

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Rüya Kılıç

Hasta, Doktor ve Devlet

*Osmanlı Modern Tıbbında
Hastalıkla Mücadelenin Bitmemiş Hikâyeleri*

KitapYAYINEVİ

HASTA, DOKTOR VE DEVLET
OSMANLI MODERN TIBBİNDA HASTALIKLA MÜCADELENİN BİTMEMİŞ HİKÂYELERİ

KİTAP YAYINEVİ – 365
TARİH VE COĞRAFYA DİZİSİ – 112

HASTA, DOKTOR VE DEVLET; OSMANLI MODERN TIBBINDA HASTALIKLA MÜCADELENİN BİTMEMİŞ HİKÂYELERİ /
RÜYA KILIÇ

© 2020, RÜYA KILIÇ
© 2020, KİTAP YAYINEVİ LTD. (TÜRKÇE YAYIN HAKLARI)
TANITIM İÇİN YAPILACAK KISA ALINTILAR DIŞINDA HİÇBİR YÖNTEMLE ÇOĞALTILAMAZ
BU KİTABI PDF FORMATINDA İNTERNETTE KAMUYA AÇMAK SUÇ TEŞKİL EDER
EMEÇE SAYGI, KORSANA HAYIR

DÜZELTİ
FEVZİ GÖLOĞLU

KİTAP TASARIMI
YETKİN BAŞARIR, BEK

KAPAK TASARIMI
DİLEK ÇETİNKAYA

TASARIM DANIŞMANLIĞI
BEK

GRAFİK UYGULAMA VE BASKI
MAS MATBAACILIK SAN. VE TİC. A.Ş.
KÂÇİTHANE BİNASI
HAMİDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3
34408 KÂÇİTHANE-İSTANBUL
SERTİFİKA NO: 44686
T: (0212) 294 10 00 F: (0212) 294 90 80
E: KİTAP@MASMAT.COM.TR

1. BASIM
EKİM 2020, İSTANBUL

ISBN 978-605-105-203-8

YAYIN YÖNETMENİ
ÇAÇATAY ANADOL

KİTAP YAYINEVİ LTD.
KÂÇİTHANE BİNASI
HAMİDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3/1-A
34408 KÂÇİTHANE-İSTANBUL
SERTİFİKA NO: 44843
T: (0212) 294 65 55 F: (0212) 294 65 56
e: kitap@kitapyayinevi.com
w: www.kitapyayinevi.com

Hasta, Doktor ve Devlet

*Osmanlı Modern Tıbbında
Hastalıkla Mücadelenin Bitmemiş Hikâyeleri*

RÜYA KILIÇ

KitapyAYINEVi

KAPAK FOTOĞRAFI

1915-1920 civarında çekilen fotoğrafta arka sırada ayakta duranlar soldan sağa Dr. İbrahim Refik Saydam, Friedrich Wilhelm Johann Brüning, muhtemelen Dr. Orhan Abdi (Kurtaran), oturanlar Dr. Asaf Derviş Paşa, Osmanlı Ordusu Sıhhiye Dairesi Reisi ve Sahra Sıhhiye Müfettiş-i Umumisi Dr. Süleyman Numan Paşa, Üçüncü Ordu Sıhhiye Reisi Dr. İbrahim Tali (Öngören).

İÇİNDEKİLER

Giriş 7

1- DOKTORU EĞİTMEK-KURUMSAL YETKİLERİ DÜZENLEMEK 18

2- HASTA İLE DOKTORUN BULUŞMA MEKÂNLARI 34

3- HASTALIK VE CEHALETE KARŞI DOKTOR 63

4- AHLAK-ETİK: TEORİ-UYGULAMA 85

5- ŞİKÂYET: HASTANIN HAK ARAYIŞI 117

6- HASTA ROLÜ VE HASTALIK STRATEJİLERİ 127

SONUÇ 169

KAYNAKÇA 170

DİZİN 177

GİRİŞ

Süheyl Ünver (1898-1986)¹ 1933'te İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Kürsüsü açılış dersinde tıp tarihinin önemi üzerinde durduktan sonra mesleğini sevenlerin kendi tarihlerini iyi bilmeleri gerektiğini belirterek bir doktor ve Türk tıp tarihi kurucularından biri olarak konuşuyordu. Ünver'in "bir ilimde kendi inkişafının tarihi bilinmezse tam bir ilim olamaz" sözleriyle bütün ilimler ve felsefede olduğu gibi tıbbın da kendi tarihini bilmesi gerektiğine dair açıklaması² aslında tıp tarihçilerine hâkim bir hususiyet olarak önemlidir. Günümüze kadar etkisini sürdüren bu görüş doktorların alanlarının tarihine duydukları ilgiden besleniyor. Dolayısıyla Türk tıp tarihinin bilinen isimleri Osman Şevki Uludağ (1889-1964),³ Adnan Adıvar (1882-1955),⁴ Süheyl Ünver, Feridun Nafiz Uzluk (1902-1974)⁵ ve Bedi N. Şehsuvaroğlu'nun⁶ (1914-1977) doktor olmaları bir rastlantı değildi.

Tıp tarihçileri hitap ettikleri kitle olarak tıp mensuplarını görürler ve onların ihtiyaçlarını karşılamaya yönelirler. Örneğin, 1957'de Ege Üniversitesi Tıp Fakültesinde verdiği konferansta Bedi Şehsuvaroğlu, "Tıp Tarihinin sizlerden beklediği tek şey her şeyden önce ideal bir hekim olma-

1 1915'te girdiği Mekteb-i Tıbbiyyeyi 1920'de bitirdi. Uzmanlığına 1921-1923 yılları arasında Gureba Hastanesi cildiye kliniğinde başlayıp Haseki Hastanesinin dahiliye kısmına geçti. 1927'de Fransa'ya giderek uzmanlığını tamamladı. 1929'da Türkiye'ye döndü. 1933'te üniversite reformu sırasında Tıp Tarihi Enstitüsünü kurdu. 1967'ye kadar Tıp Tarihi ve Deontoloji Kürsüsünün başkanlığını yaptı, tıp tarihi ve deontoloji dersleri verdi (A. Güner Sayar, "Ünver, Ahmet Süheyl," *TDVİA*, C. 42, 350).

2 Süheyl Ünver, *Tıp Tarihi ve Ehemmiyeti*, İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Kürsüsü Açış Dersi, İstanbul: Ahmet İhsan Matbaası, 1934, s. 1-3.

3 Mekteb-i Tıbbiyyeden 1913'te mezun oldu. Askeri doktor olarak Balkan, I. Dünya ve İstiklal savaşlarına katıldı. Gülhane Askeri Hastanesi'nde dahiliye şefi iken ihtisasını tamamlayıp röntgen uzmanı oldu ve 1930'da emekli oldu (Nuri Özcan, "Uludağ, Osman Şevki," *TDVİA*, C. 42, 123).

4 Eğitimini Tıbbiye-i Mülkiyede tamamlayarak (1905) Almanya'ya gitti. Dönüşünde (1909) Tıp Fakültesi'nde görev aldı. Paris'te yayınlanan (1939) kitabının genişletilmiş baskısı olan *Osmanlı Türklerinde İlim*'i yayınladı (Orhan F. Köprülü, "Adıvar, Abdülhak Adnan," *TDVİA*, C. 1, 375).

5 Tıp Fakültesinden (Haydarpaşa) 1924'te mezun oldu. Almanya'ya gitti (1932). Bakterioloji ve iç hastalıkları uzmanı olarak Türkiye'ye döndüğünde (1935) Refik Saydam Hıfzıssıhha Enstitüsüne girdi. 1946'da Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi açılınca tıp tarihi ve deontoloji profesörlüğüne getirildi. (Hasan Özönder, "Uzluk, Feridun Nafiz," *TDVİA*, C. 42, 258).

6 İstanbul Tıp Fakültesini 1939'da bitirdi. 1953'te tıp tarihi uzmanı unvanını aldı. Tıp tarihi, deontoloji ve diğer alanları kapsayan yayınlarında, özellikle Osmanlılarda verem, kolera, çiçek aşısı, hekim biyografileri, sağlık kuruluşları ve karantina gibi konulara öne çıkar (Aysegül Demirhan Erdemir, "Şehsuvaroğlu, Bedi Nuri," *TDVİA*, C. 38, 475).

nızdır. (...) İşte sizler bu yolun anahtarını bu derslerde bulacaksınız” diyor-du.⁷ Bundan sonra Şehsuvaroğlu, sözlerine şöyle devam eder: “Unutmayın ki bir mimara sanat zevki, sanat tarihi ne kadar lazımsa, bir hekime de mesleğinin tarihi o kadar lazımdır.”⁸

Arslan Terzioğlu da 1980’lerde tıp tarihi dersinin Avrupa’da bir doktorun yetişmesindeki rolüne dair yapılan tartışmada varılan sonuçları açıklarken aşağıdaki ifadelere yer verir:

Bu gün modern tıp bilimi, diğer bilimlerden daha çok sayıda ihtisas kollarına sahiptir. Bu haliyle modern tıbbın, bir tıbbiye öğrencisi tarafından anlaşılmasına ancak, bu çeşitli ihtisas kollarının hangi gelişme süreci içinde oluştuğunu inceleyen Tıp Tarihi dersleri yardımcı olabilir (...) Modern tıptaki bütün bu ihtisaslaşmaya ve dağılmaya karşılık, tıbbi, bir bütün olarak bugün yalnız tıp tarihinin temsil ettiğini tıp öğrencisi anlayacaktır. Tıp Tarihi dersleri, bugün tıp teorilerinin evolution’u olarak verildiğinden, tıp öğrencileri tıbbın nasıl bugünkü duruma geldiğini, yani bugünkü tababetin niteliğini kavrayabilecek, buna göre geleceğe yönelik bilimsel araştırmalar yapabilecektir.⁹

1990’ların sonlarında bir başka tıp tarihçisi, Ayşegül Demirhan Erdemir tıp tarihini incelemenin belki de en geçerli sebebini “tıbbın kendini anlamak, tıp tekniklerini, tıp organizasyonunu kavramayı” sağlamak olarak dile getirirken aynı söyleme bağlı kalır.¹⁰ Erdemir bu konudaki görüşlerini şöyle dile getirir: Modern tıbbi anlamanın zor yanı onun kompleksliğidir. İşte bu kompleksliği çözebilmek için tıp tarihini incelemek gerekmektedir. Ayrıca tıp tarihini incelemek ve yorumlarda bulunmak, her şeyden önce

7 Bedi N. Şehsuvaroğlu, *Tıp ve İlimler Tarihinin Lüzum ve Gelişmeleri*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1957, s. 4.

8 Şehsuvaroğlu, s. 5.

9 Arslan Terzioğlu, “Avrupa’da ve Bizde Tıp Tarihinin Tıp Eğitiminde Önemi,” *Dirim*, 1982, C. 57, Sayı 7-8, 214.

10 Ayşegül Demirhan Erdemir, “Tıp Tarihi ve Deontoloji Anabilim Dalının Tıp Bilimleri İçindeki Yeri, Geleceğe Yönelik Özellikleri ve Bazı Orijinal Sonuçlar,” *II. Türk Tıp Tarihi Kongresi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999, s. 54.

günümüzün modern tıbbı ile bir karşılaştırma yapma imkânını sağlayacaktır.¹¹ Bu sebeple günün tıp tarihçileri hem güncel tıbbi literatürü izlemek, hem de geçmişteki tıbbın bütün özelliklerini çeşitli kaynaklardan araştırmak zorundadır.¹² Tıp birçok bilim dalının birleşmesiyle oluşmuş bir bilimler topluluğudur. Tıp tarihinin bu bilimler topluluğundaki yeri ise, onların evrimleri, bugünkü gelişmeleri ve geleceğe yönelik çalışmaları arasında bir köprü kurmak ve yapılan kıyaslamalardan bir sonuç çıkarmaktır. Bu ise ancak tıp mensuplarının yapabileceği bir iştir.¹³

Açıklamalarda dikkat çeken ilk husus, tıp tarihinin yararı konusunda doktorları ikna etme çabası, ikincisi de bu alanın tıbbın sahası içinde görülmesi, bu sebeple ancak tıp mensuplarının bu konuda çalışabileceğidir. Dolayısıyla çalışılan konuların doktorların ihtiyacını karşılamaya yönelik olması beklenebilir bir neticedir. Örneğin, Ünver'e göre tıp tarihinin sahası başlıca hastalık, tedavi ve tıp doktrinlerinin tarihidir.¹⁴ Şehsuvaroğlu'nun maddeleriyle tıp tarihindeki alt başlıklar ise şunlardır: 1-Biyografik tıp tarihleri, 2- Etnografik tıp tarihleri (Her kavimdeki özellikleri ve ilerlemeleri tetkik eder), 3-Pragmatik tıp tarihleri (En büyük hadiseler veya meşhur hekimlere dayanarak yazılmış tarihler), 4-Kronolojik tıp tarihleri, 5-Filozofik tıp tarihleri (Tıbbi hadiseleri mekân ve zaman içinde inceleyerek sebeplerine nüfuz etmeğe çalışır), 6-Bazı tıp tarihleri ise bütün bu metotların bir karması şeklindedir.¹⁵ Türk tıp tarihinin aşamalarını ele alan Hatemi de kurum ve isimleri öne çıkarırken cumhuriyet devri tıp tarihinin "hastalıklarla savaşımının ve hastanelerin tarihi" ile birlikte incelenmesi gerektiğini savunur.¹⁶

Tanımlamalar az çok değiştirilebilir, maddeler eksiltip çoğaltılabilir fakat mevcut çalışmalar göz önüne alındığında üç ana yönelim belirir: Hekim biyografileri, hastalıklar ve kurum tarihleri. Modernleşme dönemi söz konusu olduğunda da bunlara Batı merkezli, ilerlemeci-poziti-

11 Erdemir, s. 55.

12 Erdemir, s. 56.

13 Erdemir, s. 59.

14 Ünver, s. 5-8. Bununla birlikte Ünver'in tıp tarihi sahasına kültür tarihi ve folklor çalışmalarıyla yaptığı önemli katkıyı burada belirtmeliyiz.

15 Şehsuvaroğlu, s. 13-14.

16 Hüsrev Hatemi, "Türk Tıp Tarihinin Aşamaları," *Tıp Tarihi Araştırmaları*, Haziran 2001, Sayı 10, s. 16-18.

tivist bir tarih anlatısı hâkim olur. Döneme ait anlatı doktorların sürekli iyiye doğru ilerleyen bir başarı hikâyesi olarak kurgulanır. Modern Batı tıbbının gelişme çizgisi dışındaki uygulamalar kimi zaman görmezden gelinirken kimi zaman ilerleme önündeki engeller olarak zikredilir. Dönüm noktası 19. yüzyıldır. Bundan öncesi yani 17 ve 18. yüzyıllar değişimi keskinleştirmekte kullanılır. Görünen o ki, Osmanlı tarih yazımında eleştirilere konu olan gerileme paradigması Türk tıp tarih yazımında da kendine bir yer edinmiştir.

Bu anlatıyı savunanlardan biri olarak Şehsuvaroğlu, Osmanlı tıbbında Batılılaşma tarihini ele alırken gerileme kurgusunu şöyle dile getirir: Yeni bilgilere kapılarını kapamış, düşünce hasletini kaybetmiş, ancak hocasının dediklerini nakleden Doğuya karşılık bütün yeniliklere kucağını açan, eskiye sırtını dönen yalnız ve yalnız tecrübe ve müşahedeye kıymet veren metodik Batı tıbbı. Osmanlılar Rönesans'tan sonra Avrupa'daki hızlı ilerlemeye rağmen 16. yüzyılda olduğu gibi 17. yüzyılda da Doğulu karakterini muhafaza etmektedir fakat artık Doğu üstünlüğü hayaldir.¹⁷ Osman Şevki, düşüş için biraz daha erken bir tarih, Kanuni Sultan Süleyman dönemini belirlese de meslektaşının gerileme görüşünü paylaşır. Gerilemeden kast edilen tıp ilminde türedilerin ortaya çıkmaya başlaması, sahte tabiplerin sayısının giderek artmasıdır. Ayrıca medreseler bozulmuş, rüşvet ve iltimas öne çıkmıştır. Oysa Avrupa'da devamlı bir uğraşla tıp ilmi yükseliyor, tamamen yeni esaslar üzerine bina ediliyordu. Türkler bu yeni tıbbı ilgisiz kalmışlardı.¹⁸ Batıda değişen tıp ve hastane anlayışının ülkeye girişi Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti modernleşme tarihi içinde yerini bulur. Burada Batı tıbbı merkeze alınır ve Batı karşısında gerilik teması işlenir. Böylece Türk tıbbının 19-20. yüzyıllar tarihi, Batı tıbbına ait uygulamaların zaman içinde dizilişlerinin tespiti olarak belirir.

20. yüzyılın ortalarında başlayan daha sonra 1970'ler ile 1980'lerde kabul gören yeni bakış açısı tıp tarihi çalışmalarında etkili olmakta gecik-

17 Bedi N. Şehsuvaroğlu, "Osmanlı Tababetinde Garphılaşma Cereyanları," (*Tıp Fakültesi Mecmuası*, 1956, C. 19 Ayrı Baskı), İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1956, s. 170.

18 Osman Şevki (Uludağ), *Beşbuçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1991, s. 224-225, 237.

medi. Batıda tıbbi etkileyen sosyal, maddi, siyasi ve kültürel etkenlere ilgi duyan bir tarihçi grubu belirdi.¹⁹ Tıp tarihi çalışmalarında beliren bu yaklaşım kendini Osmanlı topraklarında da gösterdi. Nitekim Miri Shefer-Mossensohn'ın *Osmanlı Tıbbı Tedavi ve Tıbbi Kurumlar 1500-1700* adlı kitabı Osmanlı toplumsal tıp tarihine yönelik böyle bir teşebbüsün ürünüdür. Shefer-Mossensohn, erken modern dönem Osmanlı Ortadoğu'sunda insanların hasta, hekim ve sağlık yöneticisi olarak hastalıkla nasıl mücadele ettiğiyle ilgilenir. Yazarın konuya yaklaşımı, tıbbın, bir insan tecrübesi olduğu ve bu sebeple toplumun ve kültürün içinde derin bir yer edindiğidir.²⁰ Ayrıca Daniel Panzac'ın, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba, (1700-1850)* ve Nühket Varlık'ın *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba (1347-1600)* adlı kitapları öne çıkan çalışmalar olarak zikredilebilir. Panzac, vebanın etkisiyle devletin harekete geçerek Avrupa modeline dayalı sağlık idare örgütlenmesini ele alır.²¹ Varlık'ın çalışması, meseleye yaklaşımındaki farklılığın yanında kullandığı kaynak çeşitliği, biyoarkeoloji, zooloji, entomoloji ve mikrobiyolojinin de içinde yer aldığı geniş bilimsel bir literatür birikimine dayanmasıyla da önem arz ediyor.²² Gülhan Erkaya Balsoy ise, *Kahraman Doktor İhtiyar Acuzeye Karşı Geç Osmanlı Doğum Politikaları* adlı eserinde doktorların başarı hikâyelerine odaklanmak yerine doğum uygulamalarındaki değişimi, hamilelik ve kısırlığın tıbbileştirilmesini ve Osmanlı doğum politikalarının tıbbi, yasal ve söylemsel düzeyde nasıl kurgulandığını ele alarak geleneksel tıp tarihi çalışmalarından ayrılır.²³

Yüzeysel bir bakışta bile yakın dönem Türk tıp tarih yazımında ilgi çeken konuların başında karantina ve salgın hastalıkların geldiği söylenebilir. Bu çerçevede Mesut Ayar'ın, *Osmanlı Devleti'nde Kolera* ile Gülden

19 Örneğin, Roy Porter, tıp tarihi metodolojisine dair iyi bilinen makalesinde, hekim merkezli anlatının yerine sıradan insanların sağlık ve hastalığı nasıl algıladıkları ve tıp mensuplarıyla karşılaşmalarını nasıl yönettiklerini inceleyen bir anlatının geçmesi gerekliliğini ileri sürüyordu (Roy Porter, "The Patient's View: Doing Medical History from Below," *Theory and Society*, 14 (1985), 175-198).

20 Miri Shefer-Mossensohn, *Osmanlı Tıbbı Tedavi ve Tıbbi Kurumlar 1500-1700*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.

21 Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba 1700-1850*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997.

22 Nühket Varlık, *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba (1347-1600)*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017.

23 Gülhan Erkaya Balsoy, *Kahraman Doktor İhtiyar Acuzeye Karşı Geç Osmanlı Doğum Politikaları*, İstanbul: Can Sanat Yayınları, 2015.

Sarıyıldız'ın, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)* adlı çalışmaları örnek verilebilir.²⁴ Savaş döneminde salgın hastalıklara dair Oya Dağlar Macar'ın *Balkan Savaşları'nda Salgın Hastalıklar ve Sağlık Hizmetleri* adlı eserini de bir başka örnek olarak kullanabiliriz. Söz konusu çalışmada, bulaşıcı hastalıkların nüfus üzerinde yarattığı yıkım ve bunun siyasi gücün zayıflamasına ya da yıkılmasına etkisi ile salgınların kabul edilmiş tıp teori ve pratiklerini değiştirmesi incelenmektedir.²⁵ Elbette burada verilen birkaç isimle sınırlanamayacak bir birikim mevcuttur. Ancak dikkat çekilmek istenen husus, artık tıp tarihinin Batı'da olduğu gibi Türkiye'de de sınırları hızla genişleyen göz alıcı çeşitliliğe sahip bir alan olarak disiplinler arası çalışan araştırmacıları özellikle de tarihçileri kendine çektiğidir.

İşte bu çalışma da esasen tıp tarih yazımındaki böylesi bir çekimin neticesinde kaleme alınmış olup amacı, modern tıbbın Osmanlı topraklarındaki tarihini hasta, hasta yakınları, doktor ve siyasi iktidar ekseninde ele almaktır. Bir başka ifadeyle Tıp tarih yazımına hâkim olan doktorların başarılarına odaklanan biyografi, hastalık veya kronolojik kurum tarihi alanının dışına çıkılarak bireyin deneyimlerine dayalı bir kurgu esas alınmakta, böylece her birinin hastalıkla mücadelesinin derin ama çoğu kez bitmemiş hikâyeleri çok yönlü ilişkiler ağı göz önüne alınarak incelenmektedir. Ancak her hikâye çok yönlü ilişkiler ağını göz önüne almayı gerektiriyor. Örneğin meselenin bir yönünü doktor hasta ilişkisi kapsamında Osmanlı kadın ve erkeklerinin hastalıkla başa çıkma çabaları oluşturuyor. Zira insanlar hastalıkları sırasında karşılaştıkları sorunları çözümlemeye doktorlar kadar, siyasi iktidar temsilcileriyle ilişkilerini düzenlemekte de talihsizliklerini ileri sürerek birtakım yollara başvurmuşlardı. Doktorlar meslek etiği ve uygulamadaki güçlüklerle baş etme yollarını ararken yöneticilerin iktidar stratejileri doğrultusunda hastalara

24 Nuran Yıldırım, "Karantina İstemezük Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyanlar," 14. *Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar-Hastaneler-Kurumlar*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014, s. 70-88; Güliden Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, Ankara: TTK, 1996; Mesut Ayar, *Osmanlı Devleti'nde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895)*, İstanbul: kitabevi, 2007.

25 Oya Dağlar Macar, *Balkan Savaşları'nda Salgın Hastalıklar ve Sağlık Hizmetleri*, İstanbul: Libra, 2018, s. 40. Ayrıca savaş ve salgınlara dair Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2010) verilebilir.

karşı sergiledikleri hayırseverlik, iş verimliliği, ekonomik çıkarların gözetilmesi ve bunların güç ve statü kazanımına dair içerdiği anlamlar meselesinin bir başka yönünü teşkil ediyor.

Odaklanılan zaman dilimi modern Batı tıbbının Osmanlı topraklarına girdiği, bir başka ifadeyle modernleşme tarihine ve tıbbın derinlemesine değişimine sahne olan 19. yüzyıldır. Söz konusu yüzyılda bireyin hayatı kadar devletin toplumla kurduğu ilişki de değişmekteydi. Ama bu yüzyıl keskin bir zaman sınırı biçiminde ele alınmamış, süreklilik veya değişimleri takip ederken imparatorluğun sonuna yani 20. yüzyıla kadar uzatılmıştır. Arşiv kayıtları yanında mektup, hatırat, roman, gazete ve dergiler gibi farklı kaynak grupları çalışma sahası içinde yer alıyor. Arşiv kayıtları, hasta-doktor ve siyasi iktidarı bir arada görmeyi sağlayan veriler sunması itibarıyla büyük bir öneme haizdir. Kaldı ki bu kayıtlarda sadece siyasi iktidarın değil bireylerin de sesleri duyulur. Gerçi bunların öne çıkan özellikleri bir kurum veya imparatorluk idari otoritesi tarafından oluşturulmalarıdır. Fakat bireylerin resmi ifadeler-şablonlar içinde bile kişisel taleplerini dile getirmekte oldukça başarılı ve yaratıcı olduklarını söyleyebiliriz.

Hastalık deneyimleri söz konusu olduğunda bir diğer önemli kaynak grubu, benlik belgeleri, yani hatırat, günlük ve mektup gibi metinlerde karşımıza çıkan hatırlama kayıtları, kişisel tecrübe tanıklıklarıdır. Bu türün tarih çalışmalarında sunduğu emsalsiz katkılar yanında dikkat edilmesi gereken teknik-metodolojik hususları ele alan çalışmaların katkısını kabul etmeliyiz.²⁶ Bununla birlikte ele alınan konu bağlamında verilere ulaşmanın her zaman mümkün olmadığı ancak okuma sürecinde fark edilebilen bir tecrübe oldu. Zira kayıtlar, bireyin hayatındaki çatışma, gerilim veya

26 Burada hatıra türünün tarih çalışmalarında kaynak değerine dikkat çekme ve yazıları ile bilinir hale gelmesinde bilhassa Ali Birinci'nin katkılarını zikretmeliyiz ("Hâtıraların Bir Müdafası," *Tarihin Hududunda Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012, s. 37-63; "Bir Tarih Kaynağı Olarak Hâtırat Türünden Eserlere Dair Meseleler," *Tarihin Hududunda*, s. 64-82; "İktisat Tarihi Araştırmalarının Bir Kaynağı Olarak Hâtırat Türünden Eserler," *Tarihin Hududunda*, s. 83-110). Bir başka önemli çalışma, Mehmet Beşikçi'nin, bu türün metodolojik meseleleri üzerinde de durduğu *Cihan Harbi'ni Yaşamak ve Hatırlamak* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2019) adlı kitabıdır. Yazar, amacını, Osmanlı askerlerinin cephe tecrübelerini ve hafızasını anlamak olarak özetlerken harbin gündelik yaşamına ve bu tecrübenin hatırlanma biçimine odaklandığını belirtir. Bununla birlikte Cihan Harbi yıllarını yaşamış sivillere ait günlük ve hatıratlar, tamamen göz ardı edilmemekle birlikte analiz açısından konu dışı bırakıldığını da sözlerine ekler (s. 28-29).

uğradığını düşündüğü haksızlıklar ve kendini aklama gibi kaygılarla önem verdiği konuları seçimi üzerinden oluştuğundan hastalık deneyimlerinden bahsetmeye gerek görmeyebilmekteydi. Dolayısıyla incelenen eserlerde kimi zaman ayrıntılı anlatımlara rastlanırken kimi zaman tek kelime veya kısa ifadelerle yetinmek zorunda kaldık. Aslında, çoğunlukla hiçbir veri bulunamadığını göz önüne alırsak bunlar bile çok kıymetlidir. Bu konuda Fevzi Çakmak'ın (1876-1950) 29 Mart 1911-23 Temmuz 1913 tarihleri arasını kapsayan içerik bakımından zengin günlüğünü örnek verebiliriz. Günlüğünde ağırlık askeri konulara verilmiş olmakla beraber politik ve sosyal tarih konularında da ilginç bilgiler bulunuyor.²⁷ Fakat onun için hastalık anlarının askeri-siyasi konular kadar öncelikli olmadığı açık. Nitekim kayıtlarında askeri-siyasi durum ve görev sahasındaki çarpışmalar ayrıntılarıyla izlenebiliyorken sadece "hastayım" şeklinde tek kelimelik bir kayıtla yetinmesi dikkat çekicidir. 3 Eylül-7 Eylül 1912 arasında (Üsküp) hasta olduğu anlaşılmakla birlikte hastalığının ne olduğunu belirtmeyi bile gerekli görmez.²⁸ Yine 8 Şubat 1919'da (Beykoz) başlayan hastalık kaydı 3 Mart 1919'a kadar devam etse de²⁹ uzun süren hastalığının ne olduğu hakkında hiçbir bilgi vermemiştir.

Mektuplar da tecrübe ve hislerin bir kişiden diğerine doğrudan paylaşımı açısından önemlidir. Ancak bunlarda da hatırat ve günlüklerdeki gibi kişinin nasıl olduğuna veya nasıl hissettiğine yaptığı vurgu farklılaşmaktadır. Bazıları nasıl olunduğu konusunun üzerinden hızla geçerken bazıları için bunlar mektubun ana temasını oluşturacak kadar vazgeçilmez niteliktedir. Kişiler hastalık hallerine verdikleri öneme göre bunlara mektupta yer verir ya da vermezler. Örneğin, Namık Kemal için, Hüseyin'ciğim, (Hüseyin Hilmi) diye başlayan 21 Eylül 1883 tarihli mektubunda bir pazar günü ardı ardına altı kez burun kanaması geçirmiş olması bahsedilecek kadar önemli bir hadisedir. Zira neredeyse ölümden dönmüştür. Öylesine zor anlar yaşamıştır ki sanki hemen ölecekmiş gibi başına üç hekim top-

27 Nilüfer Hatemi, *Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri*, I. Cilt (1911-1917), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010, s. 18.

28 *Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri*, I, 178.

29 *Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri*, II, 637-640.

lanmıştır. Doktorların yasakları arasında okuma ve yazma da vardır. Dikte etmek bile men edilir. O kadar bunalır ki, “Az kaldı çatlayacaktır.”³⁰

Bu kayıtlar hastalığın nasıl anlaşıldığı ve tasvir edildiğine dair bilgiler verdiği için önemlidir. Ancak hastalık deneyimini anlamlı kılan bireyin deneyimini başkalarıyla nasıl ve ne ölçüde paylaştığıdır. Nitekim Rıza Tevfik (1869-1949) mektuplarında hastalık tecrübelerine geniş yer ayıran ve bunları yakınlarıyla paylaşanlardan biridir. Örneğin Refi Cevat Ulunay’a (1938, Cünye, Lübnan) karısının hastalığını ve bir hasta ile deneyimini uzun uzun anlatırken hasta olmanın kendisi için ne ifade ettiğini şu satırlarla dile getiriyordu:

Hanımın şiddetli sancılarında bîzâr olması sebebiyle bu gece mektubumu burada bırakıyorum, birader. İki gün iki gece zavallı hanım feryad etti durdu. Ne uyku uyuyabildik, ne de muntazaman yemek yiyebildik. Sağ elinin baş parmağı bileğine kadar bütün mafsallarda dehşetli bir sancı ve iltihap var. Pek şiddetli bir romatizm artiküler [eklem romatizması] alâmeti zâhir oldu. [...] Beyrut’ta bir iyi doktor dostumuz var. İsmi Doktor Ravze’dir ve hanımı Türk kızıdır. Ona gittik. Burada aldığımız ilaçlardan zerre kadar faide görmedik. Dostumuz olan doktor, on dakika elektrik cereyanına maruz tuttu. Refikamın o tahammül-fersâ ağrısı dindi hamdolsun. Bu gece fasılasız sekiz saat uyudu. Lâkin eli hâlâ iltihaplı ve şiştir. Bugün yine elektrik tedavisi için Beyrut’a gideceğiz ve zannederim beş on defa gitmeğe mecbur olacağız. Şimdilik hanıma sıkı bir perhiz yapıyoruz. Sütten ve yemiştten başka bir şey yemeyecektir. Şunu da unutmadan söyleyeyim ki ben de aynı suretle mahkûmum. Tazyîk-i şıryanî [atar damar tansiyonu] için dün kendimi muayene ettirdim. Tension’un azâmi derecesi 20 ve asgarî derecesi 10 olarak tahakkuk etti. Şüphe yok ki sıhhat cihetinden bu bana bir müjdedir. Zira günün birinde füceten düşüp ölmeğe mahkûm bulunduğumu tebşir ediyor, binaenaleyh âhir ömrümde bu gurbet ellerinde yataklar-

30 Ali Akyıldız-Azmi Özcan, *Namık Kemal’den Mektup Var*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013, s. 101.

da kalıp sürünmek ve etrafımdaki insanları bîzâr ederek elemlemlerle def' olup gitmekten veyahut gurebâ hastanelerinin birinde kemâl-i zevkle bu zevksiz hayata veda etmekten çok iyidir. (...) Ben ölümden değil, zillet ve sefâlet-i pîriden korkarım...³¹

Mektuplarda hastalık veya keyifsizlik haberleri iyi dileklere eşlik eden üzüntü ve dualarla karşılık bulur. Abdülhak Hâmid, Namık Kemal'in sıtma olduğunu öğrendiğinde (15 Eylül 1875) "Elimizden ne gelir, sana duadan gayri" sözleriyle üzüntüsünü dile getirir.³² Sürgün gibi zorunlu ayrılıklar sağlık haberlerine daha çok ihtiyaç duyulduğu anlardır. Geride kalanlar kadar ayrılanlar için öncelik, iyi olunduğunu öğrenmektir. Ziya Gökalp Limni ve Malta'da iken ailesine gönderdiği mektuplarda (1919) kendi sağlık haberlerini verirken asıl endişesi eşi ve çocuklarının nasıl olduğuna dair haber almaktır. Zira onların "âfiyette ve istirahatte bulunduklarını haber aldıkça, hiçbir kedere mağlûp olmayacaktır."³³ Vecihe Hanım'dan isteği kendi sağlığına dikkat etmesidir. "Kalbini şen tutarak vücudunu hastalandırmamalıdır." Zira onun ufak bir rahatsızlığı çocukları da hasta eder; o da orada kederinden hastalanır. Kısaca sinirlerine hâkim olarak sıhhatine ve çocukların sıhhatine iyi bakmalıdır. Ondan beklediği en büyük lütuf budur.³⁴

Süreli yayınlar içinde ise, *Sıhhat, Sıhhiye Mecmuası, Tasvir-i Efkâr, Takvim-i Vekayi, Tabâbet-i Hazıra, Hekim ve İstanbul Seririyatı* kullanıldı. Dolayısıyla bu kadar geniş bir kaynak grubu beraberinde bir seçim yapmayı zorunlu kılıyor. Seçimi belirleyen, konu, zaman sınırı ve yaklaşım tarzı oldu. Belirttiğimiz üzere konu ve zaman sınırı, modern tıbbın Osmanlı topraklarındaki tarihinin hasta, hasta yakınları, tabip ve siyasi iktidar ekseninde ele

31 Rıza Tevfik'in Mektupları, Haz. Abdullah Uçman, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2016, s. 485.

32 Abdülhak Hâmid'in Mektupları I, Hazırlayan İnci Enginün, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1995, s. 27. Türk edebiyatının tanınmış şair ve tiyatro yazarı Abdülhak Hâmid Tarhan 1876'da Paris büyükelçiliği ikinci kâatibi olarak Fransa'ya gitti. 1883 yılı sonlarında Bombay şehbenderliğine tayin edildi. Ayrıca Londra, Lahey'de görev yaptı. 1906'da Brüksel sefaretine tayin edildi. 1912'de diplomatik görevine son verildi (İnci Enginün, "Abdülhak Hâmid Tarhan," TDVİA, I, 207).

33 Ziya Gökalp Külliyyâtı-II Limni ve Malta Mektupları, Hazırlayan Fevziye Abdullah Tansel, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989, s. 9.

34 Ziya Gökalp Külliyyâtı-II Limni ve Malta Mektupları, s. 11-12.

alınması olarak belirlendi. Yaklaşım tarzı açısından ise, bireysel deneyimler üzerinden kurgulanması tercih edildi. Kabul edilmeli ki, metinde çok sayıda deneyim düzenlenirken kimi zaman genelleştirmelerle bunların hemen ardından gelen istisnalar okurun dikkatini çekecek. Birbirini çürüten verilerin arka arkaya sıralanması tutarsızlık olarak yorumlanma tehlikesini içerse de aslında insani deneyimlerin ne kadar çeşitlenebileceğini göstermenin yolu olarak bilinçli bir tercihin ürünüdür bu. Zira genellemelerin gerekli olduğu durumlar olsa da, bunların farklı zaman, mekân ve insan karmaşıklığını basitleştirmek gibi bir zararı da var. Meseleye farklı deneyimler üzerinden siyasi, sosyal-ekonomik şartların ilişkilere nasıl yansıdığı ya da bunları nasıl belirlediği gibi bir yaklaşımla baktığımızda hasta rolü, hastalık stratejileri, tıbbi etik/ahlak, merhamet, hak ve sorumluluk anlayışı gibi daha geniş bir alanda hareket etme imkânına sahip olabileceğiz. Diğer taraftan da kaynakların zengin içeriğini kaybetmemeye çalışarak her bireyin hastalıkla ilgili hikâyesini modern tıp tarihinin yazımında kullanabileceğiz.

DOKTORU EĞİTMEK-KURUMSAL YETKİLERİ DÜZENLEMEK

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki modern tıp tarihine ilişkin bir çalışmaya tıp eğitimindeki değişimle başlamak uygun olacaktır. Tıp eğitiminin kronolojisi kadar içeriği ve problemleri de çok geniş bir inceleme alanıdır. Bununla birlikte 19. yüzyılda Osmanlı tıp eğitimiyle yeni kurum ve düzenlemeleri ele alan monografilere, genel mahiyetteki Türk tıp tarihi çalışmalarını da eklersek alana gösterilen yoğun ilgiyi fark etmemek imkânsızdır.¹ Söz konusu ilgi büyük oranda tıbbın modernleşmenin hem aracı hem de göstergesi olarak kabulünden besleniyor.

Genel itibarıyla modern tıbbın kronolojik tarihine yoğunlaşan ve birbirini tekrarlayan bir anlatıma sahibiz. Dolayısıyla burada kronolojinin ayrıntılı bir sunumu, tekrarı ya da nizamnamelerin sıralanması yerine, modern tıp eğitimi almış uzman bir grubun ortaya çıkışıyla kurumsal yetkilerin yeni şartlara ve hedeflere göre düzenlenmesinin tarihsel bağlama yerleştirilmesine imkân verecek bir seçki tercih edilecek.

Modern tıp eğitiminin temel taşı olarak görülen klinik eğitimin nerede ve ne zaman gerçekleştiği üzerinde epeyce durulmuştur. Hâkim anlatıya göre, “kliniğin doğuşu,” Fransa’da 1790’larda ya da daha doğrusu 1794-95’te Paris hastanelerinde gerçekleşmiştir. “Kliniğin doğuşu” ve onunla birlikte “hastane tıbbı”nın yükselişi modern tıp tarihinin kritik bir devresidir ve modern öncesi tıp bilimi ile tıp eğitiminden modern tıba geçişin dönüm noktasıdır. Hastaneler artık çok amaçlı kurumlar ya da

1 Bu konuda sadece birkaç örnek olarak şunlar verilebilir; Esin Kâhya, *Ondokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Tıp Eğitimi ve Türk Hekimler*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 1997; Arslan Terzioğlu, “Tersane-i Âmire'deki Tabibhane'den Gülhane'ye Türk Tıbbının Batılılaşması,” *Türk Tıbbının Batılılaşması*, Yayınlayanlar: Arslan Terzioğlu-Erwin Lucius, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1993, s. 24-31; Nuran Yıldırım, “Tıp Eğitiminin Tarihsel Sürecinde Eğitim Modellerine Bakış (1827-1933),” *Türkiye’de Üniversite Anlayışının Gelişimi (1861-1961)*, Editörler Namık Kemal Aras-Emre Dölen-Osman Bahadır, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2007, s. 237-287. Feza Günergun-Nuran Yıldırım, “Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahanenin Mekteb-i Tıbbiyye-i Şahaneye Getirdiği Eleştiriler (1857-1867),” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 2001, C. III, Sayı 1, 19-62.

temelde yoksullara yardım evleri niteliğinde olmayacak, tıbbi bakım merkezi olmak üzere yeniden düzenlenecekti.² Böylece 19. yüzyıl hastanesi hastalarla ilgilenilmenin yanı sıra hastalıkların öğrencilere gösterildiği (ki daha sonra bu işlem vizite adıyla standartlaşacaktı) yerler haline geldi.³

Bu anlayış ve düzenlemelerin Osmanlı topraklarına girdiği dönem olarak da 19. yüzyıl verilir. Öncesinde folklorik halk tıbbı, dini tıp (tıb-ı nebevi) ve humoralizme dayanılmakta olup her birinin kendi tıbbi bilgi külliyatı, hastalık kuramı ve tedavi teknikleri vardı. Bunlardan humoralizm, diğer erken modern veya modern öncesi toplumlarda (Hıristiyan ve Müslüman) olduğu gibi Osmanlı toplumunda da o zamanın “ilmi tıp” mevkiini işgal ediyordu. Bir başka ifadeyle Osmanlı hastanelerinde icra edilen tıbbi sistemdi.⁴ Tıp ilmini öğrenmek isteyen biri bunu bir aile mensubu, özel bir hoca, hastane ya da tıp okulunda (Süleymaniye Külliyesindeki tıp medresesi) alabilirdi. Kendi kendine öğrenme ve bir hekimin yanında çıraklık yoluyla eğitim de yaygındı.⁵

Türk tıp tarihçileri genellikle modern tıbbın başlangıç tarihi olarak 1827’de Tıbhâne-i Âmirenin açılışını gösterir. Bunun sebebi ise, Mekteb-i Tıbbiyyenin sürekliliğinin yanı sıra medrese ve darüşşifadaki tıp eğitiminin bırakılarak Batılı anlamda bir tıp tedrisatına geçilmesidir. Galatasaray’a taşınan mektebin adı II. Mahmud’un 1839’daki ziyareti ile padişahın “Adli “mahlasına nispetle *Mekteb-i Tıbbiyye-i Adliyye-i Şâhâne* oldu.⁶ Burası esasen

2 Mary Lindemann, *Erken Modern Avrupa’da Tıp ve Toplum*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2013, s. 178-179, 198. Lindemann, hastanelerin ortaya çıkışına dair bu genel anlatıyı verdikten sonra tarihçilerin tıbbileşme modelini değiştirmeye başladıklarını belirtir. Bundan başka 1790’ların Paris kliniğinden geldiği düşünülen pek çok özelliğin daha öncesinde zaten mevcut olduğunun anlaşıldığını, ortaçağın ikinci yarısında sözü edilen sürecin çoktan başladığını sözlerine ekler (s. 199-200).

3 Roy Porter, *Kan Ravan İçinde Tıbbın Kısa Tarihi*, İstanbul: Metis Yayınları, 2016, s. 148.

4 Miri Shefer-Mossensohn, *Osmanlı Tıbbi Tedavi ve Tıbbi Kurumlar 1500-1700*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013, s. 42, 44-45.

5 Shefer-Mossensohn, s. 206.

6 Belgelerde adı *Tıbhâne-i Âmire*, *Dârüttıbb-ı Âmire* şeklinde geçen *Mekteb-i Tıbbiyye* modern tıp eğitiminin verilmesi amacıyla 1827’de İstanbul’da kurulmuştur. Okulun ilk öğrencileri Asâkir-i Mansûre acemilerinden veya yetenekli gençlerden seçildi. Bu arada Süleymaniye Tıp Medresesinden pek çok talebe Mekteb-i Tıbbiyyeye kayıt oldu. Askeri Tıbbiye mezunları 1870’te askeri tatbikat mektebi kabul edilen Haydarpaşa Askeri Hastanesinde iki yıl staja tabi oldular. 1898’te *Gülhane Tatbikat Mekteb, ve Seririyyat Hastanesi* açıldıktan sonra stajlar burada yapılmaya başlandı (Rıza Tahsin, *Tıp Fakültesi Tarihçesi (Mir’ât-ı Mekteb-i Tıbbiyye)*, Eklerle Yayınlayan Aykut Kazancıgil, İstanbul: Özel Yayınlar, 1991, I, 3, 9; Süheyl Ünver, “Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar,” *Tanzimat I*, İstanbul: Milli

orduya tabip yetiştirmek üzere kurulmuştu. Mezunları askeri hastaneler ile ordu birliklerine tayin ediliyordu. Çok geçmeden halkın sağlık hizmeti için de tabip sayısının yetersiz kaldığını öne süren yetkililer özellikle taşraya sivil hekim yetiştirmek üzere Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiyenin açılmasına karar verdiler (1867).⁷ Nitekim 1867'de seraskerliğe ve maarif nezaretine hitap eden belgede tabip yetersizliğinden söz edilerek bir okul açılıp mezunlarının acilen ihtiyaç olan yerlerde görevlendirilmesi dile getirilir. Verilen ayrıntılar arasında şu hususlar dikkat çekiyor; şehir ve kasabalarda bir-iki tabibe ihtiyaç vardır, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne asker ihtiyacına yöneliktir dolayısıyla ihtiyaç ecnebi doktorlardan giderilmeye çalışılmakta fakat bunlar halkın sağlığını muhafazayı tam olarak karşılayamamaktadır.⁸ Yine 1874 tarihli Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiyeden mezun olan on üç kişinin açık bulunan yerlerin tabipliklerine tayin olunmalarına dair bir belgede taşrada tabip ihtiyacının çokluğu, yabancı tabiplerin görevlendirilmesinin masraflı oluşundan bahsedilerek böyle bir mektebin ne kadar gerekli olduğu tekrarlanır.⁹

Memleket hekimleri olarak taşraya atanan mezunlar askerlikten muaf tutulacaklardır. Bununla birlikte iki sene kaza ve üç sene livada olmak üzere toplam beş sene taşrada zorunlu hizmet yapacaklardır. Görevini yerine getirmeyenlere verilecek ceza ise, askerlik bedeli olan ve daire-i askeriye ödenecek elli liraya ek olarak okuldaki eğitimin her senesi için onar

Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999, s. 937, 940, 944; Osman Şevki Uludağ, "Tanzimat ve Hekimlik," *Tanzimat I*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999, s. 967-968; Nil Sarı, "Mekteb-i Tıbbiye," *TDVİA*, C. 29, 2-3). Nil Akdeniz Sarı ayrıca yeni tıp mektebinin yanı sıra Süleymaniye tıp medresesinin faaliyetinin devam ettiğini, tedrisatın Süleymaniye'de hangi tarihe kadar devam ettiğinin kesin olarak bilinmemesine rağmen 1852-53 tarihlerinde Süleymaniye'de ders verildiğini gösteren bir belgenin bu tarihlerde faal olduğunu gösterdiğini belirtmektedir. ("Osmanlılarda Tıphanenin Kuruluşuna Kadar Tıp Eğitimi," *IX. Türk Tarih Kongresinden Ayırbaşım*, Ankara 1989, s. 1287-1288).

7 Osman Nuri Ergin, mektebin açılma gerekçesi, tabibe olan ihtiyaç, tedrisatın takip tarzı ve mezunların görevlendirilmelerine dair hususları içeren tezkire suretini İstanbul Tıp Mektepleri, Enstitüleri ve Cemiyetleri (İstanbul: Osmanbey Matbaası, 1940, s. 26-27) adlı eserinde vermektedir. Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiyeye dair bkz. Ekrem Kadri Unat-Mustafa Samastı, *Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye (Sivil Tıp Mektebi)*, İstanbul, 1990. 1908'de Haydarpaşa'da yeni yapılmış olan Tıbbiye Mektebine Askeri Tıbbiye Mektebinin taşınması söz konusu olduğu sıralarda bir şehirde iki tıp mektebi uygun görülüyerek Mülkiye Mektebi de Haydarpaşa'ya nakledilmiş ve Askeri Tıbbiye ile birleşmiştir. 1909-1910 ders döneminde tıbbiye mektebi fakülte haline getirilip Dârülfünunun bir şubesi olmuştur (Ergin, s. 29).

8 T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi bundan sonra BOA A. MKT. MHM 372/90.

9 BOA I. MMS 50/2156.

liranın mektep sandığına ve diploma ile imtihan harcı olan yirmi liranın da İdare-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Sandığına ödenmesidir. Ayrıca her hekimin bir ahlak sicili olacak; taltif, azil, becayış ve benzeri her türlü bilgi bu sicile kaydedilecektir.¹⁰ 1907'de Tabip Mehmed Suad Efendi mecburi hizmet bedeline mahsuben ikinci taksit olmak üzere talep edilen parayı ödemediği gibi kefil de gösteremediğinde İstanbul Polis Müdürlüğünün kendisini memur refakatinde Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâneye göndermesi takibin yapıldığını gösteriyor.¹¹

Açılan tıp mekteplerinde tabiplerin eğitimi için yurtdışından uzmanlar getirilirken yurtdışına da öğrenciler gönderildi. 1840'ta Fransa'da eğitim alan ikisi Müslüman, dokuzu gayrimüslim on bir öğrenciden biri fen diğerleri tıp tahsil etmişti.¹² Yurtdışı eğitimi bir devlet politikası olarak ilk defa II. Mahmud tarafından benimsenmişti. Bu dönemden ikinci meşrutiyete kadar toplam 906 kişi devlet bursundan faydalanmış olup bunların 154'ü tıp eğitimi almıştır. Diğer alanlar içindeki yüzde 17'lik payına dikkat edilirse, Osmanlı Devleti'nin yurtdışı eğitimde tıbbı verdiği değer ortaya çıkmaktadır.¹³

Osmanlı topraklarında modern tıbbın en belirgin özelliklerinden olan uzmanlaşmanın gerçekleşmesi için de 19. yüzyılın sonlarını, yurtdışında uzmanlık eğitimi bitirenlerin dönüşünü beklemek gerekecekti. ¹⁴ Nitekim 1886'da *Sıhhat*'ta okurlara kolaylık olmak üzere göz hastalıklarında uzman tabiplerin isimleri verilirken bundan duyulan gurur bir

10 Ceren Gülser İlikan-Rasimoğlu, "Taşra'yı İyileştirmek: 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Memleket Hekimleri," (*Lokman Hekim Journal*, 3/1, 2013, 1-6) adlı çalışmasında 1867'de ilk sivil tıp okulu olan Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye-i Şâhânenin açılışıyla beraber Osmanlı taşrasına sivil tıp hizmetlerinin nasıl götürüldüğünü ele almaktadır.

11 BOA ZB 348/74.

12 Adnan Şişman, *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2012, s. 12.

13 Mustafa Gençoğlu, "Başlangıçtan II. Meşrutiyet'e Osmanlı Devleti Tarafından Tıp Eğitimi İçin Avrupa'ya Gönderilenlerin Modern Türk Tıbbına Katkıları," *KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, X (1), Bahar 2008, s. 91. Öğrenim görülen ülkeler ise, Fransa, Almanya (Prusya), Avusturya, İsviçre ve İtalya'dır (Gençoğlu, s. 93).

14 Ceren Gülser İlikan Rasimoğlu'nun, "The Foundation of a Professional Group: Physicians in the Nineteenth Century Modernizing Ottoman Empire (1839-1908)," adlı tezinin (Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012) konusu, Tanzimat ile II. Meşrutiyet dönemi arasında modern hekimliğin bir meslek grubu olarak oluşumudur. Bu çerçevede pozitivist fikirlerden güç alan yeni bir meslek grubu olarak Batı tarzı hekimlerin geleneksel tıbbi uygulamalardan ayrılma süreci incelenmektedir.

bakıma haberin önüne geçer. Çünkü daha önce göz hastalıkları tedavisi için Avrupa'ya, özellikle de Viyana'ya gidilirken artık İstanbul'daki uzmanlar bu hastalıkları çok iyi tedavi edebilmektedirler.¹⁵

Modern tıp eğitimi alan tabip yetiştirme çabasına kurumsal ve hukuki düzenlemeler eşlik etti. Modern devletin yükselişinde hukuki dönüşümün yansımaları bu alanda kendini doktorların işlevleri, görevleri ve sorumluluklarının yeniden tanımlanması şeklinde gösterdi. Yasa ve yönetmelikler belirlendi. Nitekim Tabâbet-i Belediye Nizamnamesine (1861) göre, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhânedan veya yurtdışındaki tıp okullarından elinde icazetnamesi olmayan hiç kimse tıp mesleğini icra edemeyecektir (Madde 1). Tıp veya cerrahide icazetnamesi olmayanlar doktor unvanı alamayacaktır (Madde 2). Nizamnamenin ilanından sonra yabancı ülkelere gelen doktorlar Osmanlı İmparatorluğu'nda çalışabilmek için öncelikle icazetnamelerini Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'de kaydettirecek ve imtihan olacaklardır (Madde 3). Nizamnamenin ilanında önce İstanbul'da çalışmakta olan bütün doktor ve cerrahlar Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'de icazetnamelerini kaydettireceklerdir (Madde 4). Gerek Osmanlı gerekse yabancı uyruklu kim olursa olsun ilk iki maddeye aykırı hareket ederlerse ikiden yedi mecdiye altına kadar nakdi ceza ödeyeceklerdir. Eğer tekrar ederlerse nakdi ceza iki kat olacağı gibi iki aydan altı aya kadar hapis cezası verilecektir (Madde 12).¹⁶

1871'de İdâre-i Umûmiye-i Tıbbiye Nizamnamesinin 1. ve 2. maddeleri; İstanbul'da şehremaneti, vilayetlerde ise valiler tarafından Umur-ı Tıbbiye-i Müllîye Nezareti ile görüşülerek belirlenecek yerlere memleket tabipleri ve yanlarına birer tabip muavini verilmesini, memleket tabipleriyle muavinlerinin maaşlarının bağlı bulundukları belediyeler tarafından ödenmesini hükme bağlamıştı. İlk belediye hekimlerinin görevleri ise şunlardı: Yetki sahalarındaki hastaları haftada iki kere meccanen muayene etmek, muayene günlerinde talep edenlere ücretsiz aşı yapmak, gelmeye iktidarı olmayan hastaların evine gitmek, bulaşıcı bir hastalık halinde derhal gerekli yerlere haber vermek ve tedbir almak.¹⁷

¹⁵ *Sıhhat*, 17-24 R. ahir 1303, İkinci sene, Numara 16, s. 61.

¹⁶ *Düstûr*, 1/2, s. 814-816.

¹⁷ *Düstûr*, 1/2, s. 800-802.

Böylece ardı ardına yürürlüğe giren düzenlemelerle hekimbaşılığın görevleri 19. yüzyılda yeni müesseselere devredildi ve 1850'de kaldırıldı.¹⁸ 19. yüzyıldaki *tıbbileşme* sürecinde yani bedene ilişkin doğal/biyolojik süreçlerin doktorların denetimi ve kontrolü altına alınmasında zikredilmesi gereken önemli bir düzenleme sağlıkla ilgili hususlarla ilgilenmek üzere Galatasaray'daki Mekteb-i Tıbbiyye-i Adliye-i Şahanede Meclis-i Tıbbiyyenin kurulmasıdır (1840). Kısa sürede adının *Meclis-i Umur-ı Tıbbiye* olduğu duyuruldu. Aynı sene hekim dükkânlarında çalışan bütün hekimler, cerrahlar ve tedavi işleriyle meşgul olanlar senetleriyle (diplomalarıyla) birlikte Meclis-i Tıbbiyyeye davet edildiler. Senetleri olanlar ehliyetlerini ispat etmek üzere imtihan edilecekti. Bundan sonra diplomalı da olsa söz konusu meclisten izin almayanlar doktorluk ve cerrahlık yapamayacaktı.¹⁹

1869'da sivil tıp işleri, adli tıp meseleleri ve genel sağlığa ilişkin bütün hususlara bakmak üzere Nezaret-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye adlı bir idare oluşturuldu. Bu idare sivil sağlık işlerinin icrasında Dahiliye Nezaretine müracaat etmek şartıyla Mekteb-i Tıbbiyye-i Şahane Nezaretine bağlandı. Nezaret-i Umur-ı Tıbbiye nezdinde genel sağlıkla ilgilenmek, salgın hastalık çıktığında tedbir almak ve bütün sağlık meselelerinin icraatında yetkili olmak üzere Cemiyet-i Mülkiye adıyla bir komisyon kuruldu. Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiyenin temel görevi İdare-i Tıbbiye-i Mülkiye Nizamnamesinde halk sağlığı ile ilgili meseleleri belirleyip müzakere etmek olarak tanımlanmıştı. Dolayısıyla görev tanımı şu hususları içeriyordu: İstanbul ve taşradaki belediye dairelerine doktor, eczacı, aşıcı gibi sağlık memurları seçip tayin etmek, yabancı ülkelerde tıp tahsil edip çalışmak isteyenlerin sınavlarını yapmak, ilgili nizamnamelerle iradelerin uygulanmasına özen göster-

18 Ali Haydar Bayat, *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1999) adlı eserinde bu hususu ele alırken 1837-38'de Bâb-ı Seraskeri'de Sıhhiye Dairesinin kurulmasıyla, askeri yetkilerin elinden alındığı, 1838'de Karantina Meclisi (burada üye idi) salgın hastalıkları önlemede birçok yetkiyi üzerine aldığı belirtilir. Ayrıca 1840'ta Meclis-i Umur-ı Tıbbiye hekimbaşının başkanlığını üstlendiği ve 1850'de ise metnini verdiği irade ile kaldırıldığını kaydeder (s. 10).

19 *Takvim-i Vekayi*, Numara 200, 19 R 1256. Rıza Tahsin, I, 19. Hekimbaşının bazı görevlerinin hekimlik, cerrahlık veya eczacılık yapmak isteyenlerin imtihanlarının bu meclise devrine dair bkz. Ayten Altıntaş, "Osmanlı İmparatorluğunda Hekimbaşılık Müessesesinin Yetkilerini Üzerine Alan Meclis-i Umur-ı Tıbbiye," *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 100, Şubat 1996, 203-218.

mek, otopsi yapmak, emekli olmak isteyenleri muayene etmek ve taşradan emekliliğe dair verilen raporları incelemek.²⁰

Burada sıralanan düzenlemeler siyasi iktidarın tabipler ve tıptan beklentilerine dair bir fikir verse de bunları uygulamadaki karşılıklarıyla bir arada değerlendirmek gerekiyor. Örneğin, 1849'da Siroz Kazası'nda uzun süredir tabip olan Andreyadi, İstanbul'da Mekteb-i Tıbbiyyede yapılan imtihanında ehliyeti sabit olduğundan fukaraya parasız bakmak, zenginden rızasıyla verenden almak şartıyla, 750 kuruş maaşla Siroz'da tabiplik yapma izni alanlardan biriydi.²¹ 1860'ta Maraşlı Tahir'i Siverek Kazası'na tabip tayin etme isteği Harput Mutasarrıflığınca Mekteb-i Tıbbiyyeye iletildiğinde alınan cevap ise, Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhânede imtihan edilmesi ya da kendisine yakın ordu merkezinde ordu başhekimiyile diğer hekimler tarafından imtihan edilip şahadetname aldıktan sonra İstanbul'a gönderilmesi gerektiğidir.²²

Bununla birlikte tek sorun geçerli kabul edilen tıbbi bilgiye sahip olduğunu kanıtlayacak bir sınavı vermek değildi. Ondan daha zorlayıcı olan sınavın yapılacağı yere ulaşmak için gereken uzun zaman ve maddi külfet idi. Bu, merkezin baskısına rağmen taşranın uymaktaki isteksizliğini, yaşanan sorunları ve uygulamanın neden zaman aldığını anlaşılır kılıyor. Nitekim 15 Şubat 1887'de Kudüs Mutasarrıflığı, tıbbiyyeye ait karar gereğince Osmanlı İmparatorluğu'nda tabiplik, eczacılık ve cerrahlık yapabilme yetkisinin diploması-şahadetnamesi olanlara mahsus olduğu ve bunun vilayetlere bildirildiği belirtilir. Ardından oradaki doktorların çoğunluğunun yabancı hastanelerinde çalıştıkları bu sebeple işlerini terk edemeyecekleri açıklanır. Ayrıca hastanede görevli olmayan eczacıların da maddi durumlarının müsait olmaması, yolculuğun uzun süreceği, bu süre zarfında dükkânlarını kapatmaları gerekeceği bu da bölgede ilaç tedarikini zorlaştıracığından yenilerin diplomalarını tasdik ettirerek izinname almak

20 Nuran Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, İstanbul, 2010, 33. 1909'da Meclis-i Umur-ı Tıbbiye ve Sıhhiye-i Umumiye faaliyete geçti. 1913'te Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye kaldırıldı. Görevleri Dahiliye Nezaretine bağlı olarak kurulan Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesine devredildi. 1916'da Sıhhiye Nezareti kurulunca Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi de buraya bağlandı (Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, s. 35, 37).

21 BOA C. SH 18/858.

22 BOA A. MKT. NZD 317/3.

için İstanbul'a müracaat etmeye mecbur tutulmaları, eskilerin ise doktorlardan mürekkep bir komisyon tarafından imtihan edilerek ruhsat tezkiresi verilmesi önerilir.²³ Ancak Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiyenin 15 Haziran 1887 tarihli kararname suretinde doktor ve eczacıların diplomalarını kontrol etmek için tıbbi bir komisyon teşkilinin kabul olunamayacağı açık bir biçimde dile getirilir. Ayrıca yabancı hastanelerde çalışan yabancı doktorlar meselesinde karar hükümete ait olsa da eczacıların İstanbul'da imtihanı vererek diploma almaya mecbur oldukları tekrarlanır.²⁴

20. yüzyılda da imparatorluk genelinde tabip ihtiyacı ve atama sorunları devam etmekteydi. Mevcut verilerden taşranın kuralları esnetmeyi gerektirecek çözüm önerilerini merkeze kabul ettirmekte pek de başarılı olamadığı anlaşıyor. Örneğin 12 Şubat 1900'de Dersim'in Çarsacak Kazası'nda 27 Ağustos 1898'den 1900'e kadarki sürede Ermeni cemaatinden 87 kişinin öldüğü ve bunlardan 68'inin çocuk olup ölümlerinin kızamık gibi salgın hastalıklardan kaynaklandığı belirtilerek bölgede doktor ve eczacı olmadığından hastalığın yayılarak pek çok kişinin ölümüne sebep olduğu dolayısıyla gerekli tedbirin alınması isteği dile getirilir.²⁵ Valilikten dahiliye nezaretine gönderilen 12 Mart tarihli yazıda Dersim Sancağı kazalarında belediye tabibi olmamakla birlikte kızamık ve çiçek gibi salgın hastalıklar için haber verildiğinde merkez vilayetten sıhhiye müfettişi ve aşı memuru gönderildiği bildirilir.²⁶ 26 Eylül 1900'de belediyelerin gelirleri tabip maaşını vermeye müsait olmayıp yalnız merkez liva belediyesinde aylık 800 kuruş karşılık olduğu, bu yeterli görülmediğinden de çalışacak doktor bulunamadığı açıklamasının ardından yurtdışında tahsil edip diplomasını tasdik ettirmek üzere İstanbul'da bulunan ve bölgede çalışmayı kabul eden Doktor Mumcuyan Sergis'in tayinine izin verilmesi istenir.²⁷ Fakat 17 Eylül 1901'de Doktor Mumcuyan Sergis'in Amerika'da tahsil etmekle birlikte İstanbul'da diplomasını tasdik ettirdiğine dair bir kayda rastlanmadığı ve tayini uygun

23 BOA ŞD 2520/17-2.

24 BOA ŞD 2520/17-4.

25 BOA DH. TMİK. M 81/16-1.

26 BOA DH. TMİK. M 81/16-3.

27 BOA DH. TMİK. M 81/16-7.

olmadığından Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhânedan birinin atanması kararından geri adım atılmaz.²⁸

Eğitimi ve diploması olmaksızın çalışanlar ancak haklarında yasal işlemler uygulanıldığında belgelerde görünür olmaktadır. 1903'te aşı memuru iken tabiplik yaptığı tespit edilip nakdi ceza yanında kefalete bağlanması istenen Ahmed Efendi bunlardan biridir.²⁹ Diplomasız çalışanlar sadece imparatorluğun uzak ve küçük yerleşim bölgelerinde değil kontrolün daha sıkı olduğu düşünülen başkentte de mevcuttu. Örneğin, 20. yüzyılın başlarında yurtdışından gelen bazı tabiplerin İstanbul'da ruhsatsız çalıştıkları, bazılarının elinde diplomaları dahi olmadığı halde tabiplik ettiklerinden gerekli kanuni işlemlerde bulunulması için İstanbul Polis Müdüriyetinden istenen, bütün tabiplerin hüviyetlerinin tahkiki, isim ve diplomalarının tarih-numaralarıyla bunları hangi okuldan aldıklarının polis merkezlerince birer deftere zapt edilmesidir. Zira daha sonra bu defterler Sıhhiye Müdüriyetindeki kayıtlarla karşılaştırılacaktır.³⁰

19. yüzyılda diploma tabibin ehliyetinin bulunduğunu ifade ediyordu ve onları sahte tabiplerden ayırmaktaydı. Tıp Fakültesi kâtiplerinden İsa Efendi'nin sahte şahadetname vermesi ve bunlarla çalıştıkları belirlenen kişilerin mahkûmiyetlerine dair belge insanların diplomaya sahip olmaya, gayri meşru yollara başvuracak ve ceza almayı göze alacak kadar değer verdiklerinin ifadesidir.³¹ Diplomanın bu kadar önemli bir fonksiyonu olunca yöneticiler ölen tabibin diplomasının ne olacağına da karar vermeleri gerektiğini fark ettiler ve sorunun çözümünü bir kurumu yetkili kılarak bunların toplatılmalarında buldular. Zira başkalarının eline geçmesi halinde kullanılabilirlerdi. Ancak diplomanın mirasçılardan alınmasında güvenlik güçleri aracılığıyla yürütülen yakın takip zaman zaman ailelere zor anlar yaşatabilmekteydi.

Örneğin, Beyoğlu'nda sakın Doktor İpsalidi öldüğünde diplomasının Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhâneye gönderilmesi görevi Taksim Komiserliğine

28 BOA DH. TMİK. M 81/16-13.

29 BOA DH. TMİK. M 81/16-21 ve 23.

30 *Sıhhiye Mecmuası*, 1329, Sayı 2, s. 122.

31 *Sıhhiye Mecmuası*, 1331, Yıl 2, Sayı 7, s. 473.

verilir.³² 1907'de Bursa Hamidiye Hastanesi'nde görevli iken vefat eden Cerrah Hacı Mehmed Efendi'nin cerrahlık şahadetnamesinin Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhâneye gönderilmesi için başlatılan resmi süreçte Hacı Mehmed'e ait belgenin diğer eşyalarıyla birlikte damadı Ahmed'e gönderildiği anlaşılmış ve söz konusu belge sıhhiye müfettişliğince Ahmed'ten istenmiştir. Ancak Ahmed bunların kendisinde olmadığını söylemiştir. İfadesi inandırıcı bulunmamış olacak ki yetkililer bir başkasının eline geçmesine meydan vermemek için diplomanın ondan alınarak bir an önce Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhâneye gönderilmesi talebini tekrarlar.³³ Belgeyi ailelerden almakta yetkili kılınan komiserlikler muhtarlardan yardım isteyebilmektedir. Nitekim öldüğü haber alınan Gümüşsuyu Hastanesi'nde görevli Doktor Nakkaşyan'ın diplomasının Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhâneye gönderilmesi için muhtar görevlendirilir. Ancak ailesi evrakları arasında diplomayı bulamaz. Muhtar tekrar eve giderek evrakları araştırır. Bulduklarında teslim edeceklerini söyleseler de geçen zaman içinde onlardan haber alınamaması üzerine istenen belgenin bir an önce teslimine dair Beşiktaş Komiserliği bir başka belge düzenler.³⁴

Diplomanın kaybı halinde yeniden çıkarılması da oldukça zor bir süreçtir. Zira Tabip Kıdemli Yüzbaşı İbrahim Edhem diplomasını yeniden çıkartmak için epey uğraşmak ve beklemek zorunda kalmıştı. Diplomasını I. Dünya Savaşında kaybettikten sonra esir düşen İbrahim Edhem, Eylül 1920'de esaretten dönüşünde yeni bir nüshasını çıkartmak için dilekçe vermişti. Bekleyiş öylesine uzar ki sonunda-Haziran 1921'de gerekli resmi prosedürü gerçekleştirdiğini belirterek mensup olduğu Hilâl-i Ahmer Kurumundan kendisine yardımcı olmasını istemek zorunda kalır.³⁵

Resmi olarak diploması olmayanların tıbbi uygulamada bulunmalarının yasaklanmasına, yasağa uymayanların takibi eşlik eder. Takibe alınanlar sadece Osmanlı tebası değildir ve izinsiz çalışan yabancıları da içermektedir. Örneklerde dikkati çeken bunların önce uyarıldıkları, tek-

32 BOA ZB 41/8-2.

33 BOA ZB 429/116.

34 BOA ZB 41/8-1.

35 Türk Kızılayı Arşivi (TKA), 42/74.

rarlamaları halinde ise bulundukları bölgeden uzaklaştırma veya sürgün yoluna gidilmesidir. Elbette zaman içinde yasal düzenlemelerle değişiklikler yapılmakla birlikte Haziran 1848 tarihli belgede Karagümrük'te sakin Helvacı Hüseyin'in durumunda bu uygulamayı ayrıntılı bir şekilde takip edebiliyoruz. Hüseyin, frengi ve benzeri hastalıklara mübtela olanlara verdiği kimyevi ilaçlarla ölümlere sebep olduğundan göz altına alınmış ve bir daha yapmayacağına dair söz verdiğiinden salıverilmiştir. Fakat sözünde durmayan Hüseyin bu kez Şeyh Resmi Mahallesi sakinlerinden İmameci Ahmed Ağa'nın zevcesi Hafize Hatun'un ağız ağrısı için bir hap ve macun verir. İlaçların şiddetli tesirinden fenalaştığına dair ifadesi üzerine hap ve macun tetkik edildiğinde gerçekten de içinde civa barındıran zararlı bir tertip ortaya çıkar. Hüseyin yine haps olunmak için zaptiyeeye gönderilir. Bu şekilde kimyevi ilaçlarla insanlara zarar verilmesini önlemek ve benzerlerine örnek olmak üzere bundan sonra İstanbul'a bir daha ayak basmamak üzere uygun bir adaya sürgününe karar verilir.³⁶ Nitekim eylül ayında Karagümrüklü Helvacı Hüseyin'in Rodos'a sürgün edildiği görülüyor.³⁷

1849'da Fransa ve İngiltere tebaasından Filibo Teranko ile Marino'nun doktor olarak Gelibolu ve Keşan kazalarında faaliyette bulundukları ve hasta tedavi ettikleri ve bu nedenle bazı kişilere zarar verdikleri ortaya çıktığında kendilerine buna son vermeleri ve bölgeden ayrılmalari tembih edilmiştir. Ancak uyarıyı pek ciddiye almamış olacaklar ki Gelibolu Meclisinin bu kişilerin etraflarına zarar vermelerine bir an önce son verilmesine dair mazbatası üzerine gereği için harekete geçilmesine karar verilir. Belgede, Osmanlı ülkesinde tıp sahasında çalışacak yabancı tebaanın Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhânedede imtihan olup izin verilmedikçe çalışamayacakları, bu konu hakkında sefaretlere bilgi verildiği ayrıca kayıtlıdır.³⁸

Tabibin yetki alanları belirlenirken bilirkişî olarak kabul edilmeleri ve hukukun artan bir şekilde yardımlarına başvurduğu bir grup olarak yükselişinden de kısaca söz etmek gerekiyor. Gerçi erken modern dönemde de sağlıkla ilgili hukuki konularda uzman görüşü alınıp karar verilmekteydi.

³⁶ BOA A. MKT. 136/80.

³⁷ BOA A. MKT. 150/82.

³⁸ BOA A. MKT. 238/74.

Ancak modernleşme döneminde *Tıb-ı kanuni* (Adli tıp) dersinin tıp eğitimi-
minde yer almasıyla yeni bir döneme girildi ve bazı hukuk düzenlemele-
riyle modern tıbbın adliye ile işbirliği güçlendi. Tıb-ı kanuni dersi 1839'da
Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhânenin programında yer almıştı.³⁹ Bu dersi ilk defa
Dr. Charles Ambroise Bernard (1808-1844) ve daha sonra da Sigmund
Spitzer'in (1813-1895) verdiği düşünülmektedir. 1846'da Mekteb-i Tıbbiyye-i
Şâhânenin adli tıp hocası olarak Serviçen Efendi (Serovpe Viçenyan,
1815-1897) atanmıştır. 1867'de açılan Mekteb-i Tıbbiyye-i Mülkiyede de
Agop Handanyan (1834-1899) adli tıp derslerini vermekle görevlendirilir.
Serviçen Efendi'nin 1878'de görevinden ayrılması ile Handanyan sivil ve
askeri tıp okullarında adli tıp hocalığını yürütür. Daha 1857'de Meclis-i
Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye teşkilatı içinde kurulan üç
komisyondan biri adli tıp işlerine bakmakla yükümlü kılınmıştı. Bu şube-
nin görevi tabipler tarafından verilen raporların ilme ve fenne mutabık olup
olmadığını kontroldür ki böylece adli tıp meclisinin temeli atılır.⁴⁰ 1888
tarihli bir belgenin konusu adli tabip yetiştirmek üzere Paris'e gönderilme-
si kararlaştırılan Mehmed Ali Efendi'nin yanı sıra gerekli özelliklere sahip
ikinci bir şahsın belirlenmesine dairdir. Belgede yargılanma sırasında
hakikatin meydana çıkarılması ve bazen cinayetle mahkûm olan bir şahsın
masumiyeti veya haksız yere masumiyetine karar verilen bir caninin ancak
Tıp Fakültesinde maharet kazanmış tabiplerin fenni muayenesi ile ortaya
çıkabileceğinden Fransa'da eğitim alması uygun görüldüğü dile getirilir.⁴¹

39 Bedi Şehsuvaroğlu-Cahit Özen adli tıp öğretimine, tıbbiyenin modernizasyonu sırasında 1839'da
Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhâne programları arasında yer verildiğini kısa zamanda ceza hukukundaki ge-
lişmelere paralel olarak bir ihtisas dalı olduğunu belirtmektedirler (Bedi N. Şehsuvaroğlu-Cahit Özen,
Dünyada ve Yurdumuzda Adli Tıbbın Tarihçesi ve Gelişmesi, İstanbul: Sermet Matbaası, 1974, s. 9).

40 Şemsi Gök-Cahit Özen, *Adli Tıbbın Tarihçesi ve Teşkilatlanması*, İstanbul 1982, s. 1-3. Rifat Vedat
Yıldırım, "Türkiye'de Adli Tıp Eğitiminin Öncüleri ve Gelişimi (1846-1933)" adlı tezinde (İstanbul Üni-
versitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2011) adli tıp eğitiminin nasıl yapıldığı ve
kapsamını esasen dersi veren hocaların biyografileri üzerinden ele almaktadır. Handanyan'ın ardından
dersi sırasıyla Ali Rüşdü Paşa (1854-1913), Bahaeddin Şakir (1870-1922) ile Vasfi Bey (1884-1924) vermiş-
tir (Yıldırım, s. 68). Vasfi Bey hukuk ile tıbbın birbirine etkisini ele aldığı yazısında (1919) Agop Bey'in
dersini nazari olarak verdiği ve kullandığı kitapta da Fransa kanunlarına göre mütalaa yapıldığını belir-
tir. Hocası Ali Rüşdü Paşa ile Osmanlı kanunlarına göre ele alındığını ve Tıp Fakültesi'nin kuruluşu ile
teori yanında pratik yapma imkânına kavuşulduğunu ekler (Vasfi, "Hukuk ile Tabâbetin Yekdiğerine
Tesirleri," *Dârülfünûn Tıp Fakültesi Mecmuası*, Kanunusani 1335, C. 2, Sayı 4, 193).

41 BOA DH. MKT 1480/55.

Burada dikkat çeken husus, siyasi iktidarın kısa bir süre içinde adli tıbbın gerekliliğini fark etmiş olmasıdır. Bu farkındalık işlev ve yetkileri hızla belirlenen tıbbın yeni bir şubesinin yükselişini beraberinde getirir.

Kemalpaşazâde Said, 19. yüzyılın ikinci yarısında yayınlanan *Vezâif-i Adliye-i Etibbâ* adlı eserinde amacının medeni devletlerde uygulanan bazı kaideleri bildirmek olduğunu belirtir.⁴² Ardından bütün medeni devletlerde tıp ilminin hukuk alanında kullanıldığı ve buna *tabâbet-i adliye* denildiği, Osmanlıda Devleti'nde yargıya ait kısmı kast edilerek *tıbb-ı kanuni* denildiği şeklinde açıklamalarına devam eder.⁴³ Alexandre Toumarkine ise, daha 1880'de İstanbul'da geçen bir adli davadan hareketle bilirkişilik söyleminin ve bilirkişi figürünün nasıl oluştuğunu ele alırken Osmanlı İmparatorluğu'nda bilirkişiliğin gelişiminin Batıya kıyasla o kadar da gecikmeli olmadığını belirtir.⁴⁴

Aslında 1867'de kayıtlara geçen bir olayda adli tıp-hukuk ilişkisi ve buna dair resmi prosedürü takip etmek mümkün. Suçlamaya konu olan kişinin tabip olması olayı daha da ilginç hale getiriyor. Buna göre, 6 Kasım'da Tabip Kozma'nın dokuz yaşındaki Tuti isimindeki kız çocuğunu istismar ettiği muhakeme sırasında ortaya çıktığından kendisine beş sene kürek cezası verilmiş ancak sanık suçlamayı reddederek yeniden muhakemesini istemiştir. Karara itiraz üzerine kız çocuğu bulunduğu yerdeki ebe ve hastane tabiplerine muayene ettirilmiştir. Kızın istismar edildiği ortaya çıkmakla birlikte bunun ne suretle olduğu belirlenemediğinden büyük babası Hacı Halil Efe ile İstanbul'da Mekteb-i Tıbbiyyece muayenesi uygun görülür. Ancak 21 Kasım'daki kayda göre aradan iki yıla yakın zaman geçtiğinden ne suretle olduğuna dair "tıbben" bir şey denilemeyeceği bildirilir.⁴⁵ Bir diğer örnek 1898'e aittir. Fener sakinlerinden ve Rum milletinden kereste taciri Kayserili Yakof, Doktor Aspanodi ile iki arkadaşının yaptığı ameliyat sonrasında ölmüştür. Ailesi ameliyat neticesi öldüğünü düşün-

42 Kemalpaşazâde Said, *Vezâif-i Adliye-i Etibbâ*, İstanbul: Âlem Matbaası, 1306/1889, s. 2.

43 Kemalpaşazâde Said, s. 4.

44 Alexandre Toumarkine, "Adli Doktorlar, Ruh Doktorları ve Şeyhler: Kummerau Olayı (1880) ve Bilirkişilik Meselesi," *Osmanlı'da Asayiş, Suç ve Ceza 18.-20. Yüzyıllar*, Derleyenler Noémi Lévy-Alexandre Toumarkine, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 96-115.

45 BOA ZB 2/69.

düğünden Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhânenen tayin edilen doktorlar savcının da hazır olduğu bir otopsi yaparak bir rapor hazırlamışlardır.⁴⁶ Hatalı tıbbi müdahale yanında darp-yaralama neticesi kalıcı hasar iddiasıyla da tıbbi bilirkişiye müracaat edilmektedir. 27 Ekim 1900 tarihli yazıda, Kuzguncuk sakinlerinden Musevi Sütçü Liyozar tarafından darp edildiğinden sağ kulağında sorun yaşadığını iddia eden Ekmekçi Avadi'nin Mekteb-i Tıbbiyece muayene edilerek sorunun darptan mı yoksa önceki bir hastalıktan mı kaynaklandığının belirlenmesinin istendiğini öğreniyoruz.⁴⁷ 1906'da da Vasil'in darbı sonucu sol gözünün sakatlandığını iddia eden Yorgi'nin Mekteb-i Tıbbiyece muayene edilerek sonucun bir rapor halinde bildirilmesi isteği de çok sayıdaki örneklerden biridir.⁴⁸

Adli tıp gibi hukuk için de kısa sürede vazgeçilmez olan tıp şubesi bir yana siyasi iktidarın bir bütün olarak modern tıp ve temsilcilerinden önemli bir beklentisi vardı ki o da sağlıklı bir toplumun oluşmasına hizmet etmeleriydi. 19. yüzyılda Osmanlı iktidarı kamu sağlığıyla yakından ilgiliydi.⁴⁹ Nüfusun büyüklüğü ekonomik ve askeri güç için gerekli olduğundan artması isteniyordu. Tarımın temel ekonomik aktivite olduğu Osmanlı İmparatorluğu'nda üretim ve ekonomik faaliyetler büyük ölçüde insan gücüne dayanıyordu. Yani daha fazla üretim için emek ve insana ihtiyaç vardı.⁵⁰ Fakat sadece nüfusun büyüklüğü değil niteliği de önemliydi. Üretken ve sağlıklı bir topluma sahip olma isteği erken cumhuriyet dönemine de hâkim oldu.

Bu konuda özellikle II. Abdülhamid, ikinci meşrutiyet ve cumhuriyet dönemlerini yaşayan bir uzman doktor olarak Mazhar Osman'ın

46 BOA ZB 303/4.

47 BOA ZB 301/5.

48 BOA ZB 345/64.

49 Shefer-Mossensohn, Batı tıbbının bilimden daha fazlası olarak iktidarın vatandaşların yaşamlarına müdahale etme isteğini meşrulaştıran bir ideoloji olduğunu dile getirir (Miri Shefer-Mossensohn, "Health as a social agent in Ottoman patronage and authority," *New Perspectives on Turkey*, 2007, 37, s. 163, 164).

50 Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018) adlı iyi bilinen eserinde 19. yüzyılda Anadolu'da kırsal alanlarda emeğin görece kısıtlılığı toprağın ise bolluğundan bahseder. 19. yüzyıl boyunca nüfusun artmasına karşın Anadolu'nun pek çok yöresinde emek kıtlığı kendini duyurmaya devam etmiştir. Bu dönemde Anadolu'da ekilebilir toprakların sınırlarına ulaşamamıştır. Toprağın görece bolluğu ve emeğin görece kısıtlılığı sürmüştür (s. 91-93, 144). Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü* (İstanbul: İletişim, 2011) çalışmasını 1800-1914 döneminde Osmanlı topraklarında imalat sektörü ve imalatçıları bağlamında zikredebiliriz.

(Uzman, 1884-1951)⁵¹ muhtelif konferans ve yazıları bizlere zengin bir malzeme sunar. Örneğin, radyodaki ilk konferansının konusunu “hekimliğin iyi çocuk, yani akıllı, uslu, maneviyatı düzgün, sinirsiz nesil yetiştirmek için gösterdiği usullerden bahsetmek” olarak seçer. Ona göre en büyük vatanperverlik vatanı sağlam evlatlarla kuvvetlendirmeye yardım etmektir. Vatanı muhafaza edecek, bu toprakları şenlendirecek, fabrikalarında, köylerinde, şehirlerinde çalışacak evlatlarla vatan kuvvetlenecektir.

Bir asırdır milletler istiklallerini korumak, rahat ve servetlerini artırmak, kimseden korkmamak ve hür yaşamak için çoğalmağı saadet tılsımı saydılar, birbirleriyle rekabet edercesine çoğalmağı çalıştılar. (...) bu sayede medeni milletler çoğaldılar, çoğalıyorlar.⁵²

Kütahya Halkevinde verdiği bir başka konferansta ise, ülkenin nüfusunun çoğalması fakat aynı zamanda sıhhatte olması gerektiğini vurgular.⁵³ Mazhar Osman gibi Osmanlı ve cumhuriyet döneminin itibarlı bir doktorunun düşünceleri meslektaşları ve siyasi iktidar yanında farklı çevrelerce de kabul görmekteydi. Örneğin meslek temelli tıbbi gazete ve dergilerden tamamen farklı bir perspektifle yayınlanan *Âfiyet* gibi moda, güzellik, sağlık, beslenme vb. birçok konunun işlendiği bir gazetenin ilk sayısında (1913)⁵⁴

51 Mazhar Osman (Uzman) Üsküdar İdadisini bitirdikten sonra Askeri Tıbbiye girdi. Berlin'de Ziehen ile çalışarak “Nöroloji” ilmine hâkim oldu. Bunu müteakip, Kraepelin ve Alzheimer ile Spielmeyer gibi önde gelen isimlerin idaresinde Münih “Psikiyatri” Okuluna devam etti. İstanbul'a döndükten sonra Gülhane Askeri Hastanesi'nde Wieting'e asistan tayin edildi. Birinci Dünya Savaşı sırasında kendisini, Haydarpaşa Askeri Hastanesi (nöro-psikiyatri) kısmı şefi ve aynı zamanda Fransız La Paix Hastanesine başhekim ve aklîye mütehasşısı olarak görüyoruz. Harbin sonunda, süratle gelişen bir hususi muayenehane sahipliğine ilaveten, La Paix Hastanesinin ve Toptaşı Bimarhanesinin başhekimî oldu. Cumhuriyet döneminde Bakırköy'de bulunan eski bir kışla Mazhar Osman'ın emrine verildi. 1933'te İstanbul Üniversitesi teşkil edilirken psikiyatri kürsüsüne riyaset etmeye davet edildi. (Lâhut Uzman, “Ord. Prof. Dr. Mazhar Osman (1884-1951),” *İstanbul Seririyatı Mazhar Osman Özel Sayı*, 1951, s. 47-48).

52 Mazhar Osman Uzman, “Radyodaki İlk Konferansım,” *Konferanslarım (Medikal, Paramedikal) Mekteplerde, kuluplarda, radyoda söylenmiş*, İstanbul: Kader Basımevi, 1941, s. 9.

53 Uzman, “Konferans (1940) da Kütahya Halkevinde verilmiştir,” *Konferanslarım (Medikal, Paramedikal) - Mekteplerde, Kuluplarda, Radyoda Söylenmiş*, İstanbul: Kader Basımevi, 1941, s. 157. Cumhuriyet Türkiye'sinde azalan nüfusun artırılması yönetimin üzerinde hassasiyetle durduğu önemli konulardan biri olmuştur. Bu konuda ayrıca bkz. Yaşar Baytal, “Atatürk Döneminde Nüfusu Arttırma Çalışması ve Gürbüz Türk Çocuğı Projesi,” *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Güz 2009, yıl 5, Sayı 10, s. 117-137.

54 Cem Hakan Başaran, “Bir Osmanlı Son Döneminde İlginç Bir Tıbbi Süreli Yayın: *Âfiyet* Gazetesi (Afîete LaSanté) ve Dizini,” *Kebikeç*, 2017, 44, s. 125.

sağlıklı toplumun önemi dile getiriliyordu. Buna göre, aileler arasında sıhate ne derece riayet edilirse memlekete o kadar sağlam fert yetiştirilecekti. Bir memleketin terakki (ilerlemesi) ve tealisi (yükselmesi) ise sağlam fikirli ve sağlam vücutlu ailelerle mümkündü.⁵⁵

Her iki dönemde de böylesine önemli bir rol üstlenen doktorların 19. yüzyılda başlayan ve 20. yüzyılın ilk yirmi yılına kadar devam eden düzenlemelerle sağlık ve hastalığa dair tek yetkili grup kılınmalarında siyasi iktidarın beklentileri belirleyici olmuştur. Bu beklentilere cevap verdikleri yeni alanlardan biri de hastanelerdi. Hastaneler, öğrencilerin eğitildiği ve modern Batı tıbbına ait tedavi yöntemlerinin uygulandığı merkezlerdi. Ancak tabip ile hastanın buluşma mekânları 19. yüzyılın hızlı değişimi sırasında onlardan ibaret kalmayacaktı.

55 Âfiyet, 26 Teşrinievvel 1329, Sayı 1, s. 2.

HASTA İLE DOKTORUN BULUŞMA MEKÂNLARI

Erken modern dönemde hastanın doktorla buluşma mekânları olarak ev, darüşşifa ve tabip dükkânları vardı. Modern tıbbın girişi sürecinde ev bu fonksiyonunu korudu ve imparatorluğun sonuna kadar da önemli bir buluşma mekânı olmaya devam etti. Elbette evine doktor çağırarak kişinin ücretini ödeyebilecek bir maddi imkânı olmalıydı. Bazen de doktorla şahsi ilişkisi olması yeterli olabilirdi. Örneğin Süheyl Ünver'in annesi Safiye Hanım 1919'da hastalandığında hocası Hacı Kemal Bey Haseki'deki evlerine gelerek muayene eder. Kemal Bey, muhtemelen talebesinin maddi durumunu bildiğinden Süheyl Bey'den ücret almamıştı.¹ Günlüklerinde hastalıklarına dair ayrıntılı bilgi veren Mustafa Hayri Efendi (1867-1921)² 14 Nisan 1922 tarihli kaydında hastalandığında Nevşehir'den Doktor Danail ve Doktor Mahir efendilerin geldiklerini ve Ürgüp'ten Menelaos ile birlikte "konsulto" ettiklerini bildirir. Mustafa Hayri Efendi yanına gelerek muayene eden ve ilgilenen doktordan çok memnun olmalıdır ki 19 Nisan 1922 tarihli kaydında Doktor Menelaos'un Ürgüp'te kalmasını Dahiliye Vekili Fethi Bey'den rica ettiğini belirtir.³

Bununla birlikte darüşşifalar yerlerini bir tedavi merkezi olarak hastanelere bıraktılar. Darüşşifalarla modern hastaneler arasında ise askeri hastaneler bulunuyordu. III. Selim döneminde (1789-1807) klasik Osmanlı darüşşifalarından farklı modern hastane düzenine uygun askeri hastaneler açılmaya başlanmıştı. "Hastane" sözcüğü de ilk olarak bu askeri hastaneler-

1 Ahmet Güner Sayar, A. Süheyl Ünver Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri 1898-1986, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1994, s. 91-92.

2 Mustafa Hayri Efendi evkaf nazır ve şeyhülislam olarak görev yapmıştır (1914-1916). Sağlık sebeplerini göstererek istifa etti. İstanbul'un işgalinden sonra Malta'ya sürgüne gönderildi. Burada kalp rahatsızlığı şiddetlendi. Serbest kaldıktan sonra Anadolu'ya geçti (Mehmet İpşirli, "Hayri Efendi, Mustafa," TDVİA, C. XVII, 62, 63).

3 Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922), Hazırlayan Ali Suat Ürgüplü, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2015, s. 778.

de kullanıldı.⁴ Mevcut bilgilere göre Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk askeri hastanesi "Tophâne-i Amire Hastanesi"dir.⁵ II Mahmud döneminde (1808-1839) askeri hastanelerin açılışına önem verilir. Bu dönemde açılan hastaneler şunlardır: Tersane-i Amire Hastanesi/Bahriye Merkez Hastanesi (1827), Maltepe Asâkir-i Mansure Hastanesi (1827), Bâb-ı Seraskeri Hastanesi (1828), Humbarahane Hastanesi (1831), Mekteb-i Harbiye Hastanesi (1834), Humbarahâne-i Ma'mure Hastanesi (1836), Kavak Hastanesi/Liman-ı Kebir Hastanesi (1836) ve Topkapı Hastanesi/Asâkir-i Hâssa-i Şahane Hastanesi.⁶

İstanbul'da ayrıca Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhânenin muayenehanesinde haftada dört gün okul hocaları nöbetleşe hasta bakmaya başladı. Burada, İstanbullular muayene edilip ayakta tedavi görürken, öğrenciler pratik bilgilerini artırma fırsatı buluyordu. Güneş batıncaya kadar tüm hastalar İslam-reaya, erkek-kadın ayrırını yapılmaksızın ücretsiz muayene edilmekte ve yoksul hastaların ilaçları ücretsiz olarak okulun içinde bulunan Eczahane-i Amireden verilmekteydi. Fakat muayenehaneye ulaşmak mesafeden dolayı bazı semtler için oldukça güçlü. Bu güçlük göz önüne alınarak ansızın hastalananlar için İstanbul'un merkezi semtlerinde seçilen eczanelerde mektebin tabip ve cerrahlarının nöbetleşe bulunarak gece-gündüz hizmet verecekleri ve nöbet mahalleri adı verilen muayene ve tedavi birimleri açıldı.⁷

4 Nuran Yıldırım, "Osmanlı Darüşşifalarından Modern Hastanelere," 14. Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar Hastaneler Kurumları, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014, s. 305. Yıldırım, pek çok yayında "hastane" sözcüğünün ilk kez Bezmialem Valide Sultan Gureba Hastanesi'nde kullanıldığı ifade edilmekteyse de 18. yüzyıl sonları tarihli belgelerde askeri hastanelerin adında "hastane" sözcüğünün bulunduğu belirtir. Bu sebeple de darüşşifalardan modern hastanelere geçişin yolunu açtıklarından ilk askeri hastaneleri dikkate değer bir yenilik olarak görür (s. 305).

5 Yıldırım, açılış tarihi tam olarak bilinmesi de bir belgede Tophane Kışlası askerlerinin 1793 yılında burada tedavi edildiğinin bildirilmesinin bu yıllarda faaliyette olduğuna işaret ettiğini belirtir (Yıldırım, "Osmanlı Darüşşifalarından Modern Hastanelere," s. 305).

6 Yıldırım, "Osmanlı Darüşşifalarından Modern Hastanelere," s. 307. Abdülhamid döneminde (1876-1909) inşasına karar verilen, inşa edilen ve açılan gureba [limsesiz, biçare anlamındaki garib kelimesinin çoğulu] hastanelerinin listesi için ise, bkz. Nil Sarı, Ahmet Zeki İzgöer, Ramazan Tuğ, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri Işığında II. Abdülhamid Devri'nde Kurulan ve Geliştirilen Hastaneler, İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri, 2014, s. 8-12.

7 Takvim-i Vekayi Sayı 215, 20 Za 1256/13 Ocak 1841; Rıza Tahsin, I, s. 21; Nuran Yıldırım, "İstanbul'da Nöbet Mahalleri-Nöbet Eczaneleri (1845-1895)," Osmanlı Bilimi Araştırmaları, 2005, VI/2, s. 151. Süheyl Ünver, 1261/1844'de Mekteb-i Tıbbiyyede muayene olarak sıhhatte kavuşan hastaların miktarını gösteren bir istatistik olduğu ve Takvim-i Vekayi'de yayınlandığını belirtir ("Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar," Tanzimat I, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999, s. 946).

Abdülhak Molla (1786-1854) 1845'te şehrin en merkezi semti olan Beyazıt Simkeşhane karşısındaki bakkal dükkânına bitişik Andon oğlu Yanko'nun eczacı dükkânının üstündeki odasının bu işe tahsis edilmesini önerdi. Yoksul hastalardan ilaç parası alınmayacak ve deftere kaydedilen ilaç bedelleri her ay padişah tarafından sadaka olarak ödenecekti. Abdülhak Molla'nın önerisi Meclis-i Vâlânın 14 Nisan 1845 günlü oturumunda görüşülüp uygun bulundu. Durumu iyi olup da rızasıyla para verenler olursa alınacaktı. Tabipler nereden çağrılırsa derhal gidecek ve yoksullardan para istemeyecekti. Yoksulların ilaçlarının ödenmesi hususunun da maliye nazırına havale edilmesi kararlaştırıldı.⁸ Beyazıt'tan sonra Eyüp ve Üsküdar'da da birer eczacı dükkânı nöbet mahalli yapılmak üzere kiralandı. Bu nöbet mahallerine 30 Aralık 1847'den itibaren geçici statüde birer hekim ve dörder Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane öğrencisi (son sınıf) nöbetçi memur olarak tayin edildi. Bunları Salıpazarı/Fındıklı (1866) ve Topkapı (1870) semtlerinde açılan iki nöbet mahalli izledi.⁹ Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye mezun vermeye başladıktan sonra onlar da nöbet eczanelerine atanmaya başlandı. İstanbul'da belediye sağlık işlerinin teşkilatlanması ve hastane sayısının artmasıyla bu sağlık birimlerine duyulan ihtiyaç azaldı ve bunlar 1895'te kapandı.¹⁰

1887 yılına gelindiğinde İstanbul'da Haydarpaşa, Maltepe, Kuleli, Beylerbeyi, Humbarahane, Humbara Malulini, Yıldız, Gümüşsuyu, Zeytinburnu, Liman-ı Kebir Hastaneleri faaliyettedir.¹¹ Bu bağlamda sivil sağlık kurumu olarak Bezmiâlem Valide Sultan Vakıf Gureba Hastanesi (İstanbul Yenibahçe Gureba-i Müslimin Hastanesi, 1847)¹² ile ilk özel

8 Yıldırım, "İstanbul'da Nöbet Mahalleri-Nöbet Eczaneleri (1845-1895)," s. 153.

9 Yıldırım, "İstanbul'da Nöbet Mahalleri-Nöbet Eczaneleri (1845-1895)," s. 154, 168.

10 Yıldırım, "İstanbul'da Nöbet Mahalleri-Nöbet Eczaneleri (1845-1895)," s. 162, 169.

11 Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, İstanbul, 2010, s. 172.

12 Kâzım İsmail Gürkan, Hastanenin 1843 tarihinde kurulduğunu ve iki sene sona vakıfnaneme tanzim edilerek gureba-yı müslimine tahsis edildiğini belirtir. (Gürkan, *Gureba Hastanesi Tarihçesi*, İstanbul: Kenan Matbaası/İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü), 1944, s. 1). Ancak verdiği Hicri tarihin karşılığı 1843 değil 1845'tir. Nitekim bu hususları dile getiren Nuran Yıldırım, bazı yayınlarda hastanenin açılış yılı 1843 bazılarında da 1845 olarak verilse de mevcut veriler doğrultusunda açılışın 12 Mart 1847 Cuma günü yapıldığını ve 13 Mart 1847 Cumartesi günü de hasta nakledilerek hizmete girdiğini belirtmektedir (*İstanbul'un Sağlık Tarihi*, s. 199). Miri Shefer ise, "Old patterns, new meaning: The 1845 hospital of Bezm-i Alem in İstanbul," (*Dynamis*, 2005, 25, 329-350) başlıklı çalışmasında söz konusu

vakıf hastanesi Zeynep-Kâmil Hastanesi'ni de (1882)¹³ eklemek gerekiyor. Modern tıbbın en önemli uygulama merkezlerinden biri olan Gülhane Tatbikat Mektebi ve Seririyat Hastanesi ise 1898'de açıldı.¹⁴

Valide Sultan Hastanesi veya Gureba-yi Müslimin Hastanesi olarak da bilinen Bezm-i Âlem Gureba-yi Müslimin Hastanesi'ni İstanbul'daki bir çiçek salgını sırasında hastanelerin yetersiz kaldığını gören Bezmiâlem Valide Sultan (ö. 1853) yoksul ve gariplere hizmet vermek üzere yaptırır. Padişah 25 Kasım 1846 tarihli irade ile hastanenin Mart 1847'de açılması için hazırlık yapılmasını emretti. Fakat açılış, oldukça yüksek bir miktar tutacağı tahmin edilen yıllık masrafa kaynak bulunamadığından ertelendi. 23 Ocak 1847 tarihli yazısına göre Kethüda Tahir Efendi, Hekimbaşı İsmail Paşa ile müzakere ederek hastanenin tahsisatı, memurları, hademeleri ve diğer hususlar hakkında bir nizamname taslağı hazırladı. Sultan Abdülmecid'in iradesiyle eksikleri tamamlanan hastanenin 12 Mart'ta açılması ve gureba hastaların kabul edilmesi bildirildi.¹⁵ Nizamname ile hastane nazırlığı Tahir Efendi'ye verilirken, hekim ve cerrahların işe alınması-çıkarılmasında hekimbaşı yetkili kılınmıştı. Hastane giderleri için belirlenen meblağ Tahir Efendi tarafından harcanacaktı. Padişah masrafların bir esasa bağlanmasını isteyince Bezmiâlem Valide Sultan bir vakfiye düzenlemesini istedi. Hekimbaşılık 1850'de kaldırılınca hastanenin bilimsel denetimi Mekteb-i Tıbbiyye-i Şahanedeki Meclis-i Tıbbiyye devredildi. Kethüdalık kalkınca da hastane nazırlığı Evkâf Nezaretine geçti. Hastane nizamnamesinin ilk şartı yoksul ve garip Müslümanların ücretsiz tedavi edilmeleriydi.

hastane örneği üzerinden Osmanlı tıbbi ve hastane yönetimine ait önceki uygulamalar ile yeni gelişmeleri bir arada ele alarak değerlendirmektedir.

13 Şeref Etker-Feza Günergun-Abdullah Köşe, "Zeynep-Kamil Hastanesi'nin Kuruluşu ve Vakfiyesi," (*Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, V/2 (2004), 2-4) konulu çalışmalarında hastanenin kuruluşu olarak 1860 ve 1862 tarihleri verilse de temelinin 1875'te atıldığı ve 2 Mart 1882'de açıldığını ortaya koymaktadırlar.

14 1900'de Gülhane'de stajını bitiren ilk mezunlardan İhsan Ali (İris, 1874-1947) iç hastalıkları, Orhan Abdi (Kurtaran, 1878-1948) cerrahi, Hamdi Suat (Akınar, 1873-1936) patolojik anatomi, Tevfik Recep (Örensoy, 1875-1951) histoloji ve embriyoloji, Ziya Hasan (Gün, 1874-1941) göz hastalıkları uzmanlık eğitimi için Almanya'ya gönderildiler (Yıldırım, "Tıp Eğitiminin Tarihsel Sürecinde Eğitim Modellerine Bakış," *Türkiye'de Üniversite Anlayışının Gelişimi (1861-1961)*, Ed. Namık Kemal Aras-Emre Dölen-Osman Bahadır, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2007, s. 253-254). Gülhane'nin 1898-1904 arasındaki tarihine dair bkz. Adnan Ataç, *Gülhane Askeri Tıp Akademisi'nin Kuruluşu*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1996.

15 Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, s. 198-199.

Hanlardan, bekâr odalarından, medreselerden gelen tedavisi olmayan hastalar kabul edilmiyor, sadece tedavi edilebilecek hastalar yatırılıyordu.¹⁶

Zeynep-Kâmil Hastanesi'nin ise, Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın kızı Zeynep Hanım ile eşi Sadrazam Yusuf Kâmil Paşa tarafından 1875'te temeli atılmıştır. Yusuf Kâmil Paşa ile Zeynep Kâmil'in birlikte vakfettikleri mülk ve gelirlerin dökümünü içeren 1876 tarihli vakfiye Zeynep-Kâmil Hastanesi'nin vakfiyesi niteliğindedir. Zira yapımı devam eden hastanenin en iyi şekilde ve ücretsiz olarak tedavi için hastaneyi vakfettikleri gelirlerin nasıl kullanılması gerektiği kurallara bağlanmıştı. Hastane 2 Mart 1882'de törenle açılmış ve ertesi gün hasta kabulüne başlamıştır. Kuruluşunda 40 yataklı olan hastanede Doktor Zibciyan ve Dimitri Etivuli (Euthyboule) Efendi görev alır. Ayrıca bir hastane müdürü ve vakıf adına kethüda idareden sorumludur. Hastaneden ücretsiz yararlanmak için muhtarlıktan bir belge getirilmesi yeterliydi. 1896'da hastane Said Halim Paşa (1863-1921) tarafından Cemil Paşa'nın (1866-1958)¹⁷ kullanımına verilir. Böylece daha önce ücretsiz olan hasta bakımı için para alınmaya başlanır.¹⁸ Nitekim Cemil Paşa, Said Halim Paşa'ya İstanbul'da Avrupa'da gördükleri gibi özel hastaneler bulunmadığı ve ameliyatlarını ev veya han odalarında, otellerde yaptığını anlattığında ona bu hastaneyi terk etmeyi teklif ettiğini belirtir. Yataklardan bir kısmını para vermeye muktedir olmayanlara diğer kısmını da zenginlere tahsis edip ilave edilecek 100 lira ile bu kurumun idaresini üstlenecekti.¹⁹

Burada padişahların dönemlerine göre açılan hastanelerin bir listesiyle her birinin ayrıntılı tarihinin verilmesi konuyu kronolojik bir sıralamaya dönüştüreceğinden sadece isimlerinin verilmesi ve ilk vakıf-özel hastane-

16 Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, s. 199.

17 Cemil Topuzlu, *İsdbat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, (Hazırlayanlar Hüsrev Hatemi-Aykut Kazancıgil, İstanbul: İşaret Yayınları, 2017) adlı eserin sonunda hal tercümesi yer almaktadır. Buna göre, 1886'da yüzbaşı rütbesiyle doktor diplomasını alır. 1887'de uzmanlık eğitimi için Paris'e gönderilir. Paris dönüşünde Haydarpaşa Askeri Hastanesi operatörlüğüne atanır. Topuzlu 1912'de İstanbul şehreminliği ve vali vekilliğine tayin edildi. 1914'te İstanbul'u terk ederek I. Dünya Savaşı müddetince İsviçre'de kaldı. 1919'da ikinci defa şehreminlik ve vali vekilliğine getirildi. 1919'da nafia nazırı oldu (s. 276-277).

18 Şeref Etker, Feza Günergün, Abdullah Köşe, s. 1-37; Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, s. 203-204. Yıldırım, Cemil Paşa'nın 1898'de göreve getirildiğini kaydeder.

19 Topuzlu, s. 76-77.

lerden çok kısa bahsedilmekle yetinildi. Ancak II. Abdülhamid döneminin (1876-1909) özelliği biraz daha ayrıntılı ele alınmasını zorunlu kılıyor. Zira bu dönem öncelikle hastane sayısındaki artışla dikkat çekiyor. Bu dönem dahiliye ve cerrahi kliniklerinin yanı sıra kadın-doğum, çocuk, göz, kulak burun boğaz, cildiye ve frengi, akıl hastalıkları, fizik tedavi, üroloji, bakteriyoloji, biyokimya gibi tıp dallarının seririyat ve şube gibi isimlerle hastanelerde klinik veya birim olarak açılması açısından ayrıca önem arz ediyor.²⁰ Abdülhamid'in tanıtımına en çok önem verdiği hastane ise, Hamidiye Etfal Hastanesi'ydi. 1899'da açılan hastane, Hazine-i Hassa Nezaretine bağlanmış ve Abdülhamid iktidarda kaldığı süre boyunca, nezaretten hastaneye düzenli biçimde önemli miktarlarda para aktarılmıştı.²¹ Batı örneği üzerinden hayata geçirilen Hamidiye Etfal Hastanesi'nin teşkilatı, teçhizatının mükemmeliyeti ve hekimlerin ayrı alanlarda ihtisas sahibi olmaları sebebiyle burada uzman hekim yetiştirilmesi kararlaştırıldı. 1904'ten itibaren her sene Mekteb-i Tıbbiyye-i Şahaneyi bitiren hekimlerden birkaçı hastaneye devam edip ihtisas yaptı.²²

Hastane açılmasında saltanatın meşruiyeti, şahsi itibar arzusu, sosyal hiyerarşi ve hayırseverlik, geneli etkileyen bir soruna topluluk olarak çözüm arayışı gibi farklı güdüler yer almaktadır. Nitekim kamu hastaneleri niteliğinde olan gureba ve belediye hastaneleri birçoğu padişahın yanında devlet adamlarının teşebbüsleri, halkın yardımları ve belediyelerin ayırdığı tahsisat ile yaptırılıp devlet desteği ile yürütüldüler.²³ Örneğin 1888'de Mâbeyn-i Hümayûn Baş Kitâbetine gönderilen belgede 200 yataklı bir hastanenin yapımı için Edirne'nin Karaağaç mevkiindeki arazi halk tarafından bağışlanmıştı. Hazineye yük olmamak için askerler çalışacak ve yine halkın nakdi ianeleriyle hayata geçirilmesi planlanmış olup vali, askeri ve mülki

20 Nil Sarı, Ahmet Zeki İzgöer, Ramazan Tuğ, s. 66.

21 Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet Siyaseti, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914*, İstanbul: İletişim, 2013, s. 216-217. Özbek, hastanenin, Osmanlı siyasi elitinin, modern bir imaj oluşturma ve padişahı yoksul halkın yegâne koruyucusu olarak temsil etme doğrultusundaki çabalarını açıkça ortaya koyduğunu belirtir. Etfal Hastanesi Abdülhamid'in Avrupa kamuoyunu etkileme politikası için de son derece işlevseldir. Bu doğrultuda uygulanan stratejilerden biri, Etfal Hastanesi'ni bir vitrin haline dönüştürmek ve burasını İstanbul'u ziyaret eden önemli kimselere gezdirmektir (s. 221, 228).

22 Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, s. 207.

23 Nil Sarı-Ahmet Zeki İzgöer-Ramazan Tuğ, s. 4. Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, s. 194-195). II. Abdülhamid dönemi belediye hastaneleri listesi için bkz. Nil Sarı, Ahmet Zeki İzgöer, Ramazan Tuğ, s. 14.

erkân, eşraf, ahali ve askerlerin katılımıyla dua edilip, büyük bir içtenlikle üç kere “Padişahım çok yaşa!” denilerek temeli atılmıştı.²⁴

II. Abdülhamid döneminde hizmete giren Hamidiye hastanelerinden biri de Bursa Hamidiye Gureba Hastanesi'dir. Bu hastanenin kuruluşunda en önemli katkı ise, Ahmed Vefik Paşa'ya (ö. 1891) aittir. Yıldırım Darüşşifası 1855 depreminde harap olunca halka hizmet edecek yeni ve modern yapıda bir sağlık kuruluşu oluşturmak amacıyla harekete geçer. Ahmed Vefik Paşa Anadolu Sağ Kol Müfettişliği sırasında 1864'te Damat Efendi Konağı'nı satın alarak hastaneyi kurma çalışmalarına başlar. Ancak Bursa Gureba Hastanesi'ni kurma çalışmasını, müfettişlik görevi sona erip İstanbul'a döndükten sonra Hüdavendiğâr Vilayeti Valiliği sırasında 1879'da tamamlayabilir. Hastanenin işlevini sürdürmesi için maddi bir desteğe ihtiyaç olduğundan Sırmakeş, Mahmud Paşa hanları ile Balık Hanı resminin, Çitli Maden Suyundan elde edilen gelirin, inşa olunan tiyatro binasından elde edilen gelirin hastaneye aktarılması yönünde bir düzenleme yapılır. Ayrıca I. Murad Vakfı olan bölgeden kesilen ve Nilüfer Çayı üzerinden Bursa şehir merkezine getirilip satılan odunlardan alınan öşrün de bu hastaneye aktarılması sağlanır. Bunun dışında şehir merkezindeki Simkeş Hanı içindeki üç odalı ambar bir Bursalı tüccara kiralanarak hastaneye gelir sağlanır.²⁵

Yine 1892 tarihli bir belgede ihtiyaca cevap veremeyen Mersin Gureba Hastanesi'nin en az 20 yatak alacak şekilde genişletilmesi ve masraflarının mahalli belediye tarafından iskeleden ithal ve ihraç edilen ticaret eşyasından alınan vergilere tüccarın bir itiraz ve şikâyeti olmadığından zam yapılarak karşılanması planlanmaktaydı.²⁶ Adana valisinden dahiliye nezaretine gönderilen telgrafta Adana'da Sultan II. Abdülhamid adına inşa edilen erkek ve kadınlara ait gureba hastanesinin kadınlara mahsus olan 15 yataklık ahşap kısmının yanması üzerine toplanan yardımlarla yerine 40 yataklık kâgir koşuşlar yapılmak üzere temelinin atıldığı haber verilmişti (1906).²⁷

24 BOA Y. PRK. ASK 47/79.

25 Yusuf Ziya Karaaslan, “Osmanlı Devleti Döneminde Bursa Hamidiye Gurebâ Hastanesi,” *hayat sağlık Sağlık ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Ağustos 2015, s. 72-75.

26 BOA I. ŞD 117/7056.

27 BOA DH. MKT 1048/20.

Halktan toplanan yardımlar kadar eşrafın arazi veya mekân bağışları da kayıtlarda yer alır. Örneğin, Humus'ta inşa edilmekte olan gureba hastanesine yardım eden eşraftan İbrahim b. Abdullah Efendi'nin beşinci rütbeden mecidi nişan ile ödüllendirilmesi hususunda Trablusgarb Valiliğinin talebi eşrafın hastane yapımına olan ilgisinin bir ifadesidir (1907).²⁸ İstanbul'da bulunan konağını muhacir ve yaralıları tahsis eden Tunuslu Mahmud Paşa Beylerbeyi'ndeki yalısını da yaralı Müslüman askerler için hastane yapılmak üzere tahliye ettiğinde Sultan II. Abdülhamid'in duyduğu memnuniyet kendisine bildirildiği gibi konunun gazetelerde ilan edilmesine de karar verilir.²⁹ Suşehri eşrafından Kaçurzâde İbrahim Bey de yedi odalı evini belediye ve gureba hastanesi yapılmak üzere bağışlar ve hastanenin açılış töreni yapılır. İbrahim Bey'in bu davranışından dolayı mirülümeralıkla mükâfatlandırılmasını ise dahiliye nezaretinin Sivas Valiliğine gönderdiği yazıdan öğreniyoruz (1901).³⁰ Yine eşraftan Hacı Ömer Efendi Mersin Gureba Hastanesi için arsa bağışlar ki onun da bu hizmetine karşılık Adana Valiliği tarafından üçüncü rütbeyle ödüllendirilmesi teklif edilir (1907).³¹

Böylece hayırseverliğin bir biçimi olarak hastane için mekân bağışlamak veya maddi bağışlar yapmak kişinin sosyal hiyerarşideki yerini yükselttiği gibi yöneticiler de memnuniyetlerini nişan ve unvan vererek göstermekteydiler. Bu da yönetim mekanizması içinde itibar kazanma arzusuna katkıda bulunmuş olmalı. Zira Ebubekir Hâzım'ın vali muavini olarak Edirne'de bulunduğu sırada buna dair anlattıkları vardır. Mutasarrıflığına tayin olunduğu Dedeâğaç'a gitmek üzere yanına gelen Necip Paşa adındaki bir kişi ikinci rütbeden mecidi nişanı ile taltifi için vali nezdinde aracı olmasını ister. Ebubekir Hâzım bunun pek ham bir teklif olacağını, aracılık yapmakta mazur olduğunu söyler ancak Dedeâğaç küçük ve yeni bir kasaba olduğundan hastanesi bulunmadığını, Anadolu'ya gitmek üzere Osmanlı vapurlarını bekleyen ikinci ordunun hasta ve zayıf askerlerinin sokaklarda yattığını, burada her şeyden önce bir hastaneye ihtiyaç olduğunu söyler.

28 BOA DH. MKT 1165/35.

29 BOA DH. MKT 1320/83.

30 BOA DH. MKT 2567/45.

31 BOA DH. MKT 1180/28.

Eğer bir hastane yaptırırsa hem kendisi yardım edecek hem de istediği nişanı alabilecektir. Aradan dokuz ay geçer. Mutasarrıf azledilir ve yerine Ebubekir Hâzım Efendi tayin edilir. Hâzım Efendi Dedeâğaç'taki hastaneyi görmek istediğinde bunun aslında bir "nişan tuzağı" olarak kullanılan "hayali bir hastane" olduğunu öğrenir.

Hastaneyi hayata geçirmek isteyen Ebubekir Hâzım Efendi'nin yaptıklarına dair verdiği bilgi taşrada bir hastanenin kurulma sürecini göstermesi bakımından ayrıca zikre değer. Ebubekir Hâzım Efendi Dedeâğaç'la ona bağlı Dimetoka, Sofulu ve Enez gibi üç kazadan toplanabilecek yardımla bir hastane yapılamayacağı, İstanbul'dan yardım ummanın da mümkün olamayacağının farkındadır. Edirne'de tanıdığı hamiyetli zenginlere mektuplarla müracaat eder. Tuğla ve kiremitlerin ucuz fiyatla satılması için Selanik'e ve gerek bunların ve gerekse de lazım olan kerestelerin Bulgaristan'dan yarı ücretle naklini temin maksadıyla Şark ve Selanik İltisak Demiryolları Direktörlüğüne mektuplar yollar. Bu suretle 40 yataklı, kadın ve erkek kısımları bulunan bir hastaneyi, her gün sabah, akşam inşaata bizzat nezaret ederek iki senede tamamlayabilir (1898).³²

Hastane açılması padişahın tebaasını düşünen ve koruyan merhametli bir yönetici olarak görünmesini sağlıyordu. Bunu güçlendiren ve tamamlayan ise hastane hizmetlerinin ücretsiz olmasıydı. Hatta hastanelerde yoğun biçimde şikâyet konusu olan maddi sorunlara bir çözüm olarak en azından gücü yeten hastalardan ücret alma önerisi konusunda bile siyasi iktidarın isteksizliği anlaşılabilir. 1893'te Edirne'nin bir köyünden olup Üsküdar'daki bimarhanede tedavi gören Hacı Nasuh'un kardeşinden tedavi ücreti talep edilmesi, 3 Mayıs 1893'te dahiliye nezaretine sorulunca kurumlar arasında bir dizi yazışmanın konusu olmuştur. 14 Mayıs 1893'te şehremanetine bimarhanede tedavi gören hastalardan maddi durumu iyi olanların kendisinden veya akrabasından hastaneye sarfedilmek üzere günlük onar kuruş alınabilmesi için vaktiyle alınan kararın yürürlükte olup olmadığı veya diğer yerlerde uygulanıp uygulanmadığı sorulur. Şehremanetinden 26 Ağustos'ta verilen cevapta böyle bir ücret talebine

32 Ebubekir Hâzım Tepeyran, *Hatıralar*, Yayına Hazırlayan Faruk İlkan, İstanbul: Pera Turizm ve Ticaret, 1998, s.303-305.

dair emrin bimarhanenin şehremanetine devrinden önce olduğundan muhasebenin bu konuda bilgisi bulunmadığı gibi halen böyle bir uygulama olmadığı, yalnız askeri dairelerin onayıyla bazı askeri sınıf mensuplarından bimarhanede tedavi oldukları müddetin her günü için ait oldukları dairelerden dokuzar kuruş tedavi ücreti alındığı bildirilir. Bu görüş 14 Eylül'de Edirne Valiliğine iletilir.³³

1911-1912'de de hastalara özel oda tahsis edilerek ücret alınması önerisi tartışılır. Fransa'da eğitim ve sağlık kurumlarının idarelerine bağlı hastanelere tedavi için müracaat eden hastalardan günlük üç frank, Almanya'da fakülte hastanelerindeki hastalardan üç mark, İsviçre'de ise üç franga yakın bir ücret alındığı gibi İsviçre'de her klinikte bulunan özel bir kısma yüksek tabakadan hastaların yatırıldığı belirtilir. Verilen bu örneklerle fakülte hastanesinde de ücret alınması isteği maarif nezaretine arz edilmiştir. Fakülte hastanesine özel odalar inşası için tahsisat verilmiş fakat sonradan bunun bütçeden çıkarılması, teşebbüsü sonuçsuz bırakmıştır. Dolayısıyla bu gibi hastalara verilecek yeterli oda bulunmamaktadır.³⁴ Maarif nezaretinden Darülfünun Tıp Fakültesi müdüriyetine hitaben ve Ağustos 1911 tarihli tahrirata verilen cevapta fakülte hastanelerinin birer resmi kurum oldukları vurgulanarak bazı hastaların özel bir surette tedavisi ve bunlardan özel ücret alınması bütçe kanunu hükümlerine uymadığı gibi, talebenin tecrübe kazanmaları maksadıyla kurulan kliniklerde zenginlerin ücret karşılığında özel odalara yatırılamayacağı kaydedilir.³⁵ 1920'li yıllarda Gülhane Mektebinde öğrenci eğitiminde istifade edilen ve hocaların eğitim için gerekli olduğunu belirttiği hastalardan iâşe ve tedavi ücreti alınmayacağına ilişkin bilgi bu konudaki kararı gösteriyor.³⁶

Resmi olarak kamu hastanelerine ücret ödenmesi dışında gayri resmi olarak daha iyi bakım için ödeme yapılması meselenin bir başka boyutunu teşkil etmekte. Örneğin, 1861'de Evkâf-ı Hümayûn Nezaretine intikal eden bir şikâyetle hasta yakınlarının hastalarına daha iyi bakılma-

33 BOA DH. MKT 37/29-1, 2, 5, 6.

34 BOA MF. MKT 1168/75 -10.

35 BOA MF. MKT 1168/75-11.

36 BOA DH. İ. UM. EK 122/18-2.

sı için para verdikleri iddiasıyla karşılaşyoruz. İddiaya göre, tedavi için Yenibahçe Hastanesi'nde bulunan Ali Nihad Efendi'ye layıkıyla bakılmayıp kendisi sefalet içinde ve perişan haldedir. Oysa aile hastalarının bakımı için her ay 100 kuruş vermektedir. Şikâyet karşısında yetkililer her hastanın uygun bir tedavi görmesi ve sefaletten korunması gerektiğini ayrıca Ali Nihad'ın güzelce baktırılması hususu yanında sözü edilen paranın verilip verilmediğinin araştırılması ve sonucun bildirilmesini ister.³⁷ Cevapta ise, söz konusu hastanede bütün hastaların sefalet içinde olmadıkları, layıkıyla ve dikkatle gerekli tedavilerin yapıldığı hatta Ali Nihad'ın bizzat ziyaret edilerek görüldüğünü, kendisine tahsis edilen odada tayin edilen hademeyle büyük bir özenle bakıldığı, öyle akçe verildiği iddiasının da aslı olmadığı-nın yapılan tahkikatla da ortaya çıktığı bildirilir.³⁸ Bununla birlikte ailenin hastayı özel bir odaya yerleştirmek ve bir hademenin onunla ilgilenmesi için para vermeyi teklif etmesi ancak hastane yetkililerinin bunu reddetmiş olmaları daha mümkün görünüyor.

Eyüp Durukan'ın 1915'te annesinin göz ameliyatına dair harcama kayıtları bu konuda daha ayrıntılı bir anlatım sunuyor. Eyüp Bey, önce Gülhane Hastanesi'ne başvurmuşsa da ameliyatın orada yapılamayacağı söylenerek dışarıda bir uzman doktora yönlendirilir. Bunun üzerine göz tabibi Salih Sait Bey'e gider. Salih Bey, Haseki veya Etfal Hastanesi'nde ameliyatı kendisi yapacaktır ancak hastayı gerek hastaneye yatırmak gerekse ameliyat ettirmek için para vermelidir. Eyüp Bey, Etfal Hastanesi'ne gittiğinde kabul etmek istememeleri üzerine ücretli yatırmak istediğini söyleyerek zorla kabul ettirir. Habeş bir kadına annesine iyi bakması için tekrar tekrar rica ederken kendisini memnun edeceğini üstü kapalı olarak ifade etmeyi de gerekli görür ki, bu, hastanın bakımı için gayri resmi ödemelerin gerekmesi bakımından anlamlıdır. Sonuç olarak çıkarken hastaneye 3 lira, hademelere vs. verdikleri ile dört lira, eve gidiş-gelişlerle de beş liraya yakın harcama yapmıştır.³⁹

37 BOA A. MKT. NZD 338/26.

38 BOA MVL 843/30.

39 Eyüp Durukan, *Sofya Esaretinden Çanakkale Zaferine (1913-1915)*, Hazırlayan Murat Uluğtekin, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, s. 387, 391-393, 402.

Maddi imkân ya da bağlantılara sahip olanların dönemin hastanelerinde ayrıcalıkları bulunduğunu kabul etmek gerekiyor. Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâne Nezaretine hitap eden 1896 tarihli belgede tedavi için Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhâne Seririyat-ı Hariciye Hastanesi'ne müracaat eden hastaların ekserisinin talebenin ameliyatta hazır bulunmasından dolayı ameliyata izin vermedikleri ve bazılarının ise yüksek bir meblağ ödemeyi göze alarak başka tedavi hanelere gittiklerinden bahsedilmesi bu durumun örneklerinden birdir.⁴⁰

19. yüzyılın sonunda maddi imkânı olanlar için sözü edilen başka tedavi haneler şunlardı: Eczane, muayenehane ve özel hastane. Osmanlı Devleti'nde tabip-eczacı işbirliği neticesi olarak tabipler eczanelerin muayenehane olarak düzenlenen bir odasında hasta kabul etmeye başladılar. Gazetelere ilan veren hekimler önce kendi isimlerini ve uzmanlık dallarını veriyor ve ilanın sonunda hangi eczanede hasta baktığını açıklıyordu. Verilen bilgiler arasında çalışma gün ve saatleri de yer alıyordu.⁴¹ Bu uygulama sürerken eczanelere devam eden kimi tanınmış hekimler, eczaneleri terk ederek Batı tarzında işleyen özel muayenehaneler açmaya yöneldiler. Opr. Dr. Cemil (Topuzlu) müdavimi bulunduğu eczaneleri terk etme sebebinin “hastalarının istirahatini temin” olduğunu ifade ederek Babiâli Cad. No. 23'teki evi kiralamış ve “Muayenehane-i Cerrahi” adıyla özel bir muayenehane açmıştı. Mekteb-i Tıbbiyye-i Şahanenin ebeler muallimi Dr. Hafız Hilmi Bey, Köprübaşı'ndaki Küçükkyan Eczanesi ile Bakırköy'deki Aleksan Eczanesi'nde hasta kabul ediyordu. Ancak 1897'de o da Cemil Bey gibi, hastaların istirahati için devam ettiği eczaneleri terk ettiğini bildirerek hastalarını Şehzadebaşı'nda kadın hastalıklarına mahsus özel muayenehanesinde kabul etmeye başlamıştı.⁴²

Cemil Paşa'nın ardından Fuat Süreyya Bey'in (ö. 1939) özel hastane açmak istemesi üzerine “Hususi Hastaneler Nizamnamesi” hazırlanarak 1898'de yürürlüğe girdi. Buna göre, özel hastane açacak hekim Osmanlı

40 BOA BEO 792/59381. Bu sebeple Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhâne Seririyat-ı Hariciye Muallimi Operatör Miralay Cemil Bey'in muhtâcinin meccanen kabul olunacağı bir hususi hastane açma talebi nezarete iletilmiştir.

41 Nuran Yıldırım, “İstanbul Eczanelerinde Hasta Muayenesi ve Tıbbi Tahlil Laboratuvarları,” *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, 1996/97, 2-3, s. 76.

42 A.g.m., s. 73. (Söz konusu çalışmada çok sayıda örnek bulunmaktadır.)

tebaasına mensup, bilgi ve becerisiyle iyi hali Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezaretince tasdik olunmuş uzmanlardan olacaktı. Özel hastanelere kabul olunacak hastalar, hastalıklarına göre ihtisas yapmış hekimler tarafından tedavi edilecek, hastalardan vakit ve hallerine göre farklı ve uygun (orta halli) ücretler alınacak ve/fakat hastaların onda biri oranında olmak üzere muhtaç ve şiddetli yoksulluk içinde oldukları belgelenen hastalar ücretsiz kabul edilecekti. Hastaların ameliyat kararları konsültasyonla alınacaktı. Teftiş ve kontrol etmeye Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti yetkili olacaktı.⁴³ Böylece Opr. Dr. Fuat Süreyya Bey'in, Beyoğlu'ndaki muayenehanesini 20 yataklı bir klinik haline getirme başvurusuna Hususi Hastaneler Nizamnamesine uygun hareket etmek şartıyla izin verildi.⁴⁴

27 Ekim 1913'te boğazından ameliyat olması gerektiğinde Kâzım Karabekir'in (1882-1948) tercihi 19. yüzyılda kurulan özel bir hastane, Alman Hastanesi'ydi. Hastanenin ücret listesi şöyledir: Birinci mevki aylık 18 lira, ikinci mevki 15 lira. İki yataklı olursa 10,5 lira, koğuş beş lira. Ameliyatı Operatör Orhan Abdi Bey yapacaktır ve ameliyat ücreti almaktadır (200 Mark).⁴⁵ Karabekir, 7 Kasım 1913'te hastaneye yatar: 15 lira hastane için, beş lira da ameliyat için verir. Odada dikkatini çeken önemli bir husus, önceki gün gördüğü mavili beyazlı örtülerin baştan aşağı kırmızılı beyazlı örtülerle değiştirilmiş olmasıdır. Öğle yemeği: çorba, pırzola, tavuk, karnabahar, pilav, yoğurt, elna, komposto. Saat üçte sütlü kahve. Ameliyat sonrasında Orhan Bey Alman bir doktorla gelir ve düzenli olarak hastasını kontrol eder. Çıkışta ödediği miktar ise, dört gün eski odada, altı gün yeni odada on gün için altı Osmanlı lirası ve ameliyat için beş Osmanlı lirası olmak üzere toplam on bir liradır.⁴⁶

Karabekir'in özel hastane için belirttiği yakın ilgi, temizlik ve bakımın aksine kamu hastaneleri, bütçelerinin yetersizliği, kötü muamele, personel eksikliği ve genel olarak kötü idare ile eleştirilerin hedefindedir. Batıdaki örnekleriyle mukayese ederek şikâyet edenler arasında ilk olarak doktorlar dikkat çeker. Fakat onların memnuniyetsizliği hastalara muameleyi de iç-

43 Nil Sarı, Ahmet Zeki İzgöer, Ramazan Tuğ, 2014, s. 48-52.

44 Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, s. 245.

45 Kâzım Karabekir, *Günlükler (1906-1948)*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009, I, 358-359.

46 Karabekir, s. 360, 363.

mekle birlikte esasen idari hususlara, çalışma şartlarına yoğunlaşır. Tefik Sağlam 1913'te *Osmanlı Seririyat Mecmuası*'nda hastaneleri konu alan yazısında bir doktor olarak onu öncelikle rahatsız eden temizlik meselesiydi. Zira bir hastaneden girildiğinde ilk karşılaşılan pis bir kokudur. Medeni devletlerde rastlanmayan kötü koku hastane kokusudur. İtiraf edilmelidir ki hastaneler temiz olmaktan çok uzaktır. Bu genel tespitten sonra ayrıntılı bir şekilde anlatımına devam eder öyle ki koridorlardaki pislikler koşullarda da eksik değildir. Koşullarda sigara dumanıyla karışık hastane kokusu daha da keskinleşir. Yerlerde sigara izmaritlerine tükürükler eşlik etmektedir. Hastaların birçoğu bitlidir. Hastaların yastıkları altında çoraplarıyla birlikte öğle yemeğinden artan ekmek, gizlice getirtilen soğan, limon veya diğer yiyecekler bir aradadır. Pislğe karşı çözüm önerisi öncelikle hastane inşasında lavabo ve banyoların hastaların rahatça ulaşmasına imkân verecek şekilde düzenlenmesidir. Daha kısa süreli tedbir ise, ecnebi hemşireler getirtmek ve bunların doğrudan başhekime bağlı olarak çalışmalarını sağlamaktır.⁴⁷

İstanbul Seririyatı Mecmuası'nda hastaneleri konu alan bir seri yazıda yine doktorların bakış açısından sorunlar dile getirilir. Mecmuanın 1 Mayıs 1920 tarihli sayısındaki "Hastahanelerimiz" başlıklı yazıda İstanbul hastaneleri eleştirilir. Binalar açısından Avrupa'daki müesseselerin İstanbul'daki yabancı hastaneler yanında bile sönük kaldığı ileri sürülür. Daha ziyade hastane idaresi tenkit ve ıslah konusudur. Hastanelerin yemek listeleri değiştirilmesi gerekenlerin ilk sırasındadır. Zira hastalara ait yemekler için ayrılması gereken miktar diğer masraflara kaydırılmaktadır. İdari açıdan yemek zamanları bile belli değildir. Hastaların öğünleri düzenli olarak verilmemektedir. Makalede asıl rahatsızlık konusu, memurların fazlalığı ve bunların asistanlara hatta doktorlara bile gelişigüzel müdahalesidir. Doktorlara yönelen eleştiri ise, Anadolu'da büyük bir sıkıntı varken doktorların İstanbul'da kalmak için mücadele etmeleridir.⁴⁸

1 Haziran 1920 tarihinde yayınlanan "Hastanelerimiz-2" başlıklı yazının konusu her doktorun her gün gözüne battığı halde bir türlü gide-

47 Tefik Salim (Sağlam), "Bizde Tabâbet," *Osmanlı Seririyat Mecmuası*, Teşrisani 1329, Numara 9, s. 417-424.

48 *İstanbul Seririyatı*, 1 Mayıs 1336, Numara 13, s. 61-62.

rilemeyen kusurlar ile bunların çareleridir. Bir hastaya hastaneyi sevdirecek olan temizlik, rahatlık, hasta bakıcıların şefkat ve nezaketi ile nefis yemeklerdir. Ne yazık ki bunların hemen hiçbiri yoktur. Hastanelerde kirli yatak ve çarşaflardan tutunuz da tahta kurusuna ve bite varıncaya kadar her şey fazlaca mevcuttur. Dökülmemiş oturaklar, kokmuş tükürük hokkaları bir tarafta, kirli bezlerle süpürge diğer tarafta durur. Yastık altları tuvalet malzemesi veya yiyeceklerle doludur. Hastabakıcıların ters ve kaba muamelelerini hastalar o kadar tabi bulurlar ki onlara adeta yalvararak iş gördürürler. Makaleye göre bütün bunlardan idareciler sorumludur. Bazı doktorlar hastane müdürlerinin doktor olmamasını zira işlerinin çok olduğunu düşünseler de hastanenin en büyük amiri olan hastane müdürü ve başhekim doktor olmalıdır. Onun emri altında bir idare heyeti teferruatla ilgilenir olacaktır. Zira hastanın, kliniklerin ve laboratuvarların ihtiyacını takdir edecek kişi ancak bir doktor olabilir.⁴⁹ Hastanelere dair üçüncü yazı ise, hastaneleri yükseltecek teveccüh ve rağbet kazandıran unsurun doktorların ilmi değeri olduğu üzerinedir. Hasta her şeyden önce hayatını emanet edecek doktoru düşünerek hastaneyi seçer. Onun için hastane doktorlarını ilmen yüksek, mazisi şerefli, hali parlak, geleceği ümitvar olanlar arasından seçmek lazımdır. Ne yazık ki, memlekette buna hiç önem verilmemiş, her hekim hastane tabibi olabilir zannıyla nazırlara ve müdürlere intisaptan başka bir meziyet aranmaya lüzum görülmemiştir. Halbuki hastane başhekimliği ve tabipliği tıpkı müderrislik ve muallimlik gibi “bir rütbe-i ilmiyedir, bu da ilmi bir meslektir.”⁵⁰

Doktorların hastanelere yönelik olarak dile getirdikleri şikâyetler idarecilere ve idari hususlara yoğunlaşırken, hastaların ve yakınlarının şikâyetlerinde kötü muamele öne çıkar. Kötü muameleden kasıt personelin bakım ve tedavideki uygulamalarını hatta doğrudan fiziksel şiddetini içermektedir. Akıl hastalıkları söz konusu olduğunda hastaya kötü muamele çok daha önem kazanır. Süleymaniye Dârüşşifası’na tedavi için yatırılan ve iki aydır burada bulunan önceki Şumnu Kaymakamı Hacı Reşid’i yakınları ziyarete gittiklerinde onu görevliler tarafından darp edilmiş, yüzü gözü ve her yeri yaralanmış

49 İstanbul Seririyatı, 1 Haziran 1336, Numara 14 s. 65-67.

50 İstanbul Seririyatı, Numara 15, 1 Temmuz 1336, s. 74.

Hastalar

T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

halde bulurlar. Zamanında devlete hizmet eden bir bendesinin akıl hastalıklarına yönelik bir kurumda devlet sayesinde tedavi edilecekken bu şekilde dövülmesi hastalığını daha da artıracağından bir daha böyle bir durumun yaşanmaması için ilgili makamlara durum iletilir.⁵¹

1859'da Mekteb-i Tıbbiyye Nezaretine padişahın bu gibi olaylara izin verilmemesi ve ilgili memuriyete tenbihi özellikle belirtilir. Darüşşifa müdüründen ayrıntılı bir izahat istendiğinde de kendisi sadece zamanında devlete hizmet eden bir bendesinin değil hiç kimseye kesinlikle darp ve takdir olmadığını beyan etmiştir. Bununla yetinilmeyerek Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhâne memurlarından Miralay Hâfız Bey özellikle gönderilerek inceleme yaptırılmış ve söz konusu şahıs üzerinde darp izine rastlanamamıştır. Ayrıca kurumun yetkili ismi Doktor Monceri hastayı Meclis-i Tıbbiyyeye getirip mec-

51 BOA A. MKT. NZD 283/16-1.

lisçe tekrar sorgulanıp muayene edildiğinde şüpheli bir duruma rastlanamamıştır. Fakat iki gün önce kendisi kaza ile yüzünü “kapıya çarptığından” sol gözünün bir tarafının berelendiği doktor tarafından beyan edilir.⁵²

1889 tarihli bir belgede Gümüşsuyu Hastanesi’nde bulunan hastaların durumlarıyla hastanenin temizliği ve idaresi ile tabip ve cerrahlarına dair bir rapor kaleme alınır. Burada cerrahlardan Melik Efendi hakkındaki şikâyetler öne çıkar. Sorumlusu olduğu iki koğuşun bütün hastaları onun tembellik ve kayıtsızlığından rahatsızdır. Başhekim Mirliya Lefter Paşa’nın bile koğuşları üç günde bir kere dolaştığı rapora ayrıca kaydedilmiştir. Sağ kolundaki egzamanın tedavisi için iki aydır Gümüşsuyu Hastanesi’nde tedavi edilmekte iken Yıldız Hastanesi’ne nakledilmiş olan Mekteb-i Harbiye-i Şâhâne birinci sınıf öğrencilerinden Ahmed Efendi’nin söz konusu hastane doktorları taraflarından yapılan muayenesinde kötü tedaviden dolayı hastalığın ilerleyerek sıracaya dönüştüğü ortaya çıkmıştır. Oysa saraya yakınlığı sebebiyle Gümüşsuyu Hastanesi’nde saraya mensup hizmetlilerle harem ağalarından birçok hasta bulunmaktadır ki sair hastanelerden daha fazla itina gösterilmesi gerekirken hastane çalışanlarının vazifelerinde bu derece özensiz-dikkatsiz olmaları nedeniyle Haydarpaşa ve Maltepe hastaneleriyle emsalinin ne kadar intizamsız bir halde bulunacaklarından duyulan endişe bilhassa belirtilir. Bu sebeple askeri hastanelerde intizam sağlanması için bir teftiş heyeti oluşturulacak, Gümüşsuyu başta olmak üzere İstanbul’daki askeri hastaneler teftiş edilecektir. Hastanelerdeki tedavi, eksiklikler ve lazım gelen ıslah tedbirleri bildirilecektir. Şikâyet konusu olan cerrah emekliye sevk edilip Lefter Paşa’ya da vazifesini dikkatle yerine getirmesi tembih edilecektir. Eğer yine tembellik-kayıtsızlık görülürse emsaline ibret olacak şekilde ceza uygulanacaktır.⁵³

Hastalar ve yakınlarının bütün şikâyetlerine rağmen hastaneler vazgeçilmez kurumlar haline gelmişlerdi. Özellikle 1880’lerden itibaren gelişmiş antiseptik ameliyathanelerin gerçekleştirildiği donanımlı ve steril ameliyathanelerin kurulmasıyla birlikte ciddi hastalıklardan mustarip olanların kurtarıcılarına dönüşmüşlerdi. Talebi karşılamak üzere yoksullar

⁵² BOA A. MKT. NZD 283/16-2.

⁵³ BOA Y. PRK. ASK 56/8.

için ücretsiz koğuşların yanı sıra parası olan hastalara özel odalar tahsis edildi.⁵⁴ Avrupa'daki gelişmeleri takip eden ve eğitim gören ilk operatörler dönüşlerinde hastanelerde yeni cerrahi usulleri yerleştirmeye istekli olsalar da bu kolay ilerleyen bir süreç değildi. *Gazette Médicale de Constantinople*'de Mekteb-i Tıbbiye-i Hariciye (Cerrahi) Kliniğinde klinik hocası K. Karateodori ile Şef Dr. Stefan'ın servisinde 1850-1851 öğretim yılında hastaların durumuna dair ayrıntılı bir tablo ve değerlendirme yayınlanmıştı. Bu dönemde 195 hasta tedavi altındadır. 15'i iyileşmiş, 23'ünde düzelme gözlemlenmiş, 15'i iyileşmemiş ya da sakat kalmış ve biri intihar olmak üzere altısı kaybedilmişti. Serviste 34 ameliyat yapılmıştı. Klinikte operasyon öncesi hasta onayı istenmekte, verilmediği takdirde cerrahi müdahale yapılmamaktaydı. Bu sebeple biri sarkosele dönüşmüş sol testis kanseri olup kastrasyon gerektiren, diğeri el dorsal yüzeyinde kanseröz oluşum sebebiyle cerrahi müdahale endikasyonu bulunan olgularda hastaların reddetmesi üzerine ameliyat yapılmamıştı.⁵⁵

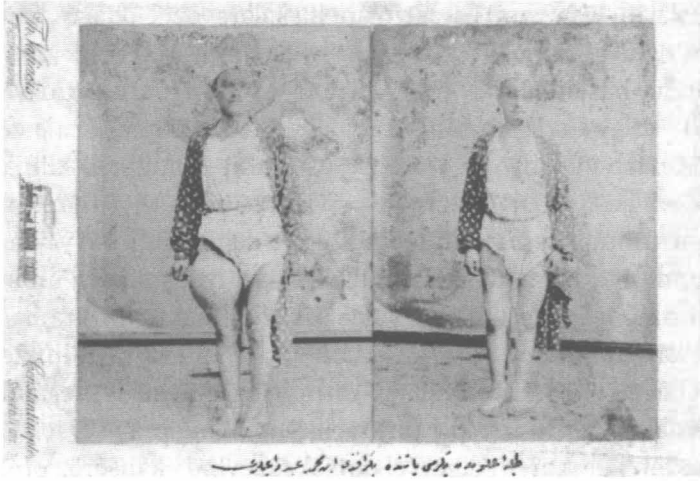
Cemil Paşa 1881'de Tıbbiye-i Askeriye Mektebi 6. sınıf talebesi iken hastanelerdeki cerrahi kısımlarının ancak sekiz-on yataktan ibaret olduğu bilgisini verir.⁵⁶ Mekteb-i Tıbbiyyedeki hoca kadrosunda Aristidi Paşa (ö. 1938), Osman Paşa (ö. 1905), Naim Bey (ö. 1891), Hayreddin Paşa (ö. 1912) gibi isimlere rastlıyoruz. Bunlar Cemil Paşa'nın da hocalarıdır. 1900'lerde ise, cerrahi hocaları kadrosu: Muallim Cemil Paşa ile muavini Cemil Bey'dir (Sakallı).⁵⁷ Cemil Paşa yine hatıralarında hocalar arasında Aristidi Paşa ve muavini Hayreddin Bey olduğunu, hastalara mektep içindeki büyük hamamın göbek taşında ameliyat yapıldığını belirtir. Kullanılan cerrahi aletleri yıkanmamakta, yalnızca bezlerle silinmekte ardından da

54 Porter, s. 150.

55 Yeşim Işıl Ülman, "Mekteb-i Tıbbiye Cerrahi Kliniği Olguları (1850-1851)" *Hastane Dergisi*, Kasım-Aralık 2006, s. 30-31.

56 Topuzlu, s. 45.

57 Hüsrev Hatemi-Ayık Kazancıgil, "İkinci Baskıya Giriş," *80 Yıllık Hatıralarım*, s. 22-23. Ameliyat-ı Cerrahiye (teorik olarak okutulan sistematik cerrahi) ise, Hayreddin Paşa, Nurettin Paşa (Aynı zamanda Sivil Tıbbiye cerrahi hocası), Miralay Ahmed Fehim Bey, Küçük cerrahide de Halit Şazi Bey bulunmaktadır. 1909'da Cemil Paşa tarafından gerçekleştirilen tıp fakültesi reformu ile cerrahi hocalarının kadrosu şöyle olmuştur: Seririyat-ı Hariciye/Hariciye Kliniği: Muallim Cemil Paşa, Muallim Kerim Sebati (Gürgün), Muallim Orhan Abdi (Kurtaran). Ameliyat-ı Cerrahiye: Muallim Orhan Abdi (Kurtaran) (s. 23).

Hastalar
(ameliyat öncesi ve sonrası)

T. C. Cumhurbaşkanlığı
Devlet Arşivleri Başkanlığı
Osmanlı Arşivi

başka hastalarda kullanılmaktadır. Çok kan kaybetmek ve kangren sebebi ile acil ve mecburi ameliyatlardan başka ameliyat yapmaya cesaret edilememektedir. Mikrobun keşfi ve antisepsi usulünden dolayı ameliyatın daha tehlikesiz olduğunu, yaraların cerahatlenmeksizin kapandığını ise ancak Fransa'dan gelen tıp gazete ve mecmualarından takip etmektedirler.⁵⁸

1890'da Paris'ten dönüşünde Haydarpaşa Hastanesi operatörlüğüne ve 1891'de Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriyede seririyat-ı hariciye muallim muavinliğine tayin edilen⁵⁹ Cemil Paşa'nın ifadeleri dikkate alınırsa Haydarpaşa Hastanesi'nde kendisine verilen cerrahiye ait 30'ar yataklı iki koğuş Paris'te çalıştığı hastane koğuşlarının çok uzağındadır ve adeta bir ahıra benzemektedir. Koğuşlar pis, karyolalar eski, yatak çarşafı iğrençtir. Bir ameliyathane mevcut değildir. Yaralar hâlâ eski usulde tiftik ve süngerle pansuman edilmektedir.⁶⁰ Asepsiye riayet ile ameliyat yöntemini ancak 1894'te başlatmıştır.⁶¹ Cemil Paşa'nın hatıralarının kendi rolünü merkeze koyacak şekilde düzenlenmiş olabileceğini düşünmek mümkün ise de Tosyavizade Osman Rifat'ın ifadelerinin de onu desteklediğini

⁵⁸ Topuzlu, s. 54-55.

⁵⁹ Topuzlu, s. 251.

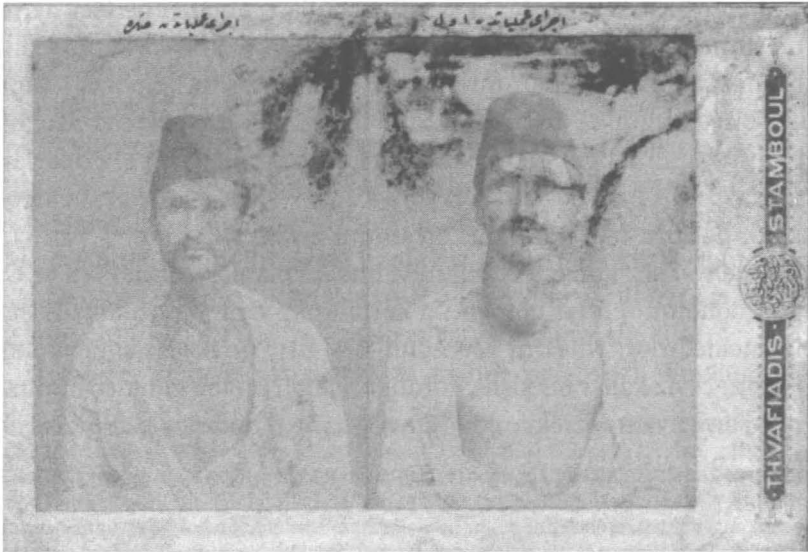
⁶⁰ Topuzlu, s. 70-71.

⁶¹ Topuzlu, s. 256.

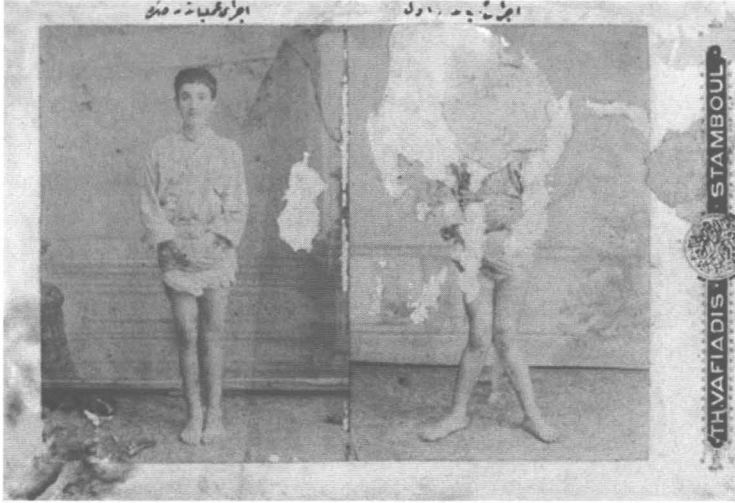
Hastalar (ameliyat öncesi ve sonrası)

T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

Hastalar (ameliyat öncesi ve sonrası)

T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

Hastalar
(ameliyat öncesi
ve sonrası)

T. C. Cumhurbaşkanlığı
Devlet Arşivleri
Başkanlığı Osmanlı
Arşivi

göz ardı edemeyiz. Nitekim “Garip Ameliyathane” başlığı altında Osman Rifat’ın, idrar torbasında bulunan büyük bir taştan çok acı çeken kırk beş yaşlarında bir hastanın okuldaki ameliyatına dair anlatısı benzer ayrıntılar içeriyor. Buna göre, cerrahi hocası Hayreddin Paşa’dır. Paşa kendi aletlerini getirtip, hastayı okul hamamının göbek taşına yatırıp, ameliyatı yapar ve yumurta büyüklüğünde bir taş çıkarır. Sanki büyük bir salonda olağanüstü bir ameliyat yapılmış gibi, öğrenciler de çılgınca alkışlayıp el çırpırlar. Bir sene sonra Cemil Paşa cerrahi servisini kurar ve Paris’ten cerrahi aletler ve sterilizatör getirir. İşte o zaman cerrahinin farkına varırlar.⁶²

Ameliyat söz konusu olduğunda imkânı olanlar Cemil Paşa ve Orhan Abdi gibi dönemin en iyi bilinen iki cerrahinin yanında özel bir hastaneyi tercih etmektedirler. Nitekim Memduh Bey 1917’de sol kasığına yakın bir yerde, yarım ceviz kadar bir şişlik gördüğünde bir tabibe gider ve bunun fıtık olduğunu, ameliyatın gerekli olduğunu öğrenir. Kendi ifadesine göre, böyle

62 Tosyavizade Dr. Rifat Osman, *Hayatım ve Hatıratım*, (Çeviren Ratıp Kazancıgil), Ankara: GATA Basımevi, 1998, s. 48-49. Doktor Rifat Osman yüzbaşı rütbesiyle diplomasını 1899’da alır. Gülhane’de Dahiliye ve Röntgen Şualları şubelerine asistan olarak devam eder (1900). Sol Kolağalığına yükseltilerek röntgen uzmanı olarak Edirne Hastanesi’ne atanır (1903). Sağ Kolağalığı (1908) ve daha sonra binbaşılığa yükselir (1915). 1919’da emekli olur. Edirne Belediyesi’nin Kıyık Muradiye Bölge Tabipliğine atanır (1924). Bu görevi 1926’da sona erer (s. 117-119).

şeylerde cüreti “hadd-i kemalde” olduğundan ameliyat kararı vermekte zorlanmaz. Kloroform koklamaktan ve sonra bunun bunaltısına ve gaseyânına maruz kalmaktan rahatsız olmadığından ameliyatın hasıl ettiği tesir ona göre hiçtir. Ancak seçtiği hastane Kâzım Karabekir’in oldukça memnun kaldığı Alman Hastanesi’dir ve ameliyatı yapan “mahareti müsellemler olan operatör Orhan Bey”dir.⁶³ Dolayısıyla ameliyatın kendisi için zor bir mesele olmadığını gururla dile getiren Memduh Bey’in en iyi doktor ve hastaneyi seçmesi cüretinin o kadar da sınırsız olmadığını gösteriyor.

Kabul edilmeli ki ameliyat çoğu kişi için kolay bir karar değildi. Karacığherinden rahatsızlanan Halid Ziya (Uşaklıgil, 1865-1945) hastalığı hakkında önce dost tabiplerin özellikle de ara sıra hünkârı gören Cemil Paşa’nın fikrine müracaat eder. Muayene sonrasında birtakım tedbirler alınabileceği ancak “en emin ve salim çare er geç tahakkuk edecek lüzum üzerine bir ameliyat” yapılması yönündedir. Fakat Halid Ziya cerrahların ameliyata çok düşkün olduklarını düşündüğünden bu ikinci görüşe önem vermeyerek tedbirleri dinlemekle yetindiğini itiraf eder.⁶⁴ Halid Ziya tercih imkânına sahip olduğu için şanslıdır. Zira Selahattin (Yurtoglu) gibi mecburiyet söz konusu olduğunda en uygun olana yönelmek kaçınılmazdır. Selahattin Bey 1913’te Birinci Nişancı Alayı, Birinci Tabur Dördüncü Bölüğünde göreve başlamış olsa da Balkan Savaşında yaralandıktan sonra fitk olup yürümekte zorluk çektiğinde Haydarpaşa Hastanesi’ne yatar. O zamanın en meşhur doktoru olarak Orhan Abdi Bey ameliyat edecektir. Ancak hastane çok pis olduğu için ameliyat olmadan çıkmak zorunda kalır öyle ki su içmek için getirdikleri bardağın tükürük hokkası olduğunu görmüştür. Bunun üzerine Gümüşsuyu Hastanesi’ne gidip henüz operatörlüğe başlamış olan M. Kemal’in ameliyat yapmasını tercih eder.⁶⁵

İstanbul’da ameliyat olacaklar maddi imkânları olmadığına bile

63 Memduh Ezine, *Aile Günlüğü*, Hazırlayan Ziver Öktem, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011, s. 183.

64 Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi Son Hatıralar*, İstanbul: Can Sanat Yayınları, 2019, s. 422-423. Halit Ziya Uşaklıgil 1909 ‘da (Nisan) mâbeyin başkâtibi olup 1912 yılı Temmuzuna kadar bu görevde kalmıştır (Zeynep Kerman, “Uşaklıgil, Halit Ziya,” *TDVİA*, 42, 228).

65 *Yüzbaşı Selahattin’in Romanı*, Birinci Kitap, yay. haz. İ. Selçuk, İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1994, s. 64-65. Başlıktaki roman ifadesi yazara değil, metni yayına hazırlayan İlhan Selçuk’a aittir. Balkan Harbinden sonra Birinci Dünya Savaşında Kafkas, Irak ve İran cephelerinde savaşmış İstiklâl Harbi’ne katılan Selahattin Bey (Yurtoglu) hatıratında 1936-1940 arasında yazmıştır, bkz. Beşikçi, s. 89 dipnot 16, 131.

tabip veya hastane seçebilseler de taşra veya savaş dönemindeki seyyar hastaneler seçeneklerin tükendiği mekânlardı. Halide Edip'in (Adivar, 1884-1964) gönüllü olarak hizmet ettiği sırada hafızasında yer eden Ankaralı bir erin ameliyatı bunun bir örneğiydi. Hasta ilk askerliğini Arnavutluk'ta yaptıktan sonra Yemen'e yollamışlar, orada kaldığı yedi sene içinde geçirdiği meşakkatli hayat ve mütemadi sıtmayla zekâsını hemen hemen kaybetmiştir. Bin bir zahmetle İstanbul'a gelir gelmez Balkan Cephesine gönderilmiştir. İki ayağı da yaralı, ikisi de kangren tehlikesine maruzdur. Fakat cerrah, ayaklarını kesmeden önce birkaç ameliyat yaparak belki kurtarabileceğini düşünür. Diğer taraftan kalbi kloroforma tahammül edemeyeceği için ameliyatları bayıltmadan yapmak gerekir. Halide Edip işte o zaman askerin nasıl bir metanetle acıya tahammül ettiğine şahit olduğunu belirtir. Zira doktor ameliyatlar sırasında bacağına kımlıdattırmamasını ihtar ettiğinden ameliyat sırasında hareketsiz bir şekilde acıya tahammül etmişti.⁶⁶

Bu anlatım tabip ile hastanın buluşma yeri olarak seyyar hastanelerin de dikkate alınmasını gerektiriyor. Birbirini takip eden ve 10 yılı bulan savaş dönemi göz önüne alındığında bunun ne kadar önem arz ettiği izahtan uzaktır. Türk cerrahi tarihinin önemli isimlerinden biri olan Ömer Vasfi'nin (Aybar, 1889-1969) Çanakkale'de cerrahi faaliyetlere dair anlatımı doktorların da cephede ne kadar büyük bir şaşkınlık ve çaresizlik yaşadıklarını gösteriyor. Buna göre, harp başladığında tabip ve cerrahların harp cerrahisi hakkındaki bilgileri sınırlı ve basit bir seviyedir. Çanakkale'de yaralılarla ilk defa karşı karşıya geldiğinde yirmi saate varmadan hayatı söndüren “septisemiler,” “gazlı gangrenler” enfekte ve parçalı kırıklar hiçbir tanıma uymayan yaralar ile dehşetli manzaralar karşısında kalmıştı. Umumi enfeksiyonların önünü almak mümkün olamamaktaydı. Siper savaşlarının başlamasıyla vakalar daha da dehşetli bir hal almıştı.⁶⁷ Çanakkale'de beklenildiğinden çok büyük olan yaralı sayısı

66 Halide Edip Adivar, *Mor Salkımlı Ev*, İstanbul: Can Sanat Yayınları, 2018, s. 226-227.

67 Ömer Vasfi Bey Cemil Topuzlu'nun yanında ihtisas yaptı. Çeşitli cephelerde ve hastanelerde çalıştı. Ankara Numune Hastanesi operatörlüğünde bulundu. Cem Hakan Başaran-Nilüfer Poyraz Demirsoy, “Operatör Doktor Ömer Vasfi Aybar ve Ankara'da Yayımladığı *Türk Hekimi Dergisi*” (*Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 21, 1, 2020, 71-100) adlı makalede Vasfi Bey ve dergi yanında ekler kısmında Ömer Vasfi Bey'in “Harb-i Umumi'de Memleketimizde Faaliyet-i Cerrahiye” başlıklı yazısı verilmiştir.

tümen ve alaylardaki sıhhiye bölüklerinin kapasitesini aşınca hemen her cephede sahra hastaneleri kuruldu. İlk tedavi sahra hastanelerinde yapılarak cephe gerisindeki mecruhin (yaralı) hastanelerine gönderildiler. Bununla birlikte ordu sağlık hizmetlerinin ağırlık merkezi İstanbul'daki hastanelerdi.⁶⁸ Her ne kadar sıhhi teşkilat süreci yönetmeye çalışsa da çarpışmalar şiddetlendikçe doktor sayısındaki yetersizliğin üstesinden gelinemediği gibi doktorlar, hatta İstanbul'dan gönderilen tıbbiye öğrencileri eksikliklerini cephede zor şartlar altında kısa sürede telafi etmek zorunda kaldılar.

Cephe kadar cephe gerisinde de insanlar kolera, dizanteri, sıtma, tifüs (lekeli tifo), humma-yı habis, humma-yı racianın yıkıcı etkileri ile savaşırlar. Kendisi de 1915'te Erzurum'da tifüsten ölecek olan Hafız Hakkı Paşa,⁶⁹ *Sarkamış Günlüğü*'nde yer alan 17 Ocak 1915 tarihli kaydında hastanelerde sefalet bulunduğunu ve insanların birbirlerinin üstünde yattığını dile getirir. Bir önceki gün 40 cenaze çıkartmıştır. O gün ise 5-10 çürümüş cenaze vardır.⁷⁰ Yeni bir yer sağlanması, doktor getirilmesi ve bazen görevini yapmayanları dövmek gibi birtakım tedbirler olarak sorunların üstesinden gelmeye çalışsa da hastaların yemekleri ve halinin bir türlü düzelmemesinden rahatsızdır. Tam artık düzeliyor derken yine bir felaket ile karşılaşmaktadır. Nitekim bir hastaya yapılan muamele karşısında kendini kaybeder. Buna göre, hastanede zor yürüyen bir hastanın matarasını doldurmaya gittiğini görünce neden su almaya gittiğini sorar ve hastanede suyun hademe tarafından para ile satıldığını kendisinin parası olmadığını öğrenir. İfadesine göre "hastane denilen ahıra" girdiklerinde içerde yine iki ölü vardır. Orada karşılaştığı telaşın sebebi ekmeğin 60 para-5 kuruşa satılmasıdır. O kadar

68 Aydın Ayhan, "Çanakkale Savaşları Sırasında Harp Hastaneleri ve Balıkesir ile Kazanlarında Harp Hastaneleri," *Tıp Tarihi Araştırmaları*, Sayı 10, 20001, 156-174; Nuran Yıldırım, "Çanakkale Zaferinin Tıbbiyeleri," Çanakkale Çocuklar-Analar-Babalar, Editör Coşkun Yılmaz, İstanbul: Sultangazi Belediyesi, 2016, s. 139-142. Cephede ilkyardım ve hastanelere yaralı için bkz. s. 149-160.

69 7 Aralık 1914'te albaylığa getirildi. Mirliva Ziya Paşa'nın yerine Kafkas Cephesindeki 3. Orduya bağlı 10. Kolordunun, Enver Paşa ile anlaşmazlığa düşen 3. Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa'nın kumandanlıktan alınması üzerine 10 Ocak 1915'te de bu ordunun kumandanı ve paşa oldu. Rütbesi mirlivalığa yani tuğgeneralliğe yükseltildi. Sarkamış bozgununun ardından yakalandığı tifüsten kurtulamayarak 15 Şubat 1915'te Erzurum'da vefat etti. *Hafız Hakkı Paşa'nın Sarkamış Günlüğü*, Yayınlayan Murat Bardakçı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016, (Yayınlayanın Önsözü) s. 11.

70 *Hafız Hakkı Paşa'nın Sarkamış Günlüğü*, s. 98-99.

sinirilenir ki satan kişiyle birlikte hastalar ağasını öldüresiye döver.⁷¹

Hafız Hakkı Paşa sağlık şartlarının düzeltilmesi için verdiği mücadeleye dair bir başka anlatımında menzil müfettişliği ile Vali Tahsin Bey'e hitap eden bir yazı kaleme aldığını belirtir. Köprüköy'de hastane adına görüldüğü ve *maktel* (öldürülme yeri) olarak adlandırdığı yerlerden sonra şimdi Hasankale'de daha büyük makteller bulmuştu. Dolayısıyla Erzincan'da, Bayburt'ta göz görmeyen uzak yerlerde kim bilir ne makteller olduğunu belirterek Erzincan ve Bayburt ile bütün menzil nokta kumandanlıklarındaki görevlilerin uyarılmasını ister. Zira böyle maktellerle karşılaşırsa nokta kumandanı, mutasarrıf veya kaymakamı mutlaka astıracağını sözlerine ekler.⁷² Hafız Hakkı Paşa için hastanelerin en büyük felaketi izdiham, ikinci sorunu ise, açlıktı. Onun ardından gelen mesele sorumlu memur ve hizmetli olmamasıydı. Örneğin Hasankale Kışla Hastanesi'ni 700 yatak üzerine tertip ettiğinden bahsederken dört doktor bulunduğunu ama bunu yedi yapmaya çalışacağını kaydeder. Doktorlar ayrıca bölge halkıyla da ilgilenmekteydiler. Hırt Köyü'nde 3.365 hasta bulunmaktaydı ve bunlara sadece bir piyade binbaşı ile bir cerrah bakmaktaydı ki o da hastaydı. Köye gittiğinde yanında üç doktor götürür. Bunlar yetersiz kaldığından iki doktor dana göndermeyi planlamaktadır.⁷³

Gayrimüslim bir doktor olarak Avedis Cebeciyân'ın⁷⁴ (1876-1952) kayıtlarında da geri hizmette yer almakla birlikte bir doktorun yoğun iş yükünü görebiliyoruz. Cebeciyân, 1914-1916 arasında önce Çanakkale sonra Doğu Cephesinde bir Ermeni tabip subay olarak daha ziyade geri planda görev verilmesi üzerine başhekimlere aktif olarak hastanede çalışma isteğini bildirmişti. 1915'te Çanakkale Hastanesi başhekimine gönderdiği

71 Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü, s. 100.

72 Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü, s. 101-102.

73 Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü, s. 102, 104, 105.

74 1898'de tıp eğitimini almak için Suriye Protestan Koleji'ne (daha sonra Beyrut Amerikan Üniversitesi'ne) gitti. 1902'de buradan mezun olarak Antep'e döndü. Antep Amerikan Hastanesi'nde görev yaptı (1904-1906). 1907'de mesleğini ilerletmek için Almanya ve İsviçre'de çalışmalarda bulundu. 1908'de Halep'e yerleşti. 1914'te askere çağrıldı. Tabip subay olarak 1914-1916 arasında Çanakkale Cephesinde daha sonra da Doğu Cephesinde (Maraş, Pervari, Malatya, Harput, Palu, Diyarbakır, Siverek, Siirt, Bitlis, Tatvan, Van, Bayazıt) görev yaptı. Avedis Cebeciyân, *Bir Ermeni Subayın Çanakkale ve Doğu Cephesi Günlüğü* 1914-1918, İstanbul: Aras, 2015, s. 7, 9.

mektupta yaralıları yardım etmek istediğini, orada o kadar yardıma muhtaç var iken kendisinin böyle boş oturamayacağını, şeref, rütbe ya da rahatlık emeli olmayıp sadece hizmet etmek istediğini yazdığı mektubuna merakla cevap beklemekteydi.⁷⁵ Her ne kadar hastanede çalışmak istese de kendi işi de az değildi. Yaralıları İstanbul'a gönderiyordu. Hatta sorumluluğu ona ait binden fazla kişi vardı ki onların hastalarını muayene etmeliydi. Bir de harp sahasında kendi evlat, birader ya da kocalarını görmeye giden günlük 40-50 kadın ve çocuktan oluşan bir grubu muayene etmeli, hamama göndermeli ve elbiselerini buhar kazanından geçirmeliydi.⁷⁶

Hasta ve yaralıların ise hastanede tedavi göreceğini düşünmekten daha çok buralara girip-girmemeyi düşünmeleri gerekiyordu. Birinci Dünya Savaşında Doğu Cephesinde yedek subay olarak görev alan Faik Tonguç 1915'te hastalandığında kurtuluş umudu kalmadığını düşündüğü için kendisi için çok değerli olan kitaplarının bile Çorum Kütüphanesine gönderilmesini vasiyet edecek kadar hayattan ümidini kesmişti. İlk bakan doktor önemli olmadığını söylese de kendisi amansız hastalıklardan birine yakalandığını anlamıştı. Aslında yanılmıyordu. Önce yanına bir er verilerek subay hastanesinin bulunduğu Şamhı Köyü'ne gönderilir. Ancak orada sadece bir doktor görebilir ve o da köyde kalmamasını, bir an önce köyden ayrılmasını istemektedir. Başının çaresine bakmak zorunda kalan Faik Bey, alay doktorunun tavsiye ettiği şekilde sadece süt ve yoğurt yiyerek dört gün burada kalır. Sonrasında beş günü Ahpusur Köyü'nde geçirir. Zor bir yolculuk ile Tortum'un kaza merkezi olan ve bir hastanesi bulunan Nihah Kasabası'na gidebilir. Nekahat döneminde bulunan ve iki hastalık geçirmiş bir doktorla görüşmesi onun hastaneye yatma fikrini tamamen değiştirir. Çünkü hastane olarak kullanılan okul binasının her türlü hastalığın kaynağı, mikrop yuvası bir yer olduğunu öğrenir, öyle ki önemsiz bir yarayla buraya giren bir insan bünyesi sağlam bile olsa en az bir hastalığa yakalanmadan buradan çıkamıyor, çıkarsa toprağa girmek için çıkıyormuş. Hastane hakkındaki söylentilerden etkilenen Faik Bey başhekime hastalığının buraya gelinceye kadar yollarda zaten şiddetini kaybettiğini söyler. Kendisine 15 günlük dinlenme

75 Cebeciyan, s. 76.

76 Cebeciyan, s. 79.

kâğıdı vermeleri üzerine kira ile bir ihtiyar kadının evinde kalır. Yakalandığı hastalığın ateşli humma olduğunu ise daha sonra öğrenebilir.⁷⁷

Esir düştüğü yerdeki hastane ile kendi hastaneleri arasında karşılaş-tırma yapan Mülazım Hüseyin Cemâl'in eleştirisi de Osmanlı hastaneleri-nin durumunu göz önüne serer. Balkan Harbine katılan Hüseyin Cemâl'in kuşatma ve sonrasında Sofya'da geçen esaretini konu alan günlüğündeki 3-5 Temmuz 1913 tarihli kayıtlarına göre, Bulgar Hastanesi'nin içi gayet muntazam ve güzeldir. Kalorifer sobalar, elektrik lambaları, duvarları yarı-ya kadar çini ile kaplı, tavanlar hep yağlı boyadır. Her gün taşlar bol suyla yıkanmakta, kadınlar hizmet etmektedir. Düşman bir memlekette bulu-nan esirlere her şey geçmişî hatırlatmaktadır. Birkaç senelik bir hükümet bu operatörleri nereden bulup getirmiştir? Ameliyata yaralılar seve seve gitmekte, hastanın biri filan doktoru çağırıyor dendiğinde doktor hemen gitmektedir. Oysa Osmanlı topraklarında asker hastalandığı vakit hasta-neyi istememekte, "Allah, hiçbir hemşerimi hastaneye düşürmesin!..." duaları edilmektedir. Bu sebeple de hastalıkları genellikle saklanmaktadır. Hüseyin Cemâl anlattıklarını şu sözlerle bitirir: "Aceba bu cehaletten mi? Burada herkesin bildiği bir şey'i tekrar etmeden susuyorum."⁷⁸

1914-1915'te Doğu Cephesinde bulunan Ali Rıza Eti (1887-1950) 1914'te rahatsızlandığında hastaneye gitmek istemez, doktordan hastane yerine kendisine bir reçete yazmasını ister. Böylece Erzurum eczanelerinden edineceği ilaçlarla gideceği yerlerde tedavi olabilecektir. Fakat doktor ayakta tedavinin, özellikle askeri harekât sırasında imkânsız olduğunu düşünmek-te, hastaneye yatmasında ısrar etmektedir. "Hastane hayatını" bilen Ali Rıza Bey'i bir düşünce alır. Sonunda yürüyemeyecek hale gelince hastaneye gitmeye mecbur olur. Hastane kapısında iki saat bekler. Ardından karan-tina koşuşuna gider. Orada on bire kadar, taşlar üzerinde acı bir soğukta bekler, on bir buçukta soyunup yatabilir. Onun gibi hastalardan ikisi vefat eder. Binbaşı Doktor Ali Nâzım Bey viziteye geldiğinde doktor olan erkek

77 Faik Tonguç, *Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Anıları*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1999, s. 38-40.

78 Hüseyin Cemâl, *Yeni Harb Başımıza Tekrar Gelenler Edirne Harbi, Muhasarası, Esâret ve Esbab-ı Felâket*, (Yayına Hazırlayan Aziz Korkmaz), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014, s. 279.

kardeşinden dolayı kendini tanıttınca muamele değişir ve daha rahat ettiği ameliyat odasına kaldırılır. Ali Rıza Bey'in hastane hakkındaki hissiyatı şöyledir: "hastanenin binası ne kadar güzel ise karyoları o kadar fena, belli elli senelik bir emektar. Maşrapa, tükürük hokkası noksan, peşkirler hep kirli. Hademeleri ise her biri bir dağdan, dönme. Tütün içmek yasak, ama herkes içiyor. Yemekler işte bir derece, ne iyi ne de kötü."⁷⁹

Balkan Harbinde (1912) vurulan Selahattin Bey'in bir hastaneye ulaşma sırasındaki ve hastanedeki tecrübeleri onu intihara teşebbüse zorlayabilecek kadar kötüdür. Yaralanmasının ardından bazen hayvan sırtında, bazen de yürüyerek Lüleburgaz'a ulaşır. Bir okul hastane yapılmış, yerlere ot minderler atılmışlardır. Doktorlar bakar ancak bir şey yapmadan giderler. Top sesleri başlayıp ardından hastane çatısına mermi düşünce telaş ile onu bir arabaya koyup istasyona götürürler. Arabanın sarsıntısından avaz avaz bağmaktan kendini alamaz. İstasyonda onu bırakırlar. Bir bakan yoktur. O kadar umutsuzdur ki silahını kafasına dayayıp ateşler fakat fişek yoktur. Sedyeyi sallayarak düşürür sonra yuvarlanıp sürünerek vagonlara ulaşır. İçeri çekip alırlar. Ayıldığında iki doktor umut olmadığını konuşmaktadırlar. İstanbul'a gitmek istediğini söylediğinde isteği kabul edilir ve bundan sonra İstanbul yolculuğu başlar.⁸⁰ 28 Kasım 1912'de Lüleburgaz Karaağaç'ta yaralanmış 1 Aralık 1912'de İstanbul'a ulaşmıştır. Gülhane'de de umutsuz hastaların bulunduğu 14. koğuştaki kalırken yavaş yavaş iyileşmeye başlar. Hastanede 60 gün kadar kaldıktan sonra taburcu olur.⁸¹ Anlattığı bir başka olay ise, 1915'te yüksek ateşle yedi gün geçirince Muş Hastanesi'ne gönderilmesine dairdir. Hastalığı Arabistan sıtmasıdır ve her tarafı hasta ve yaralı dolu olan hastanede ne ilaç, ne sargı, ne doktor, ne de bakım bulunmayıp ölüm kol gezmektedir.⁸²

Onun hastanelerde ne doktor ne ilaç ne de malzeme bulunmamasına dair anlatımını Çanakkale, Galiçya ve Filistin cephelelerinde savaşan ve

79 Ali Rıza Eti, *Bir Onbaşının Doğu Cephesi Günlüğü (1914-1915)*, Yayına Hazırlayan Gönül Eti, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016, s. 24-27. Ağabeyi Ömer Lütfi Bey Mekteb-i Tıbbiyye-i Şahane'den mezuniyetini takiben Almanya'da ihtisas yapmış, yurda döndükten sonra Yemen, Balkanlar ve Doğu Cephesinde askeri sıhhiye müfettişi olarak hizmet etmiştir (s.viii).

80 *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı*, s. 54-55.

81 *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı*, s. 56, 59.

82 *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı*, s. 123-125.

1918'de İngilizlere esir düşen İbrahim Arıkan da teyit eder. Nitekim o da 1916'da İngilizlerle çatıştıktan ve çektikleri zorluklardan sonra askerin büyük bir kısmının hastaneleri doldurduğundan bahsederken tabur doktorunun yalnızca tek bir ilacı bulunduğunu belirtir. Baş ağrısına, diş ağrısına, her şeye yalnızca kınakına (kabuğundan kinin denilen ilaç elde edilen bitki) vermektedir. Kolordu sıhhiye heyeti askeri toplayıp hastaları ayırırlar. İbrahim Bey de soğuk algınlığı alametleri gösterdiğinden onu da ayırırlar. Ancak tabur komutanı müdahale eder ve başhekimden onun ve bir arkadaşının tedavisini kendisine bırakmalarını rica eder. İtirazını, bunların hasta hasta Şarköy'de vapur beklerken öleceklerini, memleketlerine kadar gidemeyeceklerini oysa kendisinin onlara doktorun tavsiyesine göre bakacağına dayandırır. Böylece ikisi orada kalır. Diğerlerine ise üçer ay tebdilihava verilir.⁸³

Tebdilihava alan insanlar kendi başlarının çaresine bakmak zorunda kalıyorlardı. Dönemin ulaşım şartları göz önüne alındığında memleketlerine giderek dinlenmeleri ve yeniden birliklerine teslim olmaları oldukça zordu. Bunların hastalıkları göz önüne alındığında yolculuğun zorluğu daha da belirgin hale gelir. Ancak doktor ve askeri yetkililerin tebdilihava tercihinde muhtemelen hastanelerdeki yığılmayı önleme endişesi hâkimdi. Diğer taraftan hasta ve yaralıların yukarıda örneklerini paylaştığımız üzere bakım ve tedavi hizmetlerinin olmadığı ölüm mekânları olarak tanımlanan hastaneler yerine izin almayı tercih ettikleri düşünülebilir. Zira Faik Bey bulaşıcı hastalık riskinin yoğun olduğu hastane yerine bir ev kiralayıp perhizle kurtulmayı başarmıştı. Bununla birlikte ulaşım giderlerini veya kalma giderlerini karşılayacak maddi imkânı olmayanlar ya da bir yolculuğa dayanabilecek durumda bulunmayanlar veya bilinci yerinde olmayanlar için hastane tek seçenek olmaya devam ediyordu.

83 İbrahim Arıkan, *Osmanlı Ordusunda Bir Nefer*, İstanbul: Timaş, 2010, s. 71.

HASTALIK VE CEHALETE KARŞI DOKTOR

G enel olarak yeni tıbbın eğitimini alan ve uygulama yetkisine sahip doktorlar modern tıp tarih yazımındaki hâkim anlatıda hastalar ve cahil halka karşı mücadele eden kişiler olarak sunulur. Tarih yazımındaki bu anlatı Türk tıbbının uzmanlarının söyleminden beslenir. Nitekim *Osmanlı Seririyatı*'ndaki (1910) yazısında Süleyman Numan'ın, tabiplere düşen vazifenin yalnız hastalara bakmak, hastaları tedavi etmek olmadığını, tabibin insaniyete karşı en büyük vazifesinin içtimai olduğunu belirtmesi tıp mensuplarının sorumluluk sahalarının bir göstergesi olarak kullanılabilir.¹ Yine Mazhar Osman, cumhuriyetin genç doktorlarına hitaben yaptığı konuşmada memlekette en büyük hastalık olarak teşhis ettiği cehaletten doktorların çalışmasıyla kurtulmanın mümkün olduğunu ileri sürerken şüphesiz imparatorluk döneminin bir doktoru olarak da konuşuyordu.² Ona göre, hurufata karşı verilen savaş halkın eğitimi için gereklidir. *Hurufattan* kastedilen ise, bilim karşısında halk arasında yaşayan eski bilgi ve uygulamalardır. Bu sebeple bilimi hâkim kılmak için bütün batıl itikatlar ortadan kaldırılmalıdır, öyle ki Mazhar Osman uzmanlık alanındaki “deliliği” diğer hastalıklardan farklı tarzda ele almanın, hekimler yerine hocalardan, papazlardan, şeyhlerden, sihirbazlardan yardım beklemenin “en budala kafaların, en ham beyinlerin işi” olduğunu düşünüyordu.³

Bu görüşü tıbbın diğer şubelerindeki meslektaşları tarafından da paylaşılıyordu. Hatta doktorların halka rağmen halkı eğitime, hurafe ve sahtekârlara karşı modern tıp anlayışını hâkim kılma çabasıyla 19. yüzyılda bile karşılaşabiliyoruz. 4 Haziran 1864'te Tabip Ali Raşid Bey *Tasvir-i Efkar*'da başkent İstanbul'da tıp sanatının ne suretle icra edildiğine dair bilgi verirken İstanbul'da tıbbi takdir edenlerin azlığı ve birtakım ehil olmayan

1 Süleyman Numan, “Kızılın Korunma ve Tedavisi,” *Osmanlı Seririyat Mecmuası*, Haziran 1326, Sene 1, Numara 4, s. 146.

2 Uzman, “Tıbbiyeliler bayramında söylenilen,” *Konferanslarım (Medikal, Paramedikal), Mekteplerde, kuluplarda, radyoda söylenmiş*, İstanbul: Kader Basımevi, 1941, s. 53.

3 Uzman, “Timarhaneden Emrazı akliye ve asabiye hastanesine doğru,” *Sıhhat Almanakı*, İstanbul: Kader Matbaası, 1933, s. 118.

kişilerin kendilerini tabip saymalarından yakınıdır. Ona göre iki kısım tıbbi uygulama vardır. Bunlardan biri tıp kanununa uygun diğeri muhaliftir. İngiltere’de insanlar her şeyden aziz olan sıhhatlerini öyle meçhul şahıslar eline teslim etmemektedirler. Gerek asker ve gerek sivil hastanelerinde sadece devletin mekteb-i tıbbiyesinde tahsil eden doktorlar istihdam olunmaktadır. Oysa İstanbul’da kim isterse tedaviyle meşgul olup giderek ehil bir tabip olarak tanınabilirdi. Hatta bunlardan bazılarının çocukları babalarının tababetinin kendilerine irsi olarak intikal ettiğini iddia ederek pek çok kişiyi kandırabilmekteydi.⁴

28 Haziran 1911 tarihli *Hekim* dergisinde Tabip-Kimyager Hasan Tahsin’in hedefi sadece sahte hekimler değil onlara inanan cahil halktı. Fakat Hasan Tahsin sadece bilim karşısında halkın hurafelere inanmasından yakınmakla kalmaz. Bunlara ağır cezalar verilmesi taraftarıdır. Kurşundan, bakırdan, gümüş veya altın parayı taklit eden kalpazanlar zindanlara tıklılır, ipe çekilirken her hastalığa iyi geldiği söylenen ilaçla herkesi iğfal edenlere niçin bir şey yapılmamaktadır? Sıhhiye müfettişleri, hıfzıssıhha komisyonları niçin bunu görmemektedir?⁵

Halkı uyarmayı kendine vazife edindiği anlaşılan Tabip Hasan Tahsin, “Aldandıklarımızdan: Ocak Hekimleri” başlıklı yazısında sahtekârlarla gerçek tabipleri karşılaştırır. Beklenebileceği gibi karşılaştırmada her iki grup arasındaki fark yani doğru ile yanlış net bir biçimde ortaya konmuştur. Üst başlıkta belirtilen aldatan ocak hekimleri berber çıraklığından, hamam ustalığından, bakkaldan, attardan, kısaca şuradan buradan beliren hudayinabit (kendi kendine) yetişmiş, hacamat vuran, diş çeken, sünnet eden, hap yutturan, kan kusturan, cahil, gafil, atıl yüzlerce, binlerce kişilere, muazzaz ve mukaddes sıhhati beşere uzanan kirli ellerdir. Fakat hâlâ vakit vakit onlara ehemmiyet verilmekte, itibar edilmektedir. Oysa tabiplik bir sanat ve maddi ve manevi birçok “ulûm ve fûnûna” dayanması itibarıyla şerefli bir sanattır. İçinde yaşanılan dönem “medeniyet asrı, ilim ve marifet asrıdır.” İnkâr edilemez bir

4 *Tasvir-i Efkâr*, 28 Zilhicce 1280, Numara 200, s.1.

5 *Anadolu’nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, (Yayına Hazırlayan Mustafa Çulfaz), Trabzon: Serander, 2007, s. 453, 457.

gerçektir ki, hekim olmak kolay değildir. Bunun için “akıldan, fikirden, vücuttan, servetten oldukça büyücek bir fedakârlıkta bulunmak, sene-lerce kuru sıralar, soğuk teşrihhaneler ve hastane koğuşlarında diz ve dirsek çürütmek lazımdır”⁶

Bir tabibin eğitimi ve fedakârlıkları bunlarla bitmemekte, eğitim ve uygulamaya yönelik mesaisine iki üç sene bütün manasıyla devam etmesi, mahrumiyetler içinde kıvrınması gerekmektedir. Bu arada “*deontoloji medikal*” denilen ve “*ilm-i merâsim ve vezâif-i etıbbâ*” diye tercüme edilebilen alanda da teori ve nazari öğrenimi gereklidir. Hekimin yemesinden, içmesinden, yatıp kalkmasından tutun da hatıra ne türlü vazife gelirse cümlesinden bahseden büyük alan zavallı hekimi kısıkvrak sarar, tahakküm ve istibdadı altında ezer ve sıkar. Bütün bu güçlüklerle karşı iyi çalışıp tam bir hekim olur, tam bir insan-ı kâmil olur. İşte halkın ara sıra orada burada gördüğü, kansız benizli, zayıf yapılı, düşünür çehreli, tatlı dilli, uysal huylu ve hekim denilen fedakârân-ı millet bu zavallılardır.

Fedakârlıkları ile elde ettiği erdemleri karşısında insanın acıma ve saygı duymaktan kendini alamayacağı tabibin karşısında resmedilen sahte hekim ise şu özellikleriyle belirir: Paslı kerpetenli, kirli hacâmatlı, titrek elli, elifi görse tanımaz, sağından solundan bihaber, yalan yanlış, dededen babadan öğrenilme bir macunla bir hap yapmasını bilen ve bu macunuyla hapi görülmez kazalara sebep olan berber, sünnetçi veya ocak başından kalkmaz, kibritli hamurlar tutundurarak çocuk düşürten acuzelerdir ki bunlar hekim değildir! Onlar insanlara, insaniyete, sıhhate, selamete muzır ve tehlikeli şeylerdir. Hasan Tahsin yazısının sonunda memleketin “aciz, zavallı hastalarına” bir kere daha seslenir. Ötede beride haplarıyla, macunlarıyla sıhhati kemiren bu tarla sıçanlarının fenalıklarını sayıp dökmüştür. Artık halk sözlerine inanmaz yine bu bâtil, sakim hekim kırıntılarına iman edip, itikat eyleyip, verdiği hapları macunları şüphelenmeden yutarsa onun yapabileceği bir şey yoktur! Bir başka ifadeyle artık başlarına gelecekleri hak etmişlerdir.

6 Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim, s. 487.

7 Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim, s. 489.

Tıp mensubu olmamakla birlikte Tevfik Biren (1867-1956)⁸ Kudüs'te görevli olduğu dönemde (1897) Halil-ür-rahman Kasabası'nı ziyaretinde ahalinin diğer kasaba ve kazalar sakinlerinden bir hayli geri kalmış olduğunu belirttiikten sonra sözünü ettiği geri kalmışlığı kanıtlarcasına bunların hekime karşı menfi tavırlarından bahseder. Verdiği örneğe göre, civarda grip gibi salgın bir hastalık ortaya çıktığı için İstanbul'dan bir belediye hekimi gönderilmiş. Ama hekimin hastaları muayene ederken, koltuk altlarına koyduğu termometre, halkta pek kötü tesir bırakmış. "Bu hekim hastaların koltuğuna bir cam boru koyarak hastalıkları azdırıyor" diyerek patırtı çıkarmış ve "Biz bu hekimi istemeyiz!" diyerek kıyametleri koparmışlar. Doktor da korkmuş ve derhal kaçıp İstanbul'a dönmüş.⁹

Doktor Lamec Saad'ın ifadeleri de onu destekler mahiyettedir. Takriben 1880-1910 arasında otuz yıl Osmanlı Devleti hizmetinde çalışan Lamec Saad, "Türkiye'de Onaltı Yıl Karantina Doktorluğu" adı altında yayınlanan eserinde, Bağdat'a 180 kilometre mesafedeki Hanikin hudut kapısında gördüklerini, tanık olduğu olayları ve halkın karantina karşısındaki davranışlarını şu şekilde anlatır:

Ben Hanikin çevresinde ve Bağdat'a kadarki alanda herhalde tek doktordum. Şurada burada hekim denilen ve ilaç dağıtan kimse-ler vardı. Ayrıca pazar yerlerinde küçük dükkânları bulunan attar adı verilen ve bitkisel tıbbi malzeme satanlar da var. Bu bölgede Müslümanlar bir Hristiyan'dan ilaç almaktan hoşlanmıyorlar, bunun kendilerini öldüreceğine inanıyorlar.¹⁰

Burada Türkiye'nin sıhhi coğrafyasına yönelik olarak 1920'lerde Sıhhiye ve İçtimai Muavenet Vekâleti tarafından yürütülen çalışmadan da

8 Tevfik Biren lise tahsilini Mülkiye'nin idadi kısmında tamamladı. 1885'te yüksek kısımdan mezun oldu. Aynı yıl Babiâli (Hariciye Nezareti) Terceme Odasına devam etti. Sonra Mâbeyn-i Hümayûn (Yıldız Sarayı)'nda kâtipliğe tayin edildi. 1897'de Kudüs Sancağı Mutasarrıflığına gönderildi. Selanik Valiliği (1901), Konya Valiliği (1902), Yemen Valiliği (1904), Bursa Valiliği (1906), Ankara Valiliği (1909), Şûrâ-yı Devlet Âzâlığı (1909), Maliye Nâzırı (1919) ve Nafia Nâzırı (1920) olarak görev yaptı.

9 Bürokrat Tevfik Biren'in Sultan II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları, C. I, Hazırlayan Fatma Rezan Hürmen, İstanbul: Pınar Yayınları, 2006, s. 111.

10 Orhan Koloğlu, "XIX. Yüzyılda Hac Yoluyla Koleranın Yayılması ve Hanikin Karantina Doktorunun Anıları," III. Türk Tıp Tarihi Kongresi, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999, s. 61, 67.

bahsetmek gerekiyor. Zira bu çalışmada halkın modern tıbbı karşı tavrı ve hurafelere dair veriler için bir kısım ayrılması uygun görülmüştü. Dizinin ilk kitabı olan Sinop Sancağı'nın girişinde (1922) dönemin Umur-ı Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekili Dr. Rıza Nur neden böyle bir çalışmaya ihtiyaç duyulduğunu açıklar.¹¹ Buna göre, her sancak veya vilayette toplum sağlığıyla ilgilenen sıhhiye müdürü doktorlar bulunmaktadır. Vilayete bağlı kazaların her birinde ise vilayet sıhhiye müdürlerine bağlı olarak çalışan, fakat muhtemelen her zaman doktor olmayan kaza müdürleri görev yapmaktadır. Vekâlet, Anadolu'nun sıhhi durumunu tespit amacıyla bir plan dahilinde kendi bölgelerinde bilgi toplayıp merkeze göndermelerini bunlara emretmiştir.¹²

Tarihin geç olabileceği düşünülse de söz konusu dizi hem sağlık alanında büyük bir değişim olmadığını göstermesi hem de Balkan, Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı dönemlerine dair verdikleri bilgilerle dikkate değerdir. Örneğin, Gelibolu kısmında “halkın aklı gözünde olduğu için” tabipten görülecek faydanın “pek bariz ve aşikâr” olma beklentisi özellikle belirtilmişti. Bunun için cerrahi gibi kesip atan ve hemen sonuç alınan şubelere halkın daha fazla itimadı olduğu ileri sürülür. Ayrıca halkın doktorlara müracaatını engelleyen sebeplerden birinin para olduğu düşünülmekteydi. Tabibe ve eczacıya verilecek parayı düşününce genellikle koca-karı ilaçlarına müracaat etmekteydiler. Oysa tedavi meccanen yapıldığında rağbetin arttığı görülmekteydi. Diğer taraftan sıtma, tifo veya frengi gibi tedavisi zaman alan hastalıklarda hemen sonuç istediklerinden meccanen olsa bile doktora başvurmadan kaçınılmaktaydılar.¹³

Niğde'ye ait kayıtlarda sahte tabiplerin neden rağbet gördükleri üzerinde durulurken her ne kadar ilk madde halkın cehaleti olarak verilse de hemen ardından sahte tabiplerin ilacı bizzat tertip ederek daha ucuz verdikleri eklenir. Tabiplerin verdiği reçeteler pahalı, köydeki bir hastanın kasabaya

11 Dizi, ilki 1922 Martında basılan Sinop Sancağı olmak üzere toplam 19 kitaptan oluşmaktadır. Bunlardan 8'i 1922, 7'si 1925, 2'si 1926, biri 1932 ve sonuncusu olan Tokat Vilayeti de 1938'de basılmıştır. Bkz. Osman Gümüşçü, “Milli Mücadele Dönemi Türkiye Coğrafyası İçin Bilinmeyen Bir Kaynak: Türkiye'nin Sıhhi-i İctimai Coğrafyası, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 1999, Cilt, XV, Sayı 45, 942-944.

12 Gümüşçü, 947- 948.

13 Doktor Fahri Cemal, *Türkiye'nin Sıhhi-i İctimai Coğrafyası Gelibolu Vilayeti*, (Yay. Haz. Şükrü Başürk-Ömer Düzbakar), Bursa: Emin Yayınları, 2017, s. 73-74.

nakli güç, hekimin köye götürülmesi mali imkânlarla bağlıdır. Gerçi hükümet doktorları, müracaat edenleri meccanen muayene etmektedir fakat bundan istifade edenler kasaba ahalisidir. Köylülerin istifadesi oldukça azdır.¹⁴

Konya kayıtlarını tutan ise, her kaza için halkın tavrını ayrı ayrı vermişti. Buna göre biraz tahsil görenlerle seyahat edenler arasında tıp ilmine itimat görülse de genellikle tıbbı karşı lakayttılar.¹⁵ Sultaniye’de tıbbı katiyen rağbet yoktu. Gayet zorda kalmadıkça doktora müracaat etmemektedirler.¹⁶ Bozkır Kazası’nda her ne hastalık olursa olsun ahali kendilerince “Ocak” tabir ettikleri tekkelere gitmekteydi ve aldıkları muskaları boyunlarına takmaktaydı. Bu noktada kayıtlarda önemli bir detay yer alır: “kazanın teşekkülünden yani yetmiş seksen seneden beri bu kazaya ancak üç tabip tayin edilmişti.” Üç tabibin memuriyet süreleri ise toplam olarak dokuz-on senedir.¹⁷ Aslında 1847 tarihli bir belgede bile imparatorluğun çoğu yerlerinde cerrah ve tabip bulunmayıp bazı yerlerde kendince hekimlik-cerrahlık yapanlar olsa da bunların tıbbi bilgileri bulunmadığından halkın birtakım ilaçlarla kendi kendilerini tedavi etmeye çalıştıkları bunun ise illetleri bir kat daha azdırdığı dile getirilmişti.¹⁸

Dr. Şerafeddin Mağmumi’nin 19. yüzyılın sonunda Anadolu’daki görevi sırasında halkın başlangıçtaki tedirginliklerine rağmen kısa sürede tavırlarında meydana gelen değişime dair ifadesi yukarıdaki alıntılarla bir arada değerlendirildiğinde anlamlıdır. Buna göre, Doktor Şerafeddin, 1894’te Haydarpaşa Hastanesi’nde göreve başladığında kolera sebebiyle sıhhiye dairesi tarafından Bursa’ya tayin edilir. Bursa ve yöre köyleri ziyareti sırasında başlangıçta hastaları meydana çıkarmaktan çekinseler de daha sonra alışıarak yaralı, çıbanlı bile kendisini göstermeye ve “Hekim başı, hekim başı ağa! Hekim usta! doktor usta! yatros!” gibi garip ve masum deyişlerle ilaç istemeye başlarlar.¹⁹

14 Doktor Mehmed Hayri, *Türkiye’nin Sıhhi İktimâî Coğrafyası Niğde Sancağı* (1922), Yayına Hazırlayanlar Nevzat Topal-Gülen Öztürk, Konya: Kömen Yayınları, 2016, s. 64-65.

15 Doktor Nazmi, *Türkiye’nin Sıhhi-i İktimâî Coğrafyası Konya Vilayeti* (1922), Yayına Hazırlayan Mehmet Karayaman, Konya: Çizgi Kitabevi, 2009, s. 47.

16 Doktor Nazmi, s. 106.

17 Doktor Nazmi, s. 125.

18 BOA I. MVL 106/2382.

19 *Bir Osmanlı Doktorunun Seyahat Anıları Yüzyıl Önce Anadolu ve Suriye, Dr. Şerafeddin Mağmumi,*

Halkın cehaleti dile getirilirken doktora ulaşma sorunlarının da kabul edilmesi önemlidir. Özellikle yetersiz personel üstesinden hiçbir zaman gelinemeyen bir sorun olmaya devam etti. Ebubekir Hâzım Tepeyran, Musul Vilayeti'ndeki görevinde, 1900'de Kerkük ve Süleymaniye'ye bağlı yerleri teftiş ederken Erbil gibi büyük bir kazada sivil ve asker bir tek hekim bile bulunmadığını belirtir. O zamanki nizamı göre Mülki Tıbbiye Mektebinden çıkan hekimler üçer sene, sırasıyla 700, 800, 1000 yahut 1200 kuruş maaşla kaza, liva ve vilayet merkezleri belediye hekimliğinde bulunmaya mecburdurlar. Erbil Belediyesi'nce teşvik için 1800 kuruş maaş temin ettirildiği halde İstanbul'dan kimse gönderilmemiştir. Tekrar tekrar yapılan müracaatlarda ise mülki ve askeri mektepler nazırından "Bu maaşla da Erbil'e gönderilecek tabip bulunmadığı cihetle idare-i maslahat edilmesi" cevabını alır. Yine de Tepeyran, merkezden bir vilayet hekiminden daha fazla maaş vermeyi taahhüt eden kazaya mutlaka bir hekim gönderilmesi ricasında ısrar etti. Gerçi askeri hekimler yardımcı oluyordu ancak bunların sayısı yeterli olmamaktaydı.²⁰

Taşrada doktora ulaşmanın zorluğuna dair anlatımlardan birini yine Ebubekir Hazım Tepeyran verir. Fakat bu sefer Edirne'dedir (1895) ve şiddetli bağırsak nezlesi dizanteri ile doktora ihtiyaç duyduğunda güçlüklerin üstesinden gelmesi gerekmiştir. Görev yaptığı yerin yakınında sivil hekim bulunmadığını bilmekle birlikte asker hekimler de uzaktadır. İskeçe belediye hekimi ile Ahiçelebi'de bulunan bir askeri doktorun İsmilân'a gönderilmelerini telgrafla rica eder. Bir hafta sonra Barotin'den küçük bir eşeğe palan üstüne yan oturmak ve her yarım saatte bir kere inmek şartıyla hareket eder. Kısa konaklarla üç günde Tozburun'a ulaşır. Biraz istirahat etmek üzere sığındığı kereste dükkânında bir sedye yaptırıp oradaki medresenin on talebesinin sedyeyi İsmilân'a kadar ücretle taşımalarını temin eder. Ahiçelebi'den istediği askeri doktorla, bir gün sonra da İskeçe'nin belediye hekimi Yahya Efendi ile buluşabilir.²¹

Tabiplerin yerleşik batıl itikatlara karşı tavizsiz bir mücadelesinin gerekliliğine dair görüşleri yöneticiler tarafından destekleniyordu.

İstanbul: Boyut Kitapları, 2008, s. 19, 86-87.

²⁰ Tepeyran, s. 506-507.

²¹ Tepeyran, s. 201-202.

Dolayısıyla cehalete karşı savaş verilirken cehaleti beslediği düşünülen gruplara karşı da birlikte savaşılmıştı. Bu grupları kısaca modern tıp alanının dışında kalanlar biçiminde tanımlayabiliriz. Tabiplerin şikâyetleri dışında yöneticileri harekete geçirmek için, kayıtlarda geçen şekliyle “haber alınması” yeterli olmaktadır. Bu bireysel olarak yapılan yazılı veya sözlü bir şikâyet ya da bir kurumun ihbarı olabilir. Zaten belgelerde vurgu, nasıl öğrenildiği değil, nasıl tedbir alınıp bertaraf edileceği üzerine yapılmıştır. Örneğin, 1907’de Beyoğlu’nda Ağa Camii karşısında yer alan kahve dükânında bazı kişilerin diş tedavisi ve cerrahi müdahalede bulunmaktan başka kan alıp frengi tedavi ettiklerinden, haklarındaki gerekli muamelelerin icrası Altıncı Daire-i Belediye Müdüriyetinden haber verilmiştir. Yetkili kurum olarak Meclis-i Maarif-i Tıbbiyyenin görüşü ise, bu kişilerin faaliyetlerine son verdirilerek kefalete bağlanmalarıdır.²² 1 Aralık 1920’de bu defa *İstanbul Seririyatı*’nda ilaç satışlarında sınırlamaya gidilmesi hususunda Mazhar Osman’ın teklifine yer verilir. Burada reçetesiz olarak ecza depolarında ve eczanelerde halkın kolaylıkla morfin, kokain, eter, kokodilat alabildikleri dile getirilerek Meclis-i Âli-i Sıhhiyenin reçetesiz ilaç verilmesine, özellikle de hekim onayı olmaksızın keyif verici maddelerin satışına yasak getirmesi talep edilir.²³

Doktorlar kendi alanlarındaki yasaklamalarda gittikçe söz sahibi olurken kurumları harekete geçirmek ve kamuoyunu bilgilendirmek için resmi prosedür dışında gazete, dergi ve konferansları kullandılar. Dergi ve gazete yazıları yöneticiler için yasal işlem başlatmakta yeterli görülüyordu. Gazeteler “aldatılma” olayları ve sonrasındaki cezaları haberleştirirlerken kamuoyunu siyasi iktidar adına uyarmış oluyorlardı. 4 Ocak 1864’te *Tasvir-i Efkâr*’daki habere göre, çocuğu hastalanan bir kadın onu okutmak üzere hoca ararken Abdurrahman Efendi isimindeki bir kişi bunları dükkânına çağırıp yirmi kuruşlarını alıp çocuğa “nefes eylemiş,” sonra da beraberindeki diğer kadına “kısmetin bağlı bir düşmanın var” diyerek epey paralarını almıştır. Kadın aldatıldığını anlayınca şikâyetçi olur. Abdurrahman sorgusunda önce inkâr etse de sonunda kabul eder.

22 BOA ZB 40/41.

23 *İstanbul Seririyatı*, 1 K. Evvel 1336, II, Numara 2, s. 26.

Sahtekâr olarak sunulan kişinin yakalanması ve yaptığını itiraf etmesi gazetede duyurulurken okurlar da benzer bir duruma karşı uyarılır.²⁴

Aslında tıbbi konulardaki talep ve şikâyetlere karşı yöneticiler oldukça duyarlıdır. Yönetim çevreleri, kurumsal ve yasal düzenlemeler getirilirken etkili biçimde sonuca ulaştıracağını düşündükleri kararları ardı ardına alsalar da bunları hayata geçirmek o kadar kolay değildi. Nitekim modern tıbbın dışında kalan uygulamaların sona erdirilmesinde arzulanan başarı sağlanamadı. Modern tıp eğitimine geçiş ile yöneticilerin gündemine 19. yüzyıldan itibaren yerleşen sahte tabipler olgusu, verilen örneklerde görüldüğü üzere 20. yüzyılda da yerini korudu. Neticede yöneticiler sahte tabip sorununun devam etmekte oluşunu, uyarı ve sürgün cezalarının hafif kaldığı sonucuna bağladılar. Kaldı ki bu sahte tabipler seyyar olduklarından davanın görülmesi ve kesin hükmün verilmesi sırasında geçen bir iki sene içinde bulundukları yerlerden ayrıldıklarından cezalar da uygulanamamaktaydı. Bu sebeple diploması olmadan tabiplik yapanlardan beş liradan yirmi beş liraya kadar nakdi ceza ile birlikte iki aya kadar hapis, tekrarı halinde nakdi cezanın artırılarak üç aydan bir seneye kadar hapis cezası verilmesi gibi etkili olacağı düşünülen yeni kararlar alındı.²⁵ Modern tıp dışındaki uygulamalara karşı yöneticilerin getirdikleri yaptırımların etkinliğinde, doktorların talepleri ve bireysel deneyimlere dayalı şikâyetlerin rolü bulunduğu düşünülebilir. Kararların uygulamaya geçişinde boşluklar ve güçlükler vardı ve bunların fark edilip giderilmelerinin zaman alması kaçınılmazdı.

Bu bağlamda, bir yandan yukarıda örnekleri verilen uyarıcı ve ifşa edici haberlerin, bir yandan da modern tıp dışı uygulamalara dair ilanların gazetelerde birlikte yer almaları üzerinde durulabilir. 3 Temmuz 1866 tarihli *Tasvir-i Efkâr*'daki ilana göre, Berlin tabiplerinden Doktor Kolman, ilaç tertibi, kan almak veya ameliyat gibi uygulamalara ihtiyaç kalmaksızın, hatta müzmin hastalıklara karşı bile tıbbın mevcut tedbirlerinden daha hızla tesiri görülen kuvve-i mıkna'tisiye ve yanında vereceği perhizle hastaları iyileştireceğini taahhüt etmektedir. İstekliler onu Beyoğlu'nda 18 numaralı büyük

²⁴ *Tasvir-i Efkâr*, 24 Recep 1280, Numara 159, s. 1.

²⁵ *Sihhiye Mecmuası*, Sayı 4, Yıl 2, 1330, s. 240-241.

gazinoda bulabileceklerdir. Her konsolite için on frank vereceklerdir. Bu ilanın hemen altında da Hoca Abdullah Efendi'nin Sultan Şah Mahallesi'nde, pazartesi, çarşamba ve perşembe günleri hayrat olmak üzere göz ağrısı, sar'a ve birtakım ağrı ve sızıyı okuyacağı ilan ediliyordu.²⁶

19 Eylül 1867'deki ilanda ise Bahçekapısı Caddesi, Yıldız Sokağı'nda 9 numarada Bağdadî Hazretlerinin neslinden Halepli Ahmed Efendi'nin yellere, sızılara, baş ağrısına ve türlü hastalıklara nefesi gayet tesirli olduğundan bu türlü hastalıklara müptela olan hastalara meccanen dahi gideceği belirtilir.²⁷ Yine gazetenin 12 Mayıs 1864 tarihli nüshasında Feyzi Efendi adında bir kişinin fıtık illetinin def'i için bir çare bildiği ve müracaat ihtiyacında bulunanların kendisini görmek üzere Üsküdar'da Ahmediye Camii civarında Kızlar Ağası Hanı'ndan sormalarının lazım geldiği kayıtlıdır.²⁸

Uyarıcı duyurularla, modern tıp dışı uygulamalara dair ilanların gazetelerde birlikte yer almaları Ali Efendi'nin de (1838-1912) dikkatini çektiğinden 1871'de Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhâne Nezaretinin bir ilanını şehir mektupları kapsamında *Basiret* gazetesinin sayfalarına taşımıştı.²⁹ Söz konusu ilan, annelerin çocuklarına uykuluk adıyla tiryak, kürkçüoğlu macunu gibi afyonlu şuruplar vermelerinin tehlikeli olduğunu belirtmekte ve kullanmamalarını tavsiye etmekteydi. Fakat yazarın merak ettiği, mademki zararlıdır neden hükümetçe yasaklanmayıp kullanıp kullanmamanın kadınların insafına bırakıldığıdır. Ayasofya'dan Aksaray'a kadar çok sayıda dükkân nezaretin zararlı saydığı macunları alenen satmaktadır. İşte bunlar hükümet tarafından araştırılıp satışları kesin bir surette yasaklanırsa artık kadınlar aradıklarında bulamayacaklarından ortadan kalkacaklardır.³⁰

26 *Tasvir-i Efkâr*, 19 Safer 1283, Numara 401, s. 3.

27 *Tasvir-i Efkâr*, 20 Cemaziyelevvel 1284, Numara 519, s. 4.

28 *Tasvir-i Efkâr*, 5 Zilhicce 1280, Numara 194, s. 4.

29 İlk Türkçe gazetelerden *Basiret*'i yayınladığı için Basiretçi Ali Efendi adıyla tanındı. *Basiret* gazetesi ise, 1870-1908 yılları arasında İstanbul'da iki devre halinde yayınlanmıştır (Ziyad Ebüzziya, "Ali Efendi Basiretçi," *TDVİA*, II, 388; İlhan Yerlikaya, "Basiret," *TDVİA*, V, 103).

30 Basiretçi Ali Efendi, "Zararlı İlaçlar," İstanbul Şehir Mektupları, Hazırlayan Nuri Sağlam, İstanbul: Erdem, 2017, s. 41. Osmanlı topraklarında toplumun her kesiminde her türlü ağrının sızının tedavisinde ve öksürüğe karşı kullanılıyordu. Birçok tıbbi risale, afyonun hem çocuklar hem yetiş-

Zararlı ya da asılsız ilanlarla mucizevi iyileşme vaat eden ilaçlara karşı resmi kurumların gazetelerde ilan verme usulü daha sonraki tarihlerde de devam eder. Nitekim 1893'te sadarete hitaben kaleme alınan belgede İngiliz Eczanesi'nde satılmakta olan Godine adlı iksirin birçok hastalığa faydalı olduğu ilan edildiği ve insanların buna aldandığı, İstanbul'da on dört bin şişe satıldığı halbuki bunun adı şurup olduğunun haber alındığı belirtilir. Bu sebeple söz konusu iksir Mekteb-i Tıbbiyyece muayene ve tahlil ettirilerek gazetelerde ilan edilecektir.³¹

Basiretçi Ali'nin bir başka yazısının konusu sahte hekimlerdir. Anlatımına Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhânedan diploması olmayıp da hekimlik taslayanların yasaklanmasını herkesten önce kendisinin istediğiyle başlar. Zira dört yaşındaki kızı, önceki sene (1870) kızıl olduğunda hekimlerin tavsiyeleri doğrultusunda bakılıp iyileşmek üzereyken kadınların sahte bir hekimi getirip sirkeye batırılmış gömlek giydirerek hastalığının şiddetlenmesi sonrasında kaybetmiştir. Her ne kadar kaybını kamuoyu ile paylaşıp diplomasız hekimliğe son verilmesini yetkili kurum olarak Mekteb-i Tıbbiyyeden istese de meseleyi yargıya taşımadığını itiraf eder. Gerekçesi ise dikkat çekicidir: ne ceza verilirse verilsin yeterli bulamayacaktır. Dolayısıyla annesiyle beraber Allah'a havale ile yetinmişlerdir.³²

Bir hafta sonra gündeminde yine sahte doktorlar vardır. Bunlar kendisi de aralarında olmak üzere pek çok insanın canını yaktıklarından yönetimden bir an önce ortadan kaldırılmalarını ıstırham ettiğini, kısa sürede de gerçekleşeceğini ümit ettiğini hatırlatır. Ancak herhangi bir teşebbüs görememiştir. Hatta üzülerken bir örnek vermeden edemez. Cerrahpaşa taraflarında bir kızcağız her nasıl ise "keyfini bozar." Validesi bu biçareyi alıp o civarlarda Attar Hacı Efendi adındaki birine götürür. Adam kızın bir şeyinin olmadığını, vereceği bir tozun ona iyi geleceğini söyler. Fakat bir kaşık aldıktan sonra kızcağız acı ve ıstırap içinde ölür. Kızın yakınları güvenlik güçleriyle dükkâna giderler. Attar ilaçtan hiç

kinler için (elbette dozajları farklı olmak kaydıyla) uygun bir anestetik olduğuna atıfta bulunur. Hatta huysuz bebekleri sakinleştirmek için kullanımı oldukça eski ve yaygındır (Shefer-Mossensohn, *Osmanlı Tıbbı*, s. 67).

³¹ DH. MKT 83/21.

³² Basiretçi Ali Efendi, "Sahte Doktorlar," s. 41-42.

şüphesi olmadığında ısrar ederek kendisi de bir kaşık alır. Fakat onun da acı içinde orada can verdiğini “*tevatüren söyledikleri*” ile hikâyesini bitirir. Böylece cezasını bulduğunu düşünen yazar bir başka rivayet daha nakleder. Bir hastanın kolundan ehliyetli kişi ziyadesiyle kan akıtınca hasta bayılmış ancak akrabalarından biri hemen yakındaki “mektepten çıkma” bir tabip getirince onun tedavisi ile güçlkle hayata döndürülmüştür.³³

Sahte doktor olarak adlandırdığı ehliyetli tıp uygulayıcılarına karşı mücadele eden Basiretçi Ali’nin verdiği örneklerin bir ölçüde kurgulanıp kurgulanmadığı bilinemez. Gerçekten yaşanmış olsa bile aktarılırken düzenlenerek amaca uygun kurgulanmış olması ihtimal dahilinde. Her durumda Basiretçi Ali’nin acı tecrübesinin anlaşılır ve makul bir gerekçe teşkil ettiğini inkâr edemeyiz. Ancak mücadele alanı olarak hukuku değil gazete sayfalarını seçmesi o kadar açık değil. Önerilen yöntemi kendi isteğiyle uygulayan ailenin sorumlu tuttıkları kişinin hukuken suçlu olduğunu ispatının zorluğu ve verilecek cezanın istenen ağırlıkta olmaya-çağını da göz ardı edemeyiz. Benzer durumlarla karşılaşabilecek olanları uyarmayı bu nedenle daha yüce bir mücadele olarak görmüş olabilir.

Basiretçi Ali’nin tecrübesi Osmanlı kültüründe hastalık karşısında hâkim tutum ve tavra dair bazı tespitler yapmaya imkân tanınmasıyla da önem arz ediyor. Bu bize aynı zamanda halkın tekrarlanan batıl itikatlarını tanıma fırsatını veriyor. İlk olarak evdeki hastanın bakımı ve tedavi seçeneklerini değerlendirmede kadınlar daha ön plandadır. Özellikle yaşlı kadınların rehberliğinde uzun süredir uygulanan birden çok seçenek öncelik sırasına göre teker teker, bazen bir arada denenmektedir. Halide Edip’in *Mor Salkımlı Ev*’inde çocukken hastalık tecrübesi şöyle bir sıralamayla iyileştirilmeye çalışılır: Büyükanne önce yüzüne okuyup üfleyen yeşil sarıklı bir hocaya, sonra da tedavisi cine periye dayanan Arziye Hanım’a başvurur, babası ise bir Alman doktor getirir.³⁴ Arziye Hanım perilerin eline düşerek falcı olmuş, hastalık, lohusalık veya herhangi bir felâketle karşılaşanlar arasında, özellikle yüksek sosyete de isim yapmıştır. Rüküş adlı periyle onun âşığı Yavru Bey’den

33 Basiretçi Ali Efendi, “Sahte Doktorlar,” s. 46-47.

34 Adıvar, s. 50-51.

yakın ahbabları gibi bahsetmektedir. Bir taraftan Rüküş ve Yavru Bey ile konuşurken bir taraftan da hastayla başka şeyler konuşurdu. Genç perilerin, bir hastayı bırakmak için istedikleri, hastaların durumlarına göre horozdan veya kırmızı lohusa şekerinden başlayarak, kuzuya veya altınlara kadar yükselirdi. İşte Halide Edib'in haminnesi onu okutmak için zaman zaman eve getirmektedir.³⁵

Memleket Çocuğu'nda³⁶ kendini bilmeden yatan, çırpınan ve sayıklayan Hüseyin hakkında konuşan mahalleli kadınların ilk önerisi terlemesidir. Fakat terlediği halde sonuç alamadıklarını öğrenince diğer tavsiye gelir: Gevrek Hoca'ya okutmak. O da denenir. Gevrek Hoca okuyup üflemiş ve boynuna asmak üzere bir muska vermiştir. Bir ihtiyar kadın ömrü varsa bir şey olmayacağını, daha önce onların da başına geldiği Nur Sakal Tekkesi'nin şeyhini çağırdıklarını, hatta "çaresiz kaldıkları için" sonunda şapkalı bir doktor çağırıp kıyamet kadar para verdiklerini, onun haplarının da para etmediği ni ve sonunda iki çocuğu kara toprağa verdiklerini anlatır.³⁷

Mustafa ise nöbet gelip titremeye başlayınca annesi sıtma olduğunu söylerken, komşuları nazar değdiğini söyleyip okutmakla geçeceği şeklinde görüş bildirirler. Hasta birkaç gün baygın yatınca yine önce Gevrek Hoca çağırılır. Berber Ağa babanın karısı gelip kurşun döker, muskalar takılır. Başka bir hanım çocuğu sirkeye batırılmış çarşafa sarmaları tavsiyesinde bulununca bu da yapılır. Hiçbiri fayda göstermeyince babası doktor getirir.³⁸

Memduh Bey'in oğlu Orhan bir gece aniden rahatsızlandığında herkes ne yapacağını bilmez bir haldeyken ilk müdahale yine büyük valideden gelir. Çocuğu sapsarı, dudakları morarmış, gözler dönmüş can çekişiyor bir halde bulduklarında büyük valide okumaya başlar. Bir taraftan da telaş edilmemesini, bunun çocuklarda görülen ve "havale" denilen rahatsızlık olduğunu söyleyerek onları teskin eder. Zira kendisi daha önce

35 Adıvar, s. 56-57.

36 Zeki Mesud Alsan, *Memleket Çocuğu*, Ankara: Vadi Yayınları, 2002, s. 11. Ali Birinci, *Tarihin Kara Kitabı*'nda (İstanbul: Kopernik, 2018, s. 74), Zeki Mesut Alsan'ın (1889-1984) yazdığı hatıralarını *Mustafa'nın Romanı* ismiyle neşretmesi sebebiyle kitabın roman listesine dahil edildiğini belirtir. Ardından Birinci, *Mustafa'nın Romanı*'nın üç kitaptan meydana geldiğini, birinci kitabın alt başlığının ise *Memleket Çocuğu* (İstanbul, 1942) olup Zeki Mesut'un doğduğu Aydın'ı anlatan içtimai bir tasvir olduğunu ekler.

37 Alsan, s. 11.

38 Alsan, s. 74-75.

bunu yaşamıştır ve o zaman kullanılan “ümm-i sıbyân” nüshasını taşıdığından bunu hemen çocuğun boynuna asar. Nitekim bir süre sonra çocuk açılır. Memduh Bey yakındaki bir tabibi getirtmeyi ihmal etmez. Tabibin açıklaması iki-üç günden beri mevcut olan rahatsızlığından ve yeni çıkan dişlerinin verdiği hastalık nöbetinden kaynaklandığı şeklindedir. Aile, iki açıklamayı dinleyip iki yöntemi de uyguladıktan sonra hocalara koşup çok sayıda “ümm-i sıbyân” edinip çocuğun boynuna asar, tanınmış hocalara nefes ettirir. Memduh Bey hastalık karşısında manevi yönden teşebbüsten de geri kalmadıklarını belirtir. Bu arada hastalığa dair, geçmişte benzer tecrübeyi yaşamış ve nasıl baş edileceğini bilenlerden bilgi edinme sürecini de sürdürmüş olmalı ki bunun çoğu çocukta birkaç kez ve uzun süre tekrarlayan bir hastalık olduğunu öğrendiklerini ilave eder. Burada, Memduh Bey’in Mekteb-i Hukuk mezunu olduğu ve müddeiumumi muavini olarak kariyerine başladığı dikkate alınması gereken bir husus.³⁹

Memduh Bey’in tecrübesinin bu kadar önemli olmasının sebebi, kişinin modern tıp yerine halk arasındaki uygulamalara yönelmesini sadece “cehaletle” açıklamanın yeterli olmadığını, yeni yöntemlere kuşku duymayla ya da her iki yöntemi birlikte uygulama tercihiyle bir arada düşünmek gerektiğini göstermesindendir. Bu konudaki iyi bilinen örneklerden biri de II. Abdülhamid’tir. Daha önce üzerinde durulduğu üzere Osmanlı İmparatorluğu’nda II. Abdülhamid’in modern tıp alanındaki katkıları çok önemlidir. Yeni tıbbın yerleşmesinde kurumsal olduğu kadar eğitimdeki çabalarına karşın özel doktoru Âtîf Hüseyin Bey’in⁴⁰ anlatımlarında sultanın özel yaşamında yeni tıbbi uygulamalara dair şüpheci tavrı öne çıkar. Zira Âtîf Hüseyin Bey, Abdülhamid’in, dahilen ilaç kullanmak istemediğinden dolayı verdiği ilaçları geri çevirdiğini dile getirir. Bu sebeple doktorun hazırladığı ilaçlar yerine sinameki ya da haricen lapa ve pansuman yapmak-

39 Ezine, s. 134, 15. Memduh Ezine, Hukuk Mektebini bitirip Adliye Nezaretine girerek Mersin’de savcı yardımcısı olarak göreve başlamış, ardından Sakız ve Selanik’e atanmış, hâkimlik görevinden sonra bir bankada görev almıştır (“Ezine Ailesine Dair,” s. 7-8).

40 Âtîf Hüseyin Bey, Üçüncü Ordu Selanik Hastanesi’nde görev yapan askeri bir doktordur. 31 Mart Vakası sonrası (1909) II. Abdülhamid’in hususi tabipliği ile görevlendirilmiştir. 30 Mayıs 1909’da tutmaya başladığı günlük Abdülhamid’in ölüm tarihi olan 10 Şubat 1918’de son bulmuştur. Metin Hülagü, Önsöz, *Sultan II. Abdülhamid’in Sürgün Günleri Hususi Doktoru Âtîf Hüseyin Bey’in Hatıraları* (1909-1918), Yayına Hazırlayan M. Metin Hülagü, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010, s. 8-9, 12.

tadır.⁴¹ Örneğin boyun ağrısı için 100 gram kolonya içine 1 gram afyon tozu karıştırılarak sürülürse iyi geldiğine dair tecrübesi nedeniyle doktordan bu terkinin yapılarak verilmesini istemiştir. Ancak ertesi gün pek faydasını görmeyince haricen sürülmek üzere müsekkkin merhemini daha uygun olduğuna karar verir. Böylece doktor merhem verir.⁴² Abdülhamid sadece kendisinin değil etrafındakilerin de hastalıklarıyla yakından ilgilenmekte her birinin hastalığı için ne kullanacağına müdahale etmektedir. 12 kutu purgone (müshil) isteği karşısında doktor bu kadarın eczanede bile zor bulunacağı kaydını düşmeden edemez.⁴³ Siyatikten rahatsızlığına ateş de eklendiğinde sulfata alır, iyotlu pamuk koyar, ondan önce hardal kâğıdı gezdirir. Eğer geçmezse doktordan ricası bir iki gün sonra hacamat yapmasıdır. Oysa doktorun önerisi yanmanın geçmesi için aspirin, yanma geçince de ruhu sürmesidir.⁴⁴

Hastalık karşısında beklenen tavır, modern tıbbi yöntemlerden önce bilinen seçenekleri denemek, hem modern tıp dışı uygulamalara hem modern tıba aynı anda başvurmak ya da sadece modern tıba güvenmektir. Farklı örnekler bir arada değerlendirildiğinde sıralama, bireyin tercihi-ne göre değişebilse de genellikle her iki yöntemi bir arada denemektir, bu tercihte doktorun ikinci sırada yer aldığı söylenebilir. Yani geleneksel çarelere daha fazla güven duyulmaktaydı. Bu, kimi zaman batıl olarak görülen bir itikat, bir kişi veya bir terkip olabilir. Kaldı ki tecrübeler sadece birebir etkileşimle değil mektuplar aracılığıyla uzak mesafelere-mekânlara ulaştırılıyordu. Örneğin, 1912-1915 arasında Gelibolu ve Çanakkale Boğazı'nda görev yapan Yüzbaşı Yusuf Kenan Bey'in eşiyle mektuplarında böyle bir kayda rastlanmaktadır.⁴⁵ 1913'te Zehra Hanım Yusuf Kenan Bey'e gönderdiği mektupta, Rüçhan'ın yüzünün tarifsiz derecede çok yara ile kaplandığını, çocuğun ancak gözlerinin meydana kaldığını söyledikten sonra tecrübe

41 *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri; Hususi Doktoru Âtîf Hüseyin Bey'in Hatıraları (1909-1918)*, s. 63-64.

42 *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s. 75.

43 *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s. 103-104.

44 *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s. 112.

45 *Fikret Yılmaz, Gelibolu Mektupları 1912-1915 Ruhum, Sevgili Beyim!*, İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, 2014, s. xiii.

olunmuş bir egzama ilacı aldığını ve bunun yaraları iki günde kuruttuğunu belirtir.⁴⁶ Yusuf Kenan Bey'in egzamadan rahatsız olduğunu bilen Zehra Hanım, "öyle bir ilaç buldum ki, tecrübesi binlerle sabit, bilhassa hemşirem Pangaltı'ya gidip hem hapını hem de merhemini tedarik etti. Aynıyla sizin gibi rahatsızlık geçiren komşumuz Miralay Hakkı Beyler'in tavsiyesiyle tedarik ettik" derken isteği bunu kocasının da kullanmasıydı.⁴⁷ Diğer yandan Eyüp Durukan, baş ağrısı yanında vücudu sarsan bir nöbet geldiğinde, muhtemelen daha önceki tecrübesine dayanarak doktora başvurmak yerine önce lavman yapmıştı. Fakat 39 derece ateşi düşmeyince tekrar müşhile başvurmuştu. Eşi yüksek ateşle rahatsızlandığında ona da aynı yöntemi uygulamış ancak ciğerlerinde ağrı hissettikten sonra doktora müracaat etmişti.⁴⁸ Birinci Dünya Savaşında Osmanlı ordusunda yedek subayken dört yıl boyunca tuttuğu günlüklerde de Abidin Ege, keyifsiz olduğundan talime çıkmadığından ve biraz "sulfata" (sıtma hapi) aldığından bahseder.⁴⁹ Bir başka sefer hastalığı şiddetlendiğinde tercihi yine sulfatadır.⁵⁰

Hastalık tecrübelerini ayrıntılı olarak paylaştan Memduh Bey'in anlatımında ise, oğlu Celaledin 10 Mart 1900'de kaza ile mutfakın taşlığına düşüp iki gün iki gece ağlamaya devam ettiğinde doktora müracaat etmişlerdi. Ancak alınan ilaçların tesiri görülemedikçe memlekette böyle düşen çocukları papatya yağıyla ovup (yani masaj), kocakarıların köstekleme dediği tedaviyi uygulayan kadının çağırılması önerilir. Yine de doktorun görüşünü almayı ihmal etmez. Doktor izin verince önerilen kadın getirilir ve yarım saatlik bir uygulama sonrasında çocuk tamamen iyileşir.⁵¹ Çocuklarının hastalıkları yanında 16 Ocak 1901 tarihli kaydında "*Liqueur Van Suviten*" adlı bir terkibe yer verir. Yalnız içinde zehirli madde bulunduğundan kullanımına dikkat edilmelidir. Eller iyice yıkanmalı ve ağza dokunulmamalıdır.⁵² Kullanımına gelince, terkip rahat-

46 Yılmaz, s. 235.

47 Yılmaz, s. 252.

48 Eyüp Durukan, *Meşum Mütareke ve Meşru Mücadele (1918-1922)*, Hazırlayan Murat Uluğtekin, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018, s. 206.

49 Abidin Ege, *Çanakkale, Irak ve İran Cephelelerinden Harp Günlükleri*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011, s. 95.

50 Ege, s. 155.

51 Ezine, s.35.

52 Ezine, s. 45.

sız olan kısma birkaç gün pamukla sürülmelidir. 10 seneyi aşkın bir süredir egzamasından dolayı İstanbul'da cilt hastalıkları ihtisaslarıyla tanınan uzman doktorlara müracaat etmiş fakat ne yazık ki hiçbir fayda görememişti. Beyrut adliye müfettişi olan eski arkadaşı Hüsnü Beyefendi'nin mektubundaki tavsiyesiyle bu tertibi kullanmış ve böylece senelerdir çektiği müzmin hastalıktan kurtulmuştu.⁵³ Mektuptan öğrendiği ve arkadaşının tecrübesiyle başvurduğu terkip ona iyi geldiğinden bunu kaydetmeyi uygun bulmuştu. Burada dikkat çeken şey, uzun süredir önde gelen mütehassısların bir çare bulamadıkları rahatsızlığından bir arkadaşın tavsiyesiyle kurtulmuş olmasıydı. Ancak çocuklarına hitap eden günlüğünde terkipin nasıl kullanılacağına dair ayrıntılara yer vermesi, kendisinin unutmaya ihtimaline karşı bir önlem olduğu kadar ileride okuyacak olanlara yardım etme saikinden de ileri geliyor olabilir.

Doğrudan tecrübe veya başkalarınca tecrübe edildiği bilgisi, modern tıbbın uygulamalarıyla karşılaştırıldığında hasta ve yakınları için tercih sebebidir. Temkinli ya da çok şüpheli olanlar için bile denenmiş eski yöntemler, modern tıbbın önerdiklerinden çok daha makbuldür. Kaldı ki modern tıbbın temsilcisi tabiplerin bazı durumlarda çok farklı görüşlere sahip olmaları hasta ve yakınlarının kararsızlıklarını artırmakta, bu da onları sonunda modern tıbbın dışındaki çözüm arayışlarına götürmektedir. Örneğin, Abdülhak Hâmid (Tarhan, 1852-1937) eşi Nelly Hanım'ın rahatsızlığı geçmeyen bir öksürükle başladığında birkaç doktora başvurdu. Aldığı cevaplar birbirinden oldukça farklıydı. İlk önce sefaretin doktoru Numan Bey sol ciğerde küçük bir iltihap gördüğünü, ehemmiyetsiz olduğunu fakat tebdilihava için deniz kenarına gitmelerini tavsiye etti.⁵⁴ Daha sonra Feyzi ve Süleyman Paşa'nın görüşlerini aldı. Feyzi Paşa hastalık durgun bir halde olduğundan hastanın seksen yaşına kadar yaşayabileceği tesellisinde bulundu. Süleyman Numan Paşa ise temiz ve saf havalı yerlerde perhizli bir hayat geçirmesini tavsiye etti. Brüksel'deki hekimler kesin bir cevap veremez, Londra'da muayene eden doktorlar ise, hastadan ümit kesmişlerdir. İşte böyle kederli ve ümitsiz bir anda Londra'ya mücavir Isleworth denilen bir köyde verem hastalarına mahsus bir tedavihane açmış

⁵³ Ezine, s. 46.

⁵⁴ *Abdülhak Hâmid'in Hatıraları*, Hazırlayan İnci Enginün, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1994, s. 311.

olan Amerikalı doktor eşini iyileştirebileceğini kesin bir tarzda vaat edince hemen oraya giderler. Oysa Londra'daki hekimler bu Amerikalı doktorun bir şarlatan olduğunu iddia etmektedir. Abdülhak Hamid bir hasta yakını olarak yaşadığı açmazı ve şarlatan olarak tanımlanan bir kişiye gidişlerini şu anlamlı sözlerle ifade eder: "Ne çare yahut, ne çaresizlik!"⁵⁵

Abdülhak Hâmid böyle bir kişiye başvurmasına neden olan çaresizliği içinde çeşitli yöntemler deneyip iyileştiğini söyleyenlerin tecrübelerini takip etmekten de geri kalmaz. Bölge sakinlerinden bilgi almaya çalışırken bir kadının bronşitten çok çektiği, nefes bile alamadığı ancak yirmişer dakika ara ile göğse günde dört defa keten tohumu lapası konulmasıyla kurtulduğunu söylemesi üzerine hemen köyde keten tohumu bulup eşine götürür. Hastabakıcı kızlar nöbetleşe olarak bu lapadan getirip hastanın göğsüne koyarlar. Söylenildiği gibi her yirmi dakikada bir olmak üzere üç kez lapa konmuştur ki eşinin nefesi daha ziyade darlaşır ve sonunda onu kaybeder (1911).⁵⁶

Sultan Abdülmecid'in kızı Refia Sultan'ın (1842-1880) çaresiz hastalığı da modern tıbbın dışındaki arayışlara neden olur. Refia Sultan'ın 1870'lerin ortalarında başlayan amansız hastalığı hayatını çok zorlaştırmıştı. Yaklaşık 11-12 ameliyat oldu ve sonuncu ameliyattan kısa bir süre sonra 1880'de öldü.⁵⁷ Dosyasındaki pek çok doktor isminden anlaşıldığı kadarıyla Refia Sultan hastalığının çaresini bulabilmek için İstanbul'daki hemen hemen tanınmış bütün doktorlara başvurmuştu. Hatta yerli ve yabancı bu doktorların her türlü tıbbi tedavisinden sonra II. Abdülhamid Avrupa'nın çeşitli ülkelerinden tanınmış beş doktor getirtmişti (1879).⁵⁸ Bir yandan dönemin önde gelen doktorlarının tedavisi uygulanırken bir yandan da Refia Sultan'ın rahatsızlığını bilenler iyi geleceğini düşündükleri terkiplerden onu haberdar etmişlerdi. Örneğin Humus Sancağı eski

55 *Abdülhak Hâmid'in Hatıraları*, s. 321, 328.

56 *Abdülhak Hâmid'in Hatıraları*, s. 329.

57 Ali Akyıldız, *Mümin ve Müsrif Bir Padişah Kızı Refia Sultan*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s. 75. Akyıldız'ın hastalığına dair verdiği bilgiye göre, sultanın yumurtalı su toplayarak bir kese şeklinde şişmektedir. Ameliyatlar kesin bir çözümden ziyade kesenin delinerek içindeki suyun boşaltılmasıdır (Akyıldız, s. 75).

58 Akyıldız, s. 77-78.

mutasarrıfı Mustafa Kâmil, bölgede görev yaptığı sırada bu gibi şişliklere iyi geldiğine ve pek çok hastayı iyileştirdiğine bizzat şahit olduğu bir tarifi paylaşır. Melekmisal isimli bir kadın da mektubunda kendi aşçısının sultanla aynı hastalığa duçar olduğunu, iki yıl kadar ıstırap çektiğini, doktor, hoca ve ilaçlardan fayda görmeyip, sonunda verdiği ilaç terkiibiyle kurtulduğunu söylüyordu.⁵⁹

Hastanın ve yakınlarının çaresiz kalmaktan kaynaklanan seçimleri yanında bireyin dini-tasavvufi anlayışının yansımalarını da hesaba katmak gerekiyor. Aşçı İbrahim Dede (ö. 1906'dan sonra) 19. yüzyılda kaleme almaya başladığı hatıratındaki tasavvufi yorumuyla dua ve inancın hastalığı anlamlandırma ve onunla mücadeledeki rolüne dair farklı bir anlatım sunar.⁶⁰ Kendisi Kasımpaşa Mevlevihanesi'ne devam etti ve Mevleviliğe intisap ederek çile çıkardı. Ayrıca Şeyh Fehmi Efendi'ye bağlanarak Halidiyye tarikatına girdi, hilafet ve icazet aldı. Onun hastalığa bakışı tasavvuf anlayışı içinde anlam kazanır. Buna göre, Hakk'ın belalarına razı olmak o misafiri kabul ile hakkında hürmet ve riayet etmektir. Bu misafirlerin de mümini ve kâfiri vardır. Kolera işte bu kâfir gibi olandır. Ancak bundan giden şehittir. Kâfir elinde ölenin şehit olduğu gibi.

Mümine ise sair emrâz u ileldir, çünkü öldürmeyip iyi eden hastalık müminleri dergâh-ı ulûhiyyete sevk eder. Bir mümine hastalık gelse hemen "tövbe ve istiğfara mübâşeret ile dergâh-ı ulûhiyyete yüz tutup niyaz u ricalar eder, onunla derd ü emrâzı sebebiyle o sayede ruhu terakki edip masivadan yüz çevirip huzûr-ı Hakk'a gider ve mağfur olur. İşte böyle bir misafir ve elçiye mümin denilmez mi? Seni huzûr-ı Hakk'a davet ediyor azizim.⁶¹

59 Akyıldız, s. 82-84.

60 Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları Çok Yönlü Bir Sufinin Gözüyle Son Dönem Osmanlı Haya- nı, Hazırlayanlar Mustafa Koç-Eyyüp Tanrıverdi*, İstanbul: Kitabevi, 2006, I-II-III-IV Aşçı İbrahim Dede, Süleymaniye Rüştîyesini bitirdikten sonra rûznâmçe kaleminde memuriyet hayatına girdi (1846). Kasımpaşa Mevlevihanesi'ne devam etti ve Mevleviliğe intisap etti. 1855'te 4. Ordu rûznâmçeciliği göreviyle Erzurum'a gitti. Erzincan'da Nakşi-Hâlidi şeyhlerinden Şeyh Fehmi Efendi'ye intisap ederek Hâlidiyye tarikatına girdi. 1860'ta hilafet ve icazet aldı. Eseri klasik bir hatırat niteliğinde olmayıp tasavvufi bilgilerle hatıralar iç içe yer almaktadır. Nihat Azamat, "Aşçı İbrâhîm Dede Mecmuası," *TDVİA*, C. 3, 546.

61 Mümini ise diğer hastalıklardır. Çünkü öldürmeyip iyi eden hastalık müminleri Allah'ın huzuruna sevk eder. Bir mümin hasta olsa hemen Allah'a yönelip, O'na günahlarının bağışlanması için dua eder.

Hatta Aşçı Dede sahih bir rivayete göre, müminlere hastalığın Allah tarafından bir hediye olduğunu, Hakk'tan halini hatırını sormak için gönderilmiş bir resul ve elçi olduğunu ileri sürer. Dolayısıyla böyle bir padişahlar padişahından gelmiş olan resul ve misafire elden geldiği kadar izzet, ikram ve saygı göstermek şöyle dursun, onun hizmetinde can feda etmek uygundur, layıktır. Nerede kaldı ki ondan hoşnut olunmasın, yüz çevrilsin.⁶²

Aşçı Dede'nin tasavvuf ve hastalık arasındaki ilişkiye dair görüşünün bir başka vechesini Şam'daki salgın hastalığa ayırdığı kısımda görüyoruz. Buna göre, 15-20 günde bir Hacı Halil Efendi ile Sancakdar Camisi'ndeki buluşmaları sırasında Aşçı Dede illetin Hama'ya geldiği ve her gün 100 kişiye yakın ölüm olduğunun haber alındığını söylediğinde ondan salgın için "buraya gelmez, zira ki burada birkaç kimseler vardır, onların buradan gitmesi lazım gelir. Onlara da buradan gitmek muhaldir, onun için illet-i mezkûre de buraya gelmez" şeklinde bir cevap alır. Ardından da şöyle bir açıklamada bulunur: "O birkaç kimse burada vardır demekten muradım sizsiniz (...) Sizin buradan gitmeniz lazımdır. Sizin de buradan gitmeniz muhaldir [imkânsızdır], onun da buraya gelmesi muhaldir." Bir müddet sonra salgın Hama'dan Hıms'a yönelip Şam'da telaş daha da artınca Merkez Kumandanı Mirliya Tayyar Paşa ve Jandarma Kumandanı Fevzi Paşa tabipler ve haylice asker Şam'ın ilerisinde karantina oluşturarak o taraftan kimseyi geçirmemeye memur olurlar. Bundan iki gün sonra yine Hacı Halil Efendi ile buluştuklarında "İşe ehemmiyet vermiyorsunuz, dikkat etmiyorsunuz!" der. Aşçı Dede ne yapacağını bilemez bir haldeyken kalem arkadaşı Jurnal Kâtibi Emin Efendi rüyasında aralarında bir perdeyle oturur iken Aşçı Dede'nin gayet yüksek sesle Fatiha-i şerifi okuyuşunu gördüğünü anlatır. Aşçı Dede bundan çok memnun olur ve Tahrirat Kâtibi İzzet Efendi'ye tabir ettirir. Zaten kendisi de bu rüya ile hastalığın def'inin müjdelendiğini anlamıştır. Aynı sırada Hazine Kâtibi Hacı İbrahim Efendi de rüya görür. Bu rüyalara Aşçı Dede şöyle bir anlam verir:

illet-i mezkûre bi-hasebi'z-zâhir burada zuhur etmeyip bi-hasebi'l-ma'nevî zuhur ederek geçmiştir, zira ki ehl-i hakikat indinde

Böylece ruhu ilerleyip insanı Allah'tan uzaklaştıran her şeyden Hakk'a yönelir ve günahları bağışlanır. İşte böyle bir misafir ve elçiye mümin denilmez mi? Seni Hakk'ın huzuruna davet ediyor azizim.

62 Aşçı Dede'nin Hatıraları, II, 766.

malûmdur ki bazı şeyler, olunan niyaz ve duaların kabulüyle hük-
münü manevî icra edip geçer (...) illet-i mezkûre böyle min cihe-
ti'l-ma'nevî Şam'a gelip filini icra ederek zâhire çıkmamıştır. Ve
bu sırada Cenâb-ı Hakk'ın lutf u ihsanından olarak bir hafta ale'd-
devâm yağmur nazil olup hava tebdili olmasıyla karantina memur
olan zevât-ı kirâm ile etibbâ ve asâkir-i şâhâne emnen ve sâlimen
Şâm-ı şerif'e avdet edip umum, müsterihü'l-bâl olarak Cenâb-ı
Hakk'a hamd ü senalara olunmuştur.⁶³

Aşçı Dede bir başka yerde 11 Ekim 1891'den itibaren bir çeşit hastalık
ortaya çıktığını ve bunu üç ay önceden bildiğini anlatır. Bir gece rüyasında
Şam'da kolera olduğunu görür. Bu rüyayı tefekkür ettiğinde böyle bir şeyin
zuhur edeceğini ancak buna müdafaa ile uğraşmamasının işaret olunduğu-
nu anlar. "Hâşâ sümme hâşâ kimdir ki mukadderât-ı ilâhiyyeye karşı dursun.
Ancak belâların def'ü izalesi için dua ve niyaz olunabilir." Böylece Hacı Halil
Efendi'ye, "Şu aralık kemâ fi's-sâbık kolera denilen illet yine Şam'ın etrafında
dolaşmaktadır. Bu yüzüstü asi Aşçı Dede kulunuz yalnız başına buna mukte-
dir değildir, âcizdir, asidir, biçaredir. Lutf u merhamet sizindir" diye bir not
yazsa da bir cevap alamamasından, onun hastalık gelecektir, mukadderdir
demek istediğini anlar. Fakat yine de gönlü razı olmadığından elinden geldi-
ği kadar hastalığın def'i için hatm-i hâce kıraat ile niyazlarda bulunur. Cuma
günü kıraat olunan bin adet salavât-i şerife ile niyaz eder. Hastalık zaten kole-
ra olmayıp sıtma ile beraber karışmış humma-yı muhrika denilen illet olup
bazıları bir iki gün ve bazıları beş altı gün sonra vefat ederler ve günde 15-20
kişiden ibaret olup sonunda rüyasında olduğu gibi 7-8 kimseye isabet eder.⁶⁴

Bununla birlikte Aşçı Dede modern tıbbın karşısında değildir. Avucu
içinde bir çıban çıktığında "tabii ve zarurî" olarak tabiplere müracaat eder.

63 Söz konusu hastalık burada zahiri olarak değil manevi olarak ortaya çıkarak geçmiştir, zira ehl-i
hakikat (tasavvufta hakikat mertebesinde bulunanlar) katında malumdur ki bazı şeyler, olunan niyaz
ve duaların kabulüyle hükümünü manevi icra edip geçer (...) söz konusu hastalık böyle manevi bakı-
dan Şam'a gelip filini icra ederek ortaya çıkmamıştır. Ve bu sırada Hakk'ın lutf ve ihsanı ile bir hafta
yağmur yağması, hava değişimiyle karantinadaki görevliler, doktorlar ve askerler sağlıklı olarak güven
içinde Şam'a dönüp, herkes gönül huzuruyla Hakk'ı methederek şükür olunmuştur. *Aşçı Dede'nin Hatı-
raları*, II, 726-728.

64 *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, II, 760-761.

Kolağası Hüseyin Efendi ilaçlı pamuk ile bir su tertip edip sabah akşam gelip pamuğu su ile ıslatıp eline sarar. Dört beş gün sonra sonuç alamayınca ameliyat gerektiğini belirtince kabul eder. 8 Ekim 1905 günü Operatör Binbaşı Artin Efendi ile beraber gelip ameliyatı yapar.⁶⁵ Benzer şekilde Refia Sultan da modern tıbbın yöntemlerini uygulamakla birlikte dua ve dini şahsiyetlerin yardımını istemişti. Bu amaçla Halvetiliğin Sünbüliye kolunun kurucusu Sünbül Efendi'ye mektup yazarak ruhaniyetinden yardım istedi. Hastalığına çare arayışını Hz. Peygamber'in ruhaniyetine müracaat ile sürdüren sultan, bir kişiye bir hafta boyunca sabah ve akşam namazlarından sonra dualar (evrâd-ı şerife) ve selavatlar okutturdu.⁶⁶

Mevcut veriler göz önüne alındığında halkın modern tıba tavrı sadece cehalet ve hurafelere bağlılıkla açıklanamaz. Gerçi doktorların kendilerini halkın batıl itikatlara bağımlılığı ve bu bağımlılıktan beslenen modern tıbbın dışındaki uygulamaları yürütenlere karşı mücadele eden kişiler olarak görmelerine dair söylemleri bugüne kadar sarsılmadı. Ancak insanların hastalıkla mücadelede hangi yöntemi tercih edeceği hastalığa yönelik dini-toplumsal bakış, eğitim, ulaşım, ekonomik şartlar, bireysel tercihler gibi birden çok değişkene bağlıdır. Kaldı ki tek tercih ile yetinilmiyordu. İlk tercih bazen bir muska, bazen okuma-dua veya denenmiş bir ilaç olarak değişse de genellikle insanlar birden çok yönetime başvurmakta birleşiyordu. Hastalıkla baş etme mücadelesinde her yerde doktora ulaşılamadığı göz önüne alındığında en yakındaki seçeneğe yönelmek beklenen bir neticedir. Kabul edilmelidir ki maddi imkânlar da önemli bir role sahiptir. Zira en yakın tıbbi merkez ve tabibe ulaşmada dönemin ulaşım şartları ve süresi göz önüne alınmalıdır. Ayrıca ulaşım gideri, hasta yakınının belirsiz bir süre ekonomik faaliyetlerine ara vermesi ve elbette hastanın bazen sağlıklı olanlar için bile zorlayıcı olan ulaşım şartlarına dayanabilir olması gerekiyor. Kaza veya köyünden hiç ayrılmamış bir kadın söz konusu olduğunda ise güçlükler daha da katlanmakta. Dolayısıyla cehalet olarak tanımlanan şey, doktora ulaşamayan bir kişi için hastalıkla mücadelede mevcut seçenekler arasında en makul olanı seçmektir. Kimi zaman da bireyin hayata ve hastalığa verdiği anlamın ifadesidir.

65 *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, IV, 1644.

66 Akyıldız, s. 85-90.

AHLAK-ETİK: TEORİ-UYGULAMA

Hasta ile tabip karşılaşmasında tıbbi etiğin gerekliliği daha çok tabip ile hasta, uzman ile uzman olmayan arasındaki giderilemez asimetriden kaynaklanır. Bu asimetri ne para ve ücret düzenlemesiyle ne de hukukla giderilebilir.¹ Tıbbi etik kurallarıyla gündelik hayattaki uygulama arasındaki ilişki ise oldukça karmaşıktır. Günümüzün ahlaki-etik ilkelerini konu alan genel eserlerde bile kısa bir tarihçeye rastlanabilir. Ancak bunların Osmanlı dünyasında algılanması, aktarılması ve klinik gerçekleri ne ölçüde yansıttığı incelendiğinde birtakım kaynak ve metodoloji sorunlarıyla karşılaşmak kaçınılmaz. Öncelikle de konunun kronolojik bir döküm olarak mı yoksa tematik bir tarzda mı ele alınacağına karar vermek gerekiyor. Hemen belirtilmeli ki, burada tercih edilen yöntem ikincisi oldu.

Osmanlı topraklarında bir tabipten uyması beklenen ilkelerin tıp eğitiminde yer alması söz konusu olduğunda öne çıkan isimler Nurican Efendi (1827-1898) ve Zoeros Paşa'dır (1841 veya 1844-1917). Bilindiği kadarıyla, Nurican Efendi, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhânedede "İlm-i Edeb ve Vezâif-i Tıbbiye" dersini 1877'de vermeye başlamıştır.² Osmanlı topraklarında yazılmış 1877 tarihli ilk deontoloji kitabının ona ait olduğu kabul edilmektedir.³ Nurican Efendi'nin deontoloji kitabında hekimin hastalara ve meslektaşlarına karşı görevleri arasında şunlar dikkat çeker: Tabibin birinci görevi, zengin, fakir, düşman, cani olsun kendisine başvuran, acılarını dindirmesini bekleyen tüm hastalara özenle bakmaktır. Hastaya şifa vermek için bütün menfaatini ikinci plana itmelidir. Hastaların ona güven ve saygı

1 Peter Koslovski, "Etik ve Hekimlik Sanatı," *Etik ve Meslek Etikleri*, Yayına Hazırlayan Harun Tepe, Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, 2000, s. 41.

2 Arslan Terzioğlu, "Dr. J. Nouridjan ve Onun Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhânedede Verdiği Tıbbi Deontoloji Giriş Dersi," (*Tarih ve Toplum*, Sayı 111, Mart 1993, s. 22-27) başlıklı çalışmasında Nurican Efendi'nin ders vermesiyle ilgili olarak 1878-1881 tarihi verilse de Fransızca giriş dersinin Şubat 1877'de bir dergide yayınlanmasından başlangıç tarihinin en geç Şubat 1877 olduğunu belirtmektedir.

3 Nuran Yıldırım, "Nurican Efendi'nin Yeni Bulunan Deontoloji Kitabı-I," *Tarih ve Toplum*, Sayı 116, Ağustos 1993, s. 16. Yıldırım, Avrupa'da ilk deontoloji kitabının Jeremy Bentham (1748-1832) tarafından yazılan ve ölümünden sonra 1834'te yayınlanan *Deontology or the Science of Morality* adlı eseri olduğunu belirtirken Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhânenin deontoloji dersini okutan ilk fakültelerinden biri olduğuna dikkat çeker (s. 16).

duyabilmesi için tabip, “sadakat, sabır, tatlılık, alçak gönüllülük” gibi özelliklerle birlikte sağlam bir karakter ve otoriteyi kişiliğinde birleştirmelidir. Bütün hastalarını eşit bir dikkat ve iyi niyetle tedavi etmelidir. Hastaların kaprisleri, düşüncesizlikleri karşısında hoşgörülü olmalıdır.⁴

Zoeros Paşa da 1911-1913 yıllarında “İlm-i Tıp ve Vezâif-i Etibba,” “Tarih-i Tıp ve İlm-i Hüsn-i Ahlâk-ı Tıbbiye” adlarıyla tıp tarihi ve deontoloji dersleri vermiştir. Onun Fransızca defterinde derste anlatıldığı deontolojiye dair notları içerik hakkında bir fikir verebilir:

Dış görünüş-yaş-tutum ve davranış-evlilik(...) Manevi ve zihinsel nitelikler-insanlık-sabır-hoşgörü-ihtiyat-ağırbaşlılık-kibarlık-alaka ve dikkat-diğer insanlar-çıkar gözetmeme-menfaat gütmeme-fedakârlık her şeyden önemlisi dürüstlük (...) Hekimin hastaya karşı görevleri (...) Tıbbi sır (...) Hukuki sorunlar keşf-i meyyit (otopsi).⁵

Bu dersin tıp eğitimi sürecindeki içeriğini birkaç kitaptan özetlemek veya günümüzün ilkelerini sıralamak yerine karşılaştırma imkânı sunması itibariyle Doğu tıp geleneğindeki esaslardan bahsederek başlamak daha anlamlı görünüyor.

Bu konuda özellikle vakfiye ve tıp yazmalarından bilgi edinmek mümkün. Darüşşifaların vakfiyelerinde atanacak tabiplerin nitelik, sorumluluk ve görevleri etraflı bir biçimde tanımlanmaktaydı.⁶ Buna göre, tabipte aranan ilk özellikler tecrübe, ustalık ve uzmanlıktı. Ancak mesleğinde ehil olmak tek başına yeterli değildir. Ayrıca tabip hastanın halini sormalı, şikâyetlerini dinlemeli, hastalık belirtilerini gözlemlemelidir. Zavallı ve aciz

4 Nuran Yıldırım, “Nurican Efendi’nin Yeni Bulunan Deontoloji Kitabı-II,” *Tarih ve Toplum*, Sayı 117, Eylül 1993, s. 33.

5 Nuran Yıldırım-Yeşim Işıl Ülman, “Zoeros Paşa ve Deontoloji,” *Tarih ve Toplum*, C. 22, Sayı 127, 1994, 32, 34.

6 Nil Sarı, “Osmanlı Darüşşifalarına Tayin Edilecek Görevlilerde Aranan Nitelikler,” (*Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, 1995, s. 11-54) başlıklı çalışmada darüşşifalarda hizmet etmek üzere tayin edileceklerde aranan hususları kapsamlı bir surette ele almıştır. Bilindiği üzere Nil Sarı, “Osmanlıda Tıp Ahlâkı” konusunu doktora tezi olarak ele almış ve daha sonra yeniden gözden geçirerek yayınlamıştır: *Osmanlılarda Tıp Ahlakı*, Ankara: T. C. Sağlık Bakanlığı, 2015. Burada, yazar, incelenen değer ve kuralları 15. yüzyıldan 19. yüzyılın ortalarına kadarki sürede incelemektedir.

durumda yardım bekleyen muhtaç hastaya karşı tabibin merhametli olması ve onu himaye etmesi önemle vurgulanır.⁷ Hastalarına şefkatle davranacak tabip aynı zamanda tatlı sözlü ve güler yüzlü olmalıdır. Bu özellikler vakfiyelerde şu ifadelerle yansır: Tabibin “Nasihati tatlı dilli, hoş sözlü, güler yüzlüdür;” “Hiçbir vakit hastaları somurtkan, asık suratlı bir yüzle karşılamaz ve az da olsa hiçbir zaman hastalara ürküntü, korku ve nefrete sebep olacak söz söylemez.”⁸

Tıp kitaplarında tabibin nasıl olması gerektiğine dair ayrılan kısımlarda yazarların meslektaşlarından bekledikleri, ihtiyaç sahiplerini, yoksul ve düşkünleri ayırt etmeden tedavi etmeleri, kanaatkâr ve merhametli olmalarıdır.⁹ Hastasına tedavi olamayacağını ya da ölmekte olduğunu söylememeli, hastalığın seyri hakkında kesin konuşmamalıdır. Allah'ın takdiri bilinemeyeceğinden ecel gelene kadar hastanın tedavisine gayret etmelidir. Kendisinin görünüşte hastayı tedavi eden sebep olduğu, gerçek şifa verenin Allah olduğu, O'nun inayeti, lütfu olmadıkça şifa olamayacağı inancı alçak gönüllü olmayı değerli bir erdem olarak besler.¹⁰

19. yüzyıla gelindiğinde de bazı hususlardaki devamlılık izlenebilir. Örneğin *Makalat-ı Tıbbiye*'de tabibin haris ve maddiyata düşkün olmaması, hastaya çağrıldığında gecikmeden ve karşı çıkmadan gitmesi önem verilen nasihatler arasında yerini korur.¹¹ Tabip Mustafa Hâmi bir tabibin fakir veya zengin her kim olursa olsun derhal gereken tedbirleri alıp hasta olanları tedavi etmesi gerektiğini belirtir. Hatta ona göre, tıp sanatı gereğince tabip olan kimsenin “dünyada zevf u sefası” hastalara gönülden bakmak ve rahatını onların uğrunda feda etmek, hastanın şifa bulmasıyla rahatlamak-mutlu olmaktan ibaret olmalıdır.¹² Tabip zengin ve fakir hastayı aynı tarzda tedavi eder. Asla hastaları birbirinden ayırmaz. Fukara ile zenginden iki kişi hasta olup ikisi de aynı zamanda haber verse münasip olan hangisi daha fazla hasta ise önce

7 Sarı, “Osmanlı Darüşşifalarına Tayin Edilecek Görevlilerde Aranan Nitelikler,” s.16, 19, 21.

8 Sarı, “Osmanlı Darüşşifalarına Tayin Edilecek Görevlilerde Aranan Nitelikler,” s. 22.

9 Nil Sarı, “Osmanlı Hekimliğinde Tıp Ahlakı,” *Osmanlılarda Sağlık*, İstanbul: Biofarm İlaç Sanayi ve Ticaret A.Ş., 2006, s.217- 218.

10 Sarı, “Osmanlı Hekimliğinde Tıp Ahlakı,” s. 220-221.

11 Hayrullah Efendi, *Makalat-ı Tıbbiye*, İstanbul, 1259 (1843), s. 143.

12 Mustafa Hâmi, *Menâfiü'l-İnsan*, İstanbul, 1284 (1867), s. 100.

ona gidip lazım gelen tedaviyi yapıp sonra diğerine gitmesidir. Daima zengin hastalara gidip fakir hastalara bakmayan tabipler tıp mevzu olan *ahlâk-ı hamîdeye* aykırı hareket etmiş olacaklarından bu gibiler kınanmaya layıktırlar. Fukaranın ağır hastalarına bakmak zenginlerin hafif keyifsizliklerine bakmaktan hayırlıdır. Zira zenginler azıcık keyifsizliklerinde derhal hekim çağırırlar. Oysa fakirler ağır hasta olmayınca tabibi aramaz, zenginler tabiplere ayak teri verdiklerinden borcumuzu ödedik zannıyla sağlıklarında tabibe teşekkür etmezler. Ancak fakirler sıhhat bulduklarında tabibe bir şey vermemiş olduklarından “sebe-i hayatımızdır diye daima dua ve teşekkür ederler.”¹³

Mustafa Hâmi, tabibin hastadan ümit kesilmiş olsa bile belli etmemesi ve onu terk etmemesini, hiç olmazsa hastaya ıstırap veren bazı arazları teskin edecek ilaçlar vermesi gerektiğini ileri sürerek daha önceki kuşakların anlayışını paylaşır. Zira hasta ümitsizliğe düşmemelidir. Tabibin vereceği ilaçtan ziyade göstereceği kolaylıklar ve teselli eden sözleri büyük bir ilaçtır. Ayrıca hastanın durumunun kötü olduğunu anladığında akraba ve yakınlarına üstü kapalı bir biçimde ya da açıktan artık iyileşme ümidi olmadığını söyleyenler vardır ki bu kesinlikle doğru bir usul değildir. Çünkü hastanın yakınları ellerinde olmadan üzüntülerini hastaya gösterecek, hissettirecek ve belki de ağlayacaklardır.¹⁴

Hastaya tedavi edilemeyeceği ve ölümün kaçınılmaz olduğunu söyleyip söyleyemeyeceği bir doktorun mesleğinin önemli ikilemlerinden biri olarak belirliyor. Mustafa Hâmi herhangi bir şüphe olmadan tavrını yukarıdaki şekilde belirlemiş olmakla birlikte Doktor Bafra Yanko için bu kolay bir karar değildir. Nitekim o hastalığın beyanında mesleki sorumluluk ve tecrübeleri arasında ustaca bir kaçış yolu bulmuşa benziyor. Yanko'ya göre, bir tabip, hasta ve yakınlarına fikrini, “Allah her şeye kâdirdir.” “Hastalığın mahiyeti bizce malum. Bu gibi hastalıkların sonu hakkında kat'i bir fikirde bulunmak müşkül. Hastayı şimdilik biraz zayıfça görüyoruz. İnşallah fen yalancı çıkar da yakında yine sağlığına kavuşur” gibi cümleler ile “mütevekkilâne” beyan edebilir. İşte böyle bir tabip vazifesini hakkıyla ifa etmiş olmak itibariyle fenni ve vicdani sorumluluğunu yerine getirmiş olacaktır.

¹³ Mustafa Hâmi, s. 101-102.

¹⁴ Mustafa Hâmi, s. 105.

Bunlar hastalıktan haberdar ettiği kişilerin tepkilerine hedef olmaktan genellikle kurtulamamış bir doktorun tavsiyesi olması itibarıyla önemlidir. Diğer taraftan teşhisini hastaya veya yakınlarına tebliğ ile görevli olduklarından hastalığı biraz hafifçe gösterse ve hastalık artsa ihanetine veya cehaletine hükmolunacağını sözlerine eklemeyi ihmal etmez. Doktorun son tercihi hakikatten yanadır. Ancak hakikat ne kadar nezaket ve zarafetle ifade edilirse edilsin acıdır. Öyleyse bir tabip acılığa katlanmalı ve seçim durumunda nezaketi ikinci sıraya koyabilmelidir.¹⁵ Diğer taraftan Tevfik Sağlam (1882-1963) Gülhane'deki eğitimi sırasında hocası Süleyman Numan Paşa'nın (1868-1925) hastalara daima ümit verdiğinden, maneviyatlarını yükselttiğinden bahseder. Hasta dalgın hatta can çekişme halinde bile olsa yanında halinin ağır olduğunu ima eden bir söz söylenmesine müsaade etmemektedir.¹⁶

Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhânedede deontoloji dersi veren Nurican Efendi ise bu konuda hekimin hastalık hakkındaki bazı üzücü tahminlerini hemen hastaya söylememesini tavsiye eder. Elbette gerçek bir tehlike ortaya çıkarsa hemen hastanın ebeveynini veya mecburiyet halinde arkadaşlarını haberdar etmeyi ihmal etmemelidir. Doktorun bizzat vereceği bu haber hasta için o kadar üzücü ve kaygı verici olabilir ki, belki de doktor her defasında bunu söylemekten kendini alıkoymalı veya muhakeme yeteneğine sahip ve durumun gerektirdiği hassasiyeti kavrayabilen bir başka kişiyi bu işle görevlendirmelidir.¹⁷

Etik açıdan doktorun kendi görüşünü hasta yakınına bildirmesi birden çok doktorun görüşü alındığında hasta yakını için önemli bir sorun oluşturabilmektedir. Yüksek risk içeren vakalarda doktorun vazifesi kendi görüşünü bildirmekle biterken birbirinden çok farklı görüşler arasında seçim yapmak hasta ve yakınına bırakılır. Seçimin bazen telafisi yoktur. Abdülhak Hâmid iki eşinin hastalıklarında birden çok görüş almış fakat

15 Doktor Bafralı Yanko, "Emrâzın Teşhis ve Enzârında Tabibin Hat-ı Hareketi Muayyendir," *Nevsal-ı Âfiyet*, İstanbul, 1315, s.324- 325. (Bafralı Yanko (1861-1937): Maltepe Hastanesi Tabibi (Rıza Tahsin, II, 24).

16 1890 senesinde Askeri Tıbbiyeden mezun olan Süleyman Numan (ö. 1925) iki sene teşrihi marazi ve fenni tedavi muallim muavinliği yaptıktan sonra 1894'te Almanya'ya gönderilmiş ve Berlin Dahiliye Kliniğinde çalışmıştır. 1900'de İstanbul'a dönen Süleyman Numan Gülhane'de Dahiliye Kliniği Muallimi, 1901'de de Mekteb-i Tıbbiyye-i Mülkiyede görev almıştır bkz. *Süleyman Numan*, (Tevfik Sağlam), İstanbul, 1935, s. 10, 14.

17 Yıldırım, " Nurican Efendi'nin Yeni Bulunan Deontoloji Kitabı-II," s.33.

bunlar arasındaki farklılık nedeniyle çaresiz kalmıştır. İlk eşi Fatma Hanım Golos'ta bronşit denilen hastalığı vereme dönüştüğünde doktorlar uzun bir deniz seyahatinden istifadeyle Hindistan'a gitmeyi tavsiye etmişlerdi. Önde gelen tabiplerden Nafiz ve Ferdi paşalarla Horasancıyan ve Kâtibyan efendiler hastalığın ikinci dereceye ulaştığında hemfikir olarak deniz seyahatinde ısrar ederler. Oysa Nakkaşyan Efendi, hasta Kadıköy'de ikamet ettiğinde aynı faydanın hasıl olacağını ve tedaviyi de kendisinin yapacağını söyleyerek tarafsız kalır.¹⁸ Golos'taki Doktor Papadopolu ise, Abdülhak Hâmid'in bu konuya ilişkin mektubuna cevabında, İstanbul doktorlarının teşhislerinde hata olup, bronşitten başka hastalık göremediğini ve şayet aradan geçen bir ay zarfında böyle bir değişim olmuşsa da sahilde yaşamının zararlı olacağını, hastanın Bombay'a götürülmemesini belirtir. Böylece Abdülhak Hâmid ne yapacağına karar veremez. Durumdan haberdar olan bir dostu tebdiliha için Büyükkada'daki evine davet ettiğinde bir ay kadar adada onun misafiri olurlar. Burada hastalıktan eser kalmamış denilecek derecede düzelme yaşanır. Hatta Hindistan'a Mısır yoluyla gideceklerinden İstanbul'dan bindikleri vapurdaki doktor eşinde öyle bir hastalıktan eser bulunmadığını belirtirken Kahire'de muayene eden doktorlar da aynı beyanda bulunurlar.¹⁹ Fakat Fatma Hanım'ın 1885 Şubatında Hindistan'da hastalığı artar. Bu defa bütün hekimler veremin üçüncü safhası olduğu konusunda aynı fikirdedirler.²⁰

Hasta yakınları teşhisini açık biçimde söylemesini talep ederken tabip söylediği ya da söylemediği için tepkilerin hedefi olmaktan kurtulamaz. Ali Ekrem Bolayır (1867-1937) 1883'te eniştesi Rıf'at Bey'in ayağındaki şiddetli sancılar nedeniyle çaresiz kaldıklarında o zaman İstanbul'un meşhur doktorlarından sayılan Alman Sefaretinin doktoru Molih'e götürdüğünü ve eğer bacağı kesmek gerekirse, bunu hastaya söylememesini belirttiği halde "bu bacak kesilecek! Kesmezsen ölür!" demesini "Bir insanın hele bir doktorun bu kadar nobran eşek olacağına kim ihtimal verebilir?" şeklinde dile getirir.²¹

18 *Abdülhak Hâmid'in Hatıraları*, s. 149.

19 *Abdülhak Hâmid'in Hatıraları*, s. 150.

20 *Abdülhak Hâmid'in Hatıraları*, s. 163.

21 *Ali Ekrem Bolayır'ın Hatıraları*, Hazırlayan Metin Kayahan Özgül, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991, s.272- 273.

Münevver Hanım'ın eşi Tefvîk Bey'in durumunu öğrenmek için babası Tabip Miralay Mustafa Bey ile Zehra Hanım'a gönderdiği ve *Gelibolu Mektupları* arasında yer alan iki mektup bir yetkili olarak başhekimden aldığı habere güvenmenin aldattıcılığını gösteriyor. Babasına bildirdiğine göre, 14 Haziran 1915'te Kilidü'l-bahir Hastanesi başhekiminden aldığı telgrafta eşinin Çanakkale Hastanesi'ne sevk olunduğunu öğrenince hemen hastaneye telgraf çekerek durumunu sorar. Ancak Başhekim Hüseyin imzasıyla aldığı cevapta Tefvîk Bey'in sıhhatinin mükemmel olduğu ve iki güne kadar kıtasına iltihak edeceği bildirilir. Münevver Hanım'ın bu haber karşısında babasından isteği, birkaç gün daha hastanede kalırsa başhekim ile irtibata geçmesi ve daha fazla bilgi almasıdır (24 Haziran 1915).²² Ancak Münevver Hanım, 2 Temmuz 1915'te Zehra Hanım'a eşinin şهادeti bilgisini verir. Aslında Tefvîk Bey 6 Haziranda yaralanmış ve Kilidü'l bahir Hastanesi'nde bir hafta kadar yaşadıkdan sonra vefat etmiştir. Bir rivayete göre o hastanede, bir başka rivayete göre de 14 Haziran 1915'te Kale Hastanesi'ne sevk olunup orada vefat etmiştir. Münevver Hanım'ın anlam veremediği şey hastane başhekimliğinden çekilen telgrafta gerçeğin söylenmemesi ve "yalan, sahte" diyerek geçiştirilmesidir.²³

Mefharet Hanım (Çetinkaya) 1918'de kaybettiği annesinin hastalık sürecini anlatırken babasının hastalığı teşhis için getirdiği Operatör Mehmet Emin Bey'in annesi ve kendisinden gerçeği nasıl gizlediğinden hatta durumu "yalan yere" önemsizleştirdiğinden bahseder. Zira muayeneden sonra "Hanımefendi hiç merak etmeyiniz ehemmiyete değer bir rahatsızlığınız yoktur. Yalnız 'müzmin göğüs içi akıntı' denilen hafif göğüs rahatsızlığıdır. Temiz hava ve düşünmemezlik sayesinde bu da def olacaktır" diyerek, birtakım ilaçlar vermiştir. Yine de Emin Bey gerçekte yüzleşebileceğini düşündüğü kocasına hastalığın verem olduğunu söylemiş ve sorumluluğu ona bırakmıştır.²⁴ Münevver ve Mefharet hanımlar güvendikleri bir uzmanın sözleriyle korkularından kısa bir süre için

²² Yılmaz, s. 375.

²³ Yılmaz, s. 379.

²⁴ Mefharet Çetinkaya, *İkbal, Yıkım ve İşgal İstanbullu Bir Genç Kızın Anıları (1900-1921)*, Hazırlayan Oktay Şimşek, İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2015, s. 85-86.

kurtulmuşlardı. Ancak sonucun beklediklerinin aksi olması karşısında yaşadıkları hayal kırıklığı anlaşılabilir. Bu örnekler tabiplerin hastaya karşı sorumluluklarını yorumlayışlarındaki kişisel farklılıklar olarak da değerlendirilebilir.

Tabibin verdiği kararlarda kural ile uygulamanın birbirinden farklılaşmasına salgın hastalıkların hemen haber verilmesi ve karantinanın tavizsiz uyulmasında rastlanabiliyor. Yöneticilerin çok önem verdiği bu iki hususta tabibin görevleri çok açık bir şekilde belirlenmiş olmasına rağmen şartlar bazen tabibi kariyerini tehlikeye atacak kararlar vermeye götürebilmekteydi. Nitekim 1909'da çocuklarıyla Mısır'a giden Halide Edip (Adıvar) burada küçük oğlu ateşlendiğinde oteldeki bir Rum doktoru çağırır. Doktor çocuğun kızıl olduğunu ve derhal hastaneye kaldırılmak mecburiyetinde olduğunu söyleyince kafasına bir demir sopa yemiş gibi sandalyeye çöküp kaldığında üzüntüsü ihtiyar doktorun merhametini celp edip gözleri yaşarır. Omzunu okşayıp şefkatle titreyen bir sesle, "Korkma kızım, merak etme, enflüenza derim, sen de çocuğu yataktan çıkarma, öteki yavruyu da yanından uzak tut," der. Bu doktorun desteği onun için yıllar sonra yazıya geçirip başkalarıyla paylaşacağı kadar kıymetlidir. Çünkü "bu insaniyetli ihtiyar doktorun hastalığı saklaması haber alınırca ceza görmesini mucip olacağını bilerek, bu fedakârlığı yapması" siyasi iktidar açısından görev ihmali iken hastası ve yalnız ve yıkılmış annesi için büyük bir tesellidir.²⁵ Özellikle frengi ya da verem gibi hastalıklarda bir aile doktorunun hastalığı ifşa etmesi mesleki bir gereklilik olmakla birlikte doktorla kişisel ilişki kurulduğunda bu doktor için zor bir karar olduğu gibi hasta ve yakınları için sırrın ifşası, bir başka ifadeyle doktorun ihaneti olarak yorumlanacaktır.

Tabiplerin zor anlar yaşadığı yerlerden biri karantina uygulamalarıydı. *Lamec Saad*'ın Bağdat'a 180 kilometre mesafedeki *Hanikin*'deki karantinada "Hacılarla pek çok bağırışıp çağınışları" olduğu hatta bir keresinde Tebriz'den bir grup Türkmenin karantinaya girmektense kafalarının kesilmesine razı olacaklarını söylemeleri karşısında nasıl çaresiz kaldıklarından

25 Adıvar, *Mor Salkımlı Ev*, s. 196.

bahseder.²⁶ Esat Serezli (1877/1878-1963)²⁷ ailesiyle birlikte İstanbul'a göç ederken 21 Temmuz 1913'te Selanik'e ulaştıklarında Siroz'daki kolera sebebi ile karantinaya alınmaları gerektiğinde Selanik Müftüsü Hafız Ahmed Efendi'nin yardımını ister. Valiye giderler. Sıhhatlerinin tamamen yerinde olduğu müftü ve ulema ailesi oldukları izah edilerek himayesi istendiğinde derhal hükümet tabiplerinden biri istenir. Vali yavaşça onunla konuşur, sathi bir muayene yaparak doktor "hiçbir şeyleri yok, hepsi sağlam" deyip bir rapor yazıp oradaki karantina memuruna verir. Böylece karantina uygulanmaksızın yollarına devam edebilirler.²⁸

Uygulamadaki farklılıklar klinik gerçeklikle daha da belirginleşir. Örneğin, deri hastalıkları kliniği hocası Celal Muhtar Özden²⁹ Bey'e (1865-1947) dair Rıza Nur'un (1879-1942)³⁰ bir öğrenci olarak anlatımı oldukça ilginçtir. Buna göre, Fransa'da tahsil etmiş olan Celal Muhtar Bey'in ilaçları üç dört çeşitten ibaretti. Muavinlerine evvelce bunlara dair her birinden birçok reçete yazdırırdı. Hasta gelince muavinleri onu soyar önüne getirirlerdi. Celal Bey: "Dön!" derdi. Hem de hiç gülmez, azarlaracasına sert ve kaba söylerdi bunu. Hasta döner dururdu. Durduğunu hissedince yine "dön!"

26 Koloğlu, s. 64.

27 Müderrisliğin yanında Esat Serezli, İttihat ve Terakki fırkasının üyelerinden ve Serez teşkilatının ileri gelenlerinden. İkinci meşrutiyetin ilanından sonra Selanik'te toplanan Meclis-i Umumi Vilayet azalığına, daha sonra Encümen-i Danış Vilayet azalığına seçildi. Yunan-Bulgar Savaşının başlaması ile Bulgarlar Serez'i yakıp yıkınca Esat Efendi ile ailesi İstanbul'a göç etmeye karar verdiler. 30 Temmuz 1913'te Esat Efendi ve ailesi İstanbul'a ayak bastı. Esat Serezli son görev yeri olan Eskişehir Vakıflar Müdürlüğünden 13 Temmuz 1943 tarihinde emekliye ayrıldı. Mehmet Esat Serezli, *Memleket Hatıraları*, Yayına Hazırlayanlar Aynur Koçak, İbrahim Şirin, Faruk Yavuz, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2012, C. I, XV-XVII, XXIII.

28 Serezli, s. 280.

29 Celâl Muhtar (Özden): 1887'de Mekteb-i Tıbbiyeden yüzbaşı tabip olarak mezun olmuştur. 1889'da Mektebi Tıbbiye-i Şahane tarafından cildiye ve efrenkiye şubelerindeki tetkiklerini genişletmek için Paris'e gönderilmiştir. 1892'de dönen Celâl Muhtar, deri ve frengi hastalıkları muallimi tayin edilmiştir. Saray hekimliğine gelişi yaptığı işler hakkında Pasteur Enstitüsünden alınan bilgi üzerine gerçekleşse de çok istediği kendine ait polikliniğe ancak tedavi ettiği bir kişinin himmeti ile kavuşabilir. 32 yıl hocalık yapmış, bu süre içinde deri hastalıkları ve frengi derslerini vermiştir Ekrem Kadri Unat, "Müderris Dr. Celâleddin Muhtar Özden," *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basınevi, 1999, s. 9-12.

30 Askeri Tıbbiyeden yüzbaşı olarak mezun oldu (1901). Gülhane'de ihtisas yaptı ve 1907'de cerrahi profesörü oldu. 1908'de binbaşı oldu. Milli Mücadele hükümetlerinde maarif (1920-1921), sıhhiye ve muâvenet ictimâiyye vekili olarak bulundu. Hatıralarını Paris'te kaleme aldı. 1935'e kadar hemen her şeyi kaydetti ve 1960'a kadar açılmamasını şart koşarak British Museum'a teslim etti (Ali Birinci, "Ruza Nur," *TDVİA*, C. 35, 65-66).

diye bağıırdı. Hasta böyle defalarca dönerdi, o ise hâlâ onun vücuduna bakmaya vakit bulamaz. Önündeki kâğıtta ticaret hesabıyla meşgul olurdu. Nihayet baktığında da “Şu reçeteyi verin!” derdi.³¹

Rıza Nur’un alt devresi olan bir başka öğrenci, Tefkik Sağlam da 1888-1903 arasındaki öğrenim hayatına ilişkin kayıtlarda Celal Muhtar Bey’den söz eder. Onun anlatımında da hazır reçeteler bulundurduğu tekrarlanırken muayene usulü daha yumuşar. Hastaların bir kısmı teker teker içeri alınır, hoca koyduğu teşhisi birkaç kelimeyle söyler. Klinikteki talebelerden kimisi önceden reçeteleri hazırlarken kimisi kapının yanında durup, hastaya ilacını tarif etmekte, bir kısmı ise uyuz gibi basit hastaları içeri sokmadan kapıdan mesela “Beş uyuz reçetesi” diye seslenir. İçeriden de “geliyor” nidasıyla reçeteler hocaya imzalatılıp gönderilir.³² Aslında bu usul 1894’te Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâne Nezaretine intikal eden bir şikâyet ile karşılaştırıldığında Celal Muhtar’ın hastaları daha şanslı görünüyor. Zira Vidin’den tedavi için İstanbul’a gelen Murad ve İbrahim’in iddiası Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâneye müracaatlarında bir doktorun yaralar yıkanmaksızın mektebe girilir mi diyerek ikisini darb ve hakaret ederek kovduğudur.³³

Oysa II. Abdülhamid ve ikinci meşrutiyet devirlerine ait dikkate değer bilgiler içeren *Hekim Aşkı*’nda³⁴ annesini doğum sırasında kaybeden Nusret’in tıbbiyede okumak için duyduğu dayanılmaz arzusunun sebebi açıklanırken tam da bir tabipten beklenen ahlaki değerler sıralanır. Onun

31 Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, İstanbul: Altındağ Yayınevi, 1967, I, 133.

32 Tefkik Sağlam, *Nasıl Okudum*, (Haz. Hüsrev Hatemi-Aykut Kazancıgil), İstanbul: Nehir Yayınları, 1991, s. 136. Tıbbiyeyi bitirince bir sene Gülhane Kliniğine devam eder. Süleyman Numan ve Deycke’nin yanında iç hastalıklar kliniği ve laboratuvarında çalışır. 1904’te iç hastalıklarında sertifika alır. 1905’te Süleyman Numan’ın yanına asistan seçilir. 1906’da iç hastalıkları muallim muaviniği kazanır (Tefkik Sağlam, *Nasıl Okudum*, (Haz. Hüsrev Hatemi-Aykut Kazancıgil), İstanbul: Nehir Yayınları, 1991, “Giriş,” s. 10).

33 BOA BEO 472/3564.

34 Muzaffer Sezer, *Hekim Aşkı*, İstanbul: İstanbul Matbaası, 1953. Doktor Sezer, Önsöz kısmında kitabını şöyle takdim eder: “Hakikatte bu kitap ne bir roman, ne de bir hayal mahsulüdür. Yaşanmış ve yaşanmakta olan fikir ve mantaliterin bir tezahürüdür....” (s. 4). Ali Birinci, *Tarihin Kara Kitabı* (s. 71) adlı eserinde roman ile hatrat türü eserlerin birbirine karıştırıldığı konusunu ele alırken bu esere dair bilgi verir. Burada ayrıca roman ve hatrat arasındaki karışıklık bağlamında sorulması gereken sorunun şu olduğunu belirtir: “Eser sahibi yazdığı metne bir isim koymuş veya roman yazmayı bir hedef olarak seçmiş olduğu açıkça belli midir? (...) Eğer roman yazmak gaye değil ise acaba yazar roman tekniğini şahsi hatıralarını, müşahade ve düşüncelerini ifade etmek için bir vasıta olarak kullanmak ve bu meyanda romanın ifade ve imkânlarından faydalanmak mı istemektedir?” (s. 69-70).

kendine örnek aldığı, birkaç defa hastalanıp da revire yattığı zaman kendisine candan bir alaka gösteren, tiril tiril beyaz gömleğiyle pansumanlarını yapan “kültürlü, iyi kalpli” mektep hekimi Adnan Bey’dir. Hekim Adnan Bey bu mesleği neden bu kadar ısrarla istediğini sorduğunda Nusret heyecanla: -“Hekimlik mesleği kudsi, insani, diğergâmdır. Beni başka hiçbir ilim şubesi onun kadar cezbetmiyor da ondan!...” demişti. Adnan Bey’in sorusunu yinelemesi üzerine “Fakir ve kimsesizlere şefkat elini uzatmak, onlara yardım ederken hiçbir maddi menfaat beklememek ne ulvi bir his? Hele onların ızdıraplarını dindirmek. Bilmezsünüz, rüyalarım da bile bu hissi ve heyecanı yaşarım” şeklindeki gerekçelerini sıralar.³⁵

Süheyl Ünver’in hastalarıyla ilişkilerine dair anlatımlar tam da Nusret’in tanımladığı/olmak istediği kendini mesleğine ve hastalarına adayan örnek hekimi anımsatır. Nitekim Ünver hastalarıyla yakından ilgilenmekte onların duasını paraya üstün tutmaktadır.³⁶ Artık yapılabilecek bir şey kalmayan hastasını teselli edip arkasını okşadığında öleceğini bilen hastasının ona karşı gösterdiği ihtimam ve şefkati asla unutmayacağını söyleyerek hayır duada bulunması Ünver’in değer verdiği hasta hatıralarından biri olarak kaydedilir.³⁷ 1897’de *Sıhhat*’te yayınlanan Yenikapı’da H. Kuyumciyan imzalı teşekkür mektubunu okuduğunda da Doktor Dominik Fransuva Ünver ile benzer hisleri paylaşmış olmalı. Üç senedir hasta olup hekimlerin tayininde bile aciz kaldıkları bir fikir hastalığına yakalanan ve şifa bulamayan kız kardeşini kısa bir sürede tedavi ettiği için bir mektupla ailece minnettarlıklarını ilan etmişlerdi.³⁸ Doktor hakkında verilen açıklamada Amerika’da eğitimini tamamladığı, uzun müddet Amerika ve İngiltere’de çalıştıktan sonra İstanbul’da, cuma ve pazar günleri Kumkapı’daki hanesinde ve diğer zamanlar sabahları Koska Laleli, akşamları da Okçular başında 33 numaralı Bayezid Eczanesi’nde çalıştığı görülüyor. İlginç olan husus böylesine gece gündüz çalışan ve hasta ailesi tarafından *Sıhhat*’teki ilan ile meşhur edilen doktorun aynı zamanda *Sıhhat*’in muayenehanesinde cuma

35 Sezer, s. 42-43.

36 Sayar, s. 255.

37 Sayar, s. 152-153.

38 *Sıhhat*, 10 Nisan 1313, On birinci sene, Numara 12, s. 94.

ve pazardan başka her gün saat altıdan ona kadar abonelerine hizmet veren tabiplerden biri olmasıdır.³⁹

Tevfik Sağlam'ın 1902'de Binbaşı Süleyman Numan Bey ile çalışmaya başladıklarında genç hocanın önünde oturan hastaya, "Geçmiş olsun efendim, neniz var?" diye hitap etmesi "Hemşeri nen var? Baba neren ağrıyor?" gibi sözlere alışmış olan talebe tarafından yadırganır. Hatta bir "köylüye veya bir süprüntücüye" "Siz" diye hitap eden hocanın nazik muamelesi ile Türkçe terimler kullanması talebe tarafından istihzayla karşılanacak kadar garip bulunur.⁴⁰ Tevfik Sağlam, Süleyman Numan'ın hastalara alışılmadık muamelesini bir başka yerde yeniden ele alırken, genç, dinç, dik bir vücut, temiz, kusursuz bir giyinişle de öğrencilerin dikkatini çeken hocalarının karşısına gelen hastaya ilk sözünün, "Geçmiş olsun efendim" olmasının o zamana kadar "Hemşeri nen var? Baba neren ağrıyor?" gibi hitaplara alışmış olan talebe için ne kadar alışılmadık olduğunu tekrarlaması, bunun aslında hafızalarda yer edecek kadar özel bir durum olduğunun göstergesidir.⁴¹ Mazhar Osman, Süleyman Numan'ın hastaya muamelesi kadar kıyafetiyle de farklı olduğunun dikkat çektiğinden bahsetmeden edemez. Şark hekimleri oldu olası kıyafete ehemmiyet vermez, feylosof görünmek için yağlı yaka, boyasız ayakkabı, ütüsüz, alacalı mintan ve boyun bağıyla hasta evlerine gider, hele askeri elbise giyerken göğüs bağı açık olmasını veya sivil yelek ve yünlü boyun bağı bağlamasını şıklık telakki ederlerken o zamana kadar kibar mahfillerin bu tarz kaba kıyafetli etibbadan hoşlanmadıklarını bir tabibin çevre edinmek için giyinişe de dikkat etmesi gerektiğini fark etmiştir. Kibar muhitler kaba kıyafetli tabiplerden hoşlanmadıkları için hastalarını ancak silindir şapkalı, redingotlu ecnebi doktorlara gösteriyorlardı. Süleyman Numan dimağ ne kadar dolu olursa olsun harici kıyafet ihmal edilirse rağbet görülemeyeceğini pek iyi takdir etmişti... pek çabuk muhitin nazar-ı dikkatini celp etmişti. ...Gençleri temiz ve "doktorca giyinmeye" teşvik için bütün şöhretimi siyah bonjuruma [ceketatay] med-

39 *Sıhhat*, 24 Nisan 1313, On birinci sene Numara 14, s. 112.

40 Tevfik Sağlam, s. 139-140.

41 *Süleyman Numan*, s. 11-12.

yunum demiştir. Nitekim temiz ve modaya uyan tırnaklarıyla, reveranslarıyla, zarif haliyle yepyeni bir tip olarak muhitin dikkatini pek çabuk celp etmiş, yerli ve ecnebi mahfillerde pek çabuk tanınıp, sevilip, hürmet görmüştü. 36 yaşında hem tıbbiyelilere hoca olmuş hem de İstanbul'un en meşhur doktoru haline gelmişti. Mazhar Osman'ın tasvirlerinde muayene usulüyle de farklılaştığının eklenmesi önemlidir, öyle ki, idrar ve kan tahlili olmaksızın bir teşhis koymamakta, hastalığı göze batan hastayla bile uzun uzadıya mülakat yapmaktadır.⁴²

Tevfik Bey'in, kıyafeti, konuşma tarzı ve hastalara muamelesindeki farklılıkla kimi zaman öğrencilerin alay ettikleri Süleyman Numan Bey hakkında aktardıkları, 1903'te Gülhane'deki (Dahiliye Kliniğinde) eğitim dönemini de kapsar. Hoca klinikte her sabah asistanlarının ellerini ayrı ayrı sıkarak, günün mühim vakaları hakkında bilgi alır ve sonra da hep birlikte hastaları ziyaret eder. Her hasta başında stajyerden bilgi alıp kendi muayenesini yapar ve stajyerin bulduğu arazları kontrol eder. Önemli bir husus özelliği de, muayenede hastayı incitmemeye son derece dikkat etmesidir. Hastanın rahatsız olduğunu görürse hemen kendini düzeltmekte ve talebe de böyle davranması gerektiği konusunda örnek olmaktadır.⁴³

Oysa Rıza Nur'un hekimlik hayatı olarak tasvir ettiği tabloda hastaya bakış şekli, metinlerde görmeyi beklediğimiz Süheyl Ünver veya Süleyman Numan örneğindeki saygılı-merhametli doktordan oldukça farklıdır:

Üzerinde çalıştığımız şey insan ve hastadır. Gece gündüz hasta görürsünüz. (...) Hasta ekseriyetle pistir. İrinler, pislikler, sidikler içindedir. Bir kısmı fena fena kokar. Bir kısmında iğrenç ve korkunç urlar, yaralar vardır. (...) Hasta korkunç bir şeydir. Yaklaşan insanın hayatını tehdit eder. Onlar hayata kasteden korkunç mikropların fiskeyeleri gibidir. İşte böyle bir muhittesiniz (...) Sonra her gün hayat tehlikesindesiniz. Hastadan, ameliyattan hastalık, mikrop alır, ölürsünüz. Öf!...Bu ne güç, ağır sanatmış derdim.⁴⁴

⁴² Mazhar Osman, "Süleyman Numan Paşa," İstanbul Seririyatı, Ağustos 1341, 7(4), s. 222-223.

⁴³ *Süleyman Numan*, s. 12-13.

⁴⁴ Rıza Nur, s. 221-222.

Rıza Nur'un hastalardan şikâyeti uzayıp gider:

Hastaların da çoğu huysuz olur. Size türlü lüzumsuz eza ederler. Neler yapmazlar?! Keza bu kadar müthiş şeylerin mukabili olan vizitenizi vermezler. Dürüst bir surette evlerinden kovarlar, hastamızı öldürüyorsun diye bağırırlar. Üstünüze başka ve sizden habersiz hekim getirirler. (...) İlacı yazarsınız; içirdik derler, içirmezler, sizi cahilane suallerle yorarlar. İzahat isterler. Bu izahat öyle şeydir ki verilse de fayda yoktur. (...) “Neyin var?” diye sorarsınız “Sen hekim değil misin? Bil” der. (...) Hasta olur ne sorsan cevabını vermez. Zaruri baytar yerine geçip at, eşek, yani tekellüm hassasından mahrum mahlûkat tedavi eder gibi tedavi edersiniz.⁴⁵

Her ne kadar buradaki gibi çok açık ifade etmeseler de tabiplerin hastalardan şikâyetleri bazı ortak hususlarda birleşir. Tabip-hasta arasındaki iletişimde hastanın kendini ifade edememesi öne çıkan problemlerden biridir. Örneğin, 19. yüzyılın sonlarının İstanbul’unda geçen *İffet*’de genç bir yazarla doktor arasında geçen konuşmada doktorun hastalara yönelik sözleri hastalarla anlaşmakta doktorların yaşadığı zorluğun edebi bir yansıması olarak kabul edilebilir:

Bizim en sefil addeylediğimiz adiyât-ı lisan onlara pek mustalah gelir. “Tabiatın mülayim mi?” diye sormuş olsan bir şey anlamaz. Bu suali en kaba suretle irat eylemelidir. “Hararetin var mı?” desen hiç aşına olmadığı bir lisandan tekellüm ediyormuşsun gibi hasta alık alık yüzüne bakar. Bu meramını anlatabilmek için “alaflanıyor musun?” demek (alaflanmak: ateşlenmek anlamında) icap eder. Ben mektepten çıktığım ilk aylarda ne hastalar bana meramlarını anlatabilirlerdi, ne de ben onlara. Bizim lisanı onlara öğretebilmek muhal [imkânsız] olduğu için biz onlarınkini öğrenmeye mecbur olduk.⁴⁶

45 Rıza Nur, s. 223-224.

46 Hüseyin Rahmi Gürpınar, *İffet* (1898), İstanbul: Everest, 2011. (Orijinal Metin), s. 14-15.

Hitap şekli ve kullanılan dildeki değişiklikler hasta-doktor ilişkisinin kültür tarihi boyutuna yönelik ipuçları içerir. Hitap şeklinde hastanın toplumsal konumu önemlidir. Süleyman Numan'ın hastanın toplumsal hiyerarşideki yerine bakmaksızın *sen* yerine *siz* diye hitabının yarattığı şaşkınlığı bu açıdan bir kere daha hatırlatmak gerekiyor. Rıza Nur'un hastalarla iletişim kurmaktaki güçlükleri, hatta at ve eşek gibi hayvanlarla (bu ikisinin seçimi de ayrıca dikkate değer) örneklendirmesi onun şahsi görüşüdür. Ne var ki bu kadar ağır olmamakla birlikte doktorlar kendilerinden düşük eğitim ve konumda olanlarla uzaklıklarını başka örneklerle de belli ederler.

Diğer taraftan tabiplerin ancak küçük bir grubu üst düzey yöneticilerin ya da toplumun önde gelenlerinin hastalarına ulaşabilirler ve onlar da parlak bir kariyer için bu seçkin hastaları memnun etme gerekliliğinin farkındadır. Örneğin Türkiye'de modern cerrahinin kurucusu olarak kabul edilen Cemil Paşa yeteneği kadar seçkin ilişki ağının kariyerdeki hızlı yükselişi nasıl belirleyebildiğinin güzel bir örneğidir. Nitekim Mazhar Osman "*Hatıratı*"na dair yazısında övgülerinin yanında meslektaşının çok kısa sürede görülmemiş yükselişini ince bir eleştiri üslubuyla şöyle dile getirir:

Müreffeh ve rahat yüksek bir ailenin pek güzide ve müstesna yaratılmış, her hususta imrenilecek bir çocuğunun birbirinden mutlu hayat safhalarını görüyoruz (...) Paşa çocuğu, şeyhülislâm damadı, devrinin göz bebeği, yoksulluk görmemiş, talih daima kendine gülmüş, saadet tacını daima başında taşımış, Türk hekimliğinin önderi, Türk tıbbının medarı iftihar, her nereye elini uzatsa mes'ut bir talihle karşılaşmış (...)

Bu genç operatör memleketine yeni bir hamulei irfanla Paris'ten dönerken ikbal kendini karşılamış, her ilmi muvaffakiyetine zamanın padişahı keselerle altınlar, maden imtiyazları, nişanlar, murassa hediyeler, otuz beş yaşından evvel müş'ir sırmaları sermiş kimse bu ikbali ona çok görmemiş, her taltifi kendine teveccüh etmiş gibi sevinçle karşılamıştır. (...) Bu muvaffakiyeti insan yalnız paşamızın kendisinde ararsa haksızlık etmiş olur. Ne zekiler, ne çalışanlar

vardır ki hayatta böyle fevkalade saadetlerle değil, bin nikbetle karşılaşmıştır. Cemil'in o kadar yükseldiği istibdad devrinde ne dehalar felaketten başka bir şey görmemiştir. Mesela on beş senede hocamız yüzbaşılıktan müşirliğe kadifeler döşeli bir merdivende yürür gibi çıkarken ne zekâlar on beş senede bir rütbe almak şöyle dursun Yemenlere sürülmekten, ölmekten kurtulursa kendini dünyanın en bahtiyarı sanmıştır.⁴⁷

Paris'teki uzmanlık eğitiminden döndüğünde Haydarpaşa Hastanesi ser-cerrahlığına tayin edilen Cemil Bey'in Haydarpaşa Hastanesi'nde yaptığı ilk önemli ameliyat bir zabitin yüzündeki kanserli üst çene kemiğini çıkarmak olur. Ameliyatın gündelik gazetelerden birinde Türk cerrahın başarısı olarak yer alması ona bir anda büyük bir şöhret kazandırır.⁴⁸

Sihhiye Reisi Hasip Paşa arabadan düştüğünde ilk akla gelen isim yine Cemil Bey'dir. Muayeneden sonra kırılmış tarafı, kımıldayamayacak şekilde sarar. Üç hafta sonra Hasip Paşa ilk iş olarak Harbiye Nazırı Ali Saip Paşa'nın yanına giderek doktorunun sağ kolağalıktan binbaşılığa terfi edilmesini ister. Onun harbiye nazırından isteğiye kendine ait bir ameliyathane olmuştu. İsteği kabul edildiği gibi Avrupa'dan lüzumlu gördüğü cerrahlik aletlerinin de getirilmesi emredilir.⁴⁹ Tevfik Sağlam dahiliye şubesinde Zoeros Paşa'nın kliniğine devamla başladığında kliniğin 25 yataklı, iptidai bir barakadan ibaret olduğundan, kendilerininkinin harap ve yağmurdan tavanı akarken Cemil Paşa'nın cerrahi kliniğinin muntazam ve iyi olduğundan bahseder. İtalya'da tahsil edip iyi bir hekim olduğunu belirttiği hocasının kliniğinin araç gereç itibariyle de pek geri olduğunu belirtir. Bir gün Zoeros Paşa “çocuklar haberiniz var mı? Ben patriğin kızıyla evleniyorum, bu iş başka türlü düzelmeyecek” dediğinde gülüşüklerini de ayrıca sözlerine ekler. Çünkü şeyhülislamın damadı olan Cemil Paşa'ya atılan bu laf bir bakıma tabip olarak ilk sırada yer almanın değişen şartlarını teyit eden bir açıklamadır.⁵⁰

47 Mazhar Osman Uzman, “Operatör Cemil Paşanın Hatıraları,” İstanbul Seririyatı, Yıl XXXIII, Sayı 4, Nisan 1951, s. 25.

48 Topuzlu, s. 72.

49 Topuzlu, s.73-74.

50 *Tevfik Sağlam Profesörler Konuşuyor*, İsmail Akgün Matbaası, 1947, s. 25.

Cemil Paşa'nın kendi ifadesine göre, yeni kliniğinde "jakson" denilen sara illetine tutulan bir hastaya "trepanasyon" (kafatası kemiğini açmak) yapmıştı. Hasta 15 gün içinde sar'asından kurtulunca mektep nazırı, Doktor Saip Paşa, Yıldız Sarayı'na giderek kafatasından çıkardığı kemikleri, Mabeyn Başkatibi Süreyya Paşa'ya gösterince, yaptığı ameliyatı padişah da duymuş, onu üçüncü rütbeden Osmanî nişanıyla ödüllendirmişti.⁵¹ 'İşte o tarihten itibaren şöhreti günden güne artar. Ameliyat yaptırmak üzere Rusya, Mısır, Afganistan, Buhara, Romanya ve Bulgaristan'dan hastalar gelir. Sultan ve şehzadelere yaptığı ameliyatlara sık sık aldığı rütbe ve nişanlar ününü daha da artırdığı gibi çalışma şartlarına dair isteklerinin karşılanmasını da beraberinde getirir. Üst düzey yönetici ve zenginlerin tercihi olan ünlü doktor, hastane dışında özel bir muayenehane açarak talepleri karşılamaya çalışır.⁵² Ancak sonraki hedefi İstanbul'da henüz bulunmayan modern-özel bir hastane kurmaktır. Nitekim ameliyatlarını ev, han veya otel odalarında yapmak zorunda kaldığından şikâyet ettiğinde Zeynep Kâmil Hastanesi teklifini aldığından daha önce bahsedilmişti.⁵³

İhtisas eğitimini tamamladıktan sonra 19. yüzyılın sonlarında İstanbul'a hemen hemen eş zamanlı olarak dönen üç operatör, Mekteb-i Tıbbiyede sadece bir boş cerrahi muallim muavinliği bulunduğu aralarında kura çekmişlerdi. Cemal Hüsnü Bey muallim muavinliğine geçerken, Cemil (Topuzlu) Haydarpaşa, Hâzım (Bellisan) da Gümüşsuyu Hastanesi'ne tayin olur. Fakat Tabip Hâzım Bey, 1891'de ihtisasıyla hiç ilgisi olmadığı halde hacıların dönüşlerinde koleradan tahaffuzları için alınması lüzumlu tedbirleri almak üzere Hilal-i Ahmer tarafından Tur-ı Sina'ya gönderilen heyete dahil edilir. Yaklaşık bir buçuk ay sonra Mısır'da Gazi Ahmed Muhtar Paşa'ya yaptığı bir ameliyat dolayısıyla da sekiz buçuk ay orada kalır. İstanbul'a döndüğünde yine Gümüşsuyu Hastanesi'ndeki vazifesine devam eder. Ancak bu sefer de daha önce ameliyat ettiği Anadolu Müfettişi Müşir Büyük Şakir Paşa'nın talebi üzerine Amasya'ya gönderilir.⁵⁴

51 Topuzlu, s. 74-75.

52 Topuzlu, s. 75-76.

53 Topuzlu, s. 76-77.

54 Operatör Hâzım Paşa, *Hatıraları*, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1945, s. 4. Operatör Hâzım Paşa (Bellisan, 1859-1943) Mekteb-i Tıbbiyeden yüzbaşı tabip olarak çıktıktan sonra staj için Haydarpaşa Hasta-

Rıza Nur ise, Necmeddin Molla'nın kayınvalidesinin mide rahatsızlığının tedavisindeki rolü sebebiyle Molla tarafından padişaha arz edilerek binbaşı olur.⁵⁵ Saraydan gelen keyfi terfilere karşı çıkan Said Paşa da kızının doğumunda ehliyet ve liyakat gösterdiğini düşündüğü beş doktorun rütbe terfilerine dair padişaha bir arıza takdim etmişti.⁵⁶ Dolayısıyla kendini öne çıkarmak isteyen bir tabip etkili isimlerle bağ kurmalıydı ki bunun yolu böyle birini veya yakınını tedavi etmektir. Osman Rıfat'ın tecrübesi bunun örneklerindendir. Buna göre, Serasker Rıza Paşa'nın büyük oğlu Süreyya Paşa'nın 5-6 yaşındaki çocuğu dadısıyla konakta oynarken elindeki oyuncaklardan bir küçük madeni parça koparıp yutar. Dadısı "Ben uzakta idim. Çocuğun elinde küçük çiviği gördüm. Yetişinceye kadar ağzına attı ve yuttu" der. Olayın duyulması üzerine sağlık dairesinin ne kadar "kodaman ve kocaman doktorları" var ise konağa giderler. Sultan Abdülhamid'in en güvenilir doktorları gönderilir. Çocuğa çeşit çeşit müşhil verilir. Ancak çivi bulunamaz. Bir gün başka bir iş için serasker konağına giden Osman Rıfat'tan röntgen ile tetkikini isterler. Osman Rıfat, paşanın, oğluna çok sayıda doktorun hücumundan rahatsız olduğunu, bunu da kendisine: "Doktor bey, Allah eksik etmesin bir makam sahibi hastası oldu mu, birtakım doktorlar fırsattan yararlanıp hücum ederek insanı şaşırtıyorlar" şeklinde belirttiğini kaydeder.⁵⁷

Taşrada da imkânları değerlendirmeyi bilenler kendilerini bölgesel ölçekte tanıtabilirdi. 1910'da Siirt'te Derviş Kuntman, arkadaşı Rasih'in İstanbul'dan görev mahalline giderken yanında birçok alet ve Almanca kitap götürüp muayenehane açma isteğinden bahseder. Bilhassa operatörlüğe çok kabiliyeti vardır. Bir gün çarşıda gezerken tavşan dudaklı bir çocuk gördüklerinde bu fırsatı değerlendiren Rasih, ben bunun dudağını düzeltirim der. Bu sözden çok memnun olan baba ameliyatın

nesi'ne, 1888'de Paris'e gönderilir. 1890-91'de İstanbul'a döner. Gümüşsuyu Hastanesi'nde görevlendirilir. 1910-1911'de kendi isteği ile emekli olur.

55 Rıza Nur, s. 212-214.

56 *Sultan Abdülhamid Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1990, s. 105. (Tahsin Paşa II. Abdülhamid döneminde Mâbeyn Başkâtibi olarak görev yapmıştır).

57 Tosyavizade Dr. Rıfat Osman, s. 104-105.

yapılması için yalvarmaya başlar. Ameliyatı başarılı bir şekilde yaptığında Rasih artık bölgede operatör olarak tanınır, ileri gelenler de ona başvurmaya başlar.⁵⁸

İlişkilere önem veren bir doktor, mesleki ahlakın ödün verilmeyen ilkelerinden olan çağrılan hastaya gitmeyi, eğer hasta siyasi iktidarın tepkisini çekecek bir isim ise görmezden gelebilirdi. Murad Bey, hemşiresi hastalandığında çağırdığı doktorların tedavisinden bir sonuç alamadıkları için dönemin meşhur “Tabip Paşa”sından yardım istemiş ancak söz konusu kişi, bir ara Avrupa’ya kaçarak muhalefet eden Murad Bey’in hastasına bakarak Padişah II. Abdülhamid ile arasının bozulmasını istemediğinden olsa gerek hastayı görmeye gitmemişti. Bunun üzerine Murad Bey’in yardım istediği telgraf padişaha sunulduğunda doktorun tahmininin aksine padişah hemen hastaya gitmesini ister. Fakat doktor oldukça temkinlidir çünkü tedavi başarılı olup ikinci defa çağrıldığında yine onay almadan gitmez.⁵⁹

Tabiplerin sıklıkla şikâyet ettikleri konulardan biri de uzun ve ağır bir eğitimden sonra zor şartlar altında çalıştıkları ancak bütün fedakârlıklarına rağmen yeterince takdir edilmedikleridir. Askeri ve sivil tabiplerin hayatlarının ne kadar zorluklarla dolu olduğu *Tabâbet-i Hazıra*’daki (1909) bir yazıda etraflı biçimde dile getirilir. Çekilen sıkıntıların anlatılmasının ardından da okura şu soru yöneltilir: İstanbul’da parmakla sayılacak kadar az olan refah ve saadet içindeki bir tabibe karşı acaba yüzlerce tabibin sıkıntı içinde “yokluk, zaruret, mahrumiyet acılarıyla” vakit geçirmekte oldukları tasavvur ediliyor mu? Özellikle de askeri tabiplerin yaşadıkları güçlükler detaylandırılarak verilir. Buna göre, ordularda tabip demek ordunun en adi bir levazımı bile demek değildir. Orduda tabip lüzumsuz bir unsur, sadakaya layık görülmüş bir şahıstır. Hatta fırka başhekimleri orduda kendine oturacak bir yer bulamaz. Her şubeye tahsis edilen odalara rağmen onlar ufak bir oda bile bulamadıklarından resmi işlerini ya evlerinde ya hastanede idare ederler. Aşağı inince yani alay ve taburlardaki tabiplerin durumu daha zordur. Emre itaate

58 M. Derviş Kuntman, “Bir Doktorun Harb ve Memleket Hâtıraları,” *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, Eylül 1965, Yıl 84, Sayı 215 (Ek Sayı), 26-27.

59 *Sultan Abdülhamid Tahsin Paşa’nın Yıldız Hatıraları*, s. 137-138.

mahkûm edilmişlerdir. Sözleri dinlenmez, tabur veya alay kumandanı isterse maaşını verir isterse vermez.⁶⁰

Yazıda belirtilen zorluklar doktorların hatıralarında da izlenebilir. Balkan Harbinde (1912) Yeşilköy Tren İstasyonu'nda 5-6 inzibat neferi, İstanbul Merkez Kumandanı Binbaşı Saffet Bey'in emriyle doktorları çalışmaya sevk etme görevi alırlar. Abdülkadir Noyan'ın (1886-1977) ifadesine göre, "Buranın doktorları siz misiniz?" Şeklinde söze başlayıp "Siz çalışmıyorsunuz, hastalar perişan oluyor, vicdansız adamlar, biz sizi zorla çalıştıracamız" tehdidiyle kollarından tutarlar. İnzibat erlerinin doktorları çalışmaya zorlamaya yönelik kararlılıkları karşısında kolera salgınının bir felaket boyutunda olup önünü almanın mümkün olmadığı açıklamaları hiçbir tesir yaratmaz. Kollarından sürüklendiklerini gören Binbaşı Süleyman Bey'in inzibatları kovmasıyla kurtulabilirler.⁶¹

Oysa Mülazım Hüseyin Cemal'in anlatımında meseleye daha farklı bir yaklaşım söz konusudur. Zira günlüğünde mesleğinde başarılı doktorlar olsalar da görevlerini yerine getirmeyenleri sert biçimde eleştirir. Bu gibilere karşı bazı kumandanlar "askere bakmamalarına tahammül edemediklerinde" gücenerek "Benim san'atım vardır. Askerlikten çıkarsam, yine ekmeğimi kazanır, hürriyetimle yaşar ve daha ziyâde sâhib-i servet olurum" demektedirler ki işte bunlara karşı hükümet kesin bir darbe vurmalıdır. Bilmelidirler ki onları doktor yapan hükümettir. Nihayet hükümete, millete sadakatini göstermezse, evet, işte o zaman hükümet onu meslekten atmalı ve Osmanlı arazisi dahilinde hiçbir yerde çalışmasına izin verilmemelidir. Ancak o zaman kendini düşünmek yerine sükut edip çalışacaktır.⁶²

Tabâbet-i Hazıra'daki yazıda askeri tabiplerin olduğu kadar sivil tabiplerin sorunları hakkında da bilgi verilir. Öncelikle sivil tabipler 600 kuruş kadar küçük bir maaş karşılığında pek çok güçlükle uğraşmaktadırlar. Onların başına bir belediye reisi bir belediye kâtibi musallat olur. Maaşlarını alamazlar, istifalarını kabul ettiremezler kasaba, şehir eşraf ve

60 *Tabâbet-i Hazıra*, 16 Şubat 1324/1 Mart 1909, Numara 1, s. 5.

61 Abdülkadir Noyan, *Son Harplerde Salgın Hastalıklarla Savaşlarım*, Ankara: Son Havadis Matbaası, 1956, s. 7-8.

62 Hüseyin Cemal, s. 280.

mütegallibenin her işiyle uğraşırlar, kimi yerde ölümle tehdit edilirler niha-
yet kaçarlar, firar ederler. O zaman da bir hain olarak görülürler.⁶³

Tabiplerin, insanların hayatını kurtarmak gibi yüce bir mesleğin mensupları olarak bütün o özverili çalışmalarının kıymetinin bilinme-
mesine dair hislerini Tabip-Kimyager Hasan Tahsin 1911'de *Hekim* der-
gisindeki yazısında dile getirir. Hasan Tahsin, tabiplerin lütuf, ikram ve
itibardan ziyade sıkıntı ve zorluklara maruz kaldıklarını, gece ve gündüz
her an, her saat, her çağrılan yere kanunen olduğu kadar vicdanen de koş-
tuklarını okura hatırlatır. Ardından da kendileri hasta iken gitmese veya
hastaya biraz kaza ile fazla ıstırap verseler hemen insanların onları kınayıp
kötü görmelerinden yakınır.⁶⁴

Hasta ve yakınlarının “kıymet bilmezlikleri” 1925 tarihli *İstanbul Seririyatı*'nda Mazhar Osman'ın hekimler aleyhine açılan davalar bağla-
mındaki yazısında çok daha açık bir biçimde ele alınır. Buna göre, tahsil
görmüşünden görmemişine küçük, büyük, ufak nispette hakaret görme-
dikleri gün yoktur. Muayenehanelerine gelen hastaların birçoğu yüzeysel
birkaç bilgiyle daha önce gittiği bir iki hekimin cehlinden, ilaçlarının iyi
gelmediğinden, hastalığı teşhis edemediğinden bahsetmeden derdini
anlatmaz. Hekime verdikleri viziteyi o kadar büyük görürler ki birçok arka-
daşlarının tababet ile üç kazanacağına hamallıkla bir kazanayım diye bu
işten nefretle vazgeçtiklerine şahit olmuştur. Ekseriyeti rüştiye tahsili bile
görmemiş bir sınıf her gün bir iki kuruşun verdiği hakla memleketin en
güzide okulundan çıkmış, klinikte senelerce çıraklık etmiş, yirmi otuz sene
binlerce hasta bakmış, kütüphaneler dolusu kitap okumuş ve ömrünü sırf
bu işe adanmış kişiyi bir meslektaş karşısında küçümserken iki gün sonra
kendisi için de aynısını yapacağını bilen hekime verdiği şevksizliği ve nefre-
ti hatırna bile getirmeden yardım isterler. Gördüğü iyiliğe minnet etmeği
düşünmezler. İşte halkın mühim bir kısmının hekimliğe karşı zihniyeti bu
merkezdedir. En nazik olanları bile “dikkat ediniz, doktor, ilacınız midemi
bozmasın” ihtarında bulunur ve bazen de hekime çatar, çileden çıkarırlar.⁶⁵

63 *Tabâbet-i Hazıra*, 16 Şubat 1324/1 Mart 1909, Numara 1, s. 5.

64 *Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, s. 489.

65 *İstanbul Seririyatı*, Temmuz 1341, 7. Sene, Numara 3, s. 215-216.

1926'da Doktor Ekrem Emin de "Doktorların Çektikleri" başlıklı yazısında kendisi kadar meslektaşlarının çektiklerini şöyle dile getirir: altı sene ezici, yorucu bir tahsil geçir, hayatını ölümler, hastalar içinde çürüt, insaniyete elinden gelecek iyiliği edeceğine namus ve vicdan yemini et, beşeriyet için yararlı olmaya çalış, her an her dakika dert dinle, halkın cehaletiyle mücadele et, vücudunu, ömrünü hastalık mikrop içinde harap et, sonra senin bir komisyoncudan farkın olmasın... bizim aldığımız ücret bize verilen bir iki lira yaptığımız fedakârlıkların çektiğimiz zahmetlerin mukabili midir?...⁶⁶

Yine Hekim'de (1911) belediye tabiplerinin zor çalışma şartları ve tababetin Osmanlı ülkesinde hürmet ve revaç görmemesinden yakınılır. Diplomalarını alan doktorlar kazalara gönderilip binlerce kişinin sıhhatinden sorumlu tutulurlar. Fakat bu önemli göreve karşı 600 kuruş maaş verilmektedir. Bu maaşı da birçok yerlerde alamadıklarından belediye tabipleri son derece büyük maddi zorluklar içindedir. Mekteb-i Mülkiyeyi üç senede bitiren bir kaymakam, Mekteb-i Hukuku dört senede bitiren bir ceza reisi ve hatta tahsil görmeyerek yetişen bir kâtip binlerce kuruş maaş almaktadır. Yazar, insanlık için bu kadar fedakârlıklar yapmak zorunda kalan bir doktorun insanlarla savaşı bir asker kadar da mı kaymete sahip olup olamayacağını sormaktan kendini alamaz. Ayrıca zenginler tabiplere vizite vermedikleri gibi fakara zaten vermemektedir, verseler de vicdani olarak tabip alamamaktadır.⁶⁷

Gündüzleri birkaç saat çarşayı gezip hıfzıssıhha zararlı olan ürünlerin satışını yasaklamak, hastaların imdadına koşmak, adliyeden ellerinde dilekçeyle gelenlerle ilgilenmek, yaralarını tedavi ardından raporlarını vermek bir tabibin görevleri arasındadır. Rapor karşılığında ücret olarak bir mecidiye alsa halk arasında adliye tabibi rüşvet aldı diye söylenti çıkmaktadır. Hapishanedeki hastalarla ilgilenmek de onun vazifesidir. Bütün bu işler arasında akşamı ettikten sonra evine gittiğinde bu sefer kapı vurulur. Tanıdık veya fakir ahaliden biri tarafından viziteye çağrılır. Bunlardan başka sekiz-on saatlik bir köye gitmek zorunda kalabilir.

66 İstanbul Seririyatı, Şubat 1926, 7. Sene, Numara 10, s. 887.

67 *Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, s. 343, 345.

Belediye tabiplerinden pek çoğu hayvandan düşerek kırık-çıkık ile uğraşmak zorunda kalmaktadır.⁶⁸

Böylece hastaların kıymet bilmemeleri ile bir diğer önemli şikâyet, ücret meselesi birleşir. Doktorların hastalara karşı ahlaki duruşlarında kâr amacı gütmemeleri ve yardımsever olmaları beklenir. Bu sebeple ücretlerinin hak ettikleri ölçüde olması yanında ödeme yapılmasını sağlamak için de epey uğraşmışa benziyorlar. Nurican Efendi 1877 tarihli deontoloji kitabında doktorun ücret meselesine yer verir ve hali vakti yerinde olan hastalara asla parasız bakmamalıdır der. Çünkü meslektaşlarına karşı haksızlık olabilir. Doktorluk asla sadece bir hayırseverlik makamı olarak görülmemelidir.⁶⁹ Hastaların-toplumun görevlerinden bahsederken gençliğini bunca uzun zaman ve tehlikeli tıbbi çalışmalar içinde harcayan hekimlerin toplumdan “cömert bir minnettarlık” beklemeye hakkı olduğu kanaatindedir. Fakat durumun hiç de beklenildiği gibi olmadığını, hekimin hizmetlerine karşı şükran duymanın o dönemde sadece hassas ruhlara özgü az rastlanılan bir erdem olduğunu belirtir. Hastaların çoğunun hekime ücretini ödedikleri zaman şükran borçlarını da ödediklerini zannederek minnet duygularından kurtulduklarına vurgu yapılması,⁷⁰ ücret ödenmesinin yeterli görülmediği ondan daha önce minnet beklentisinin ifadesidir.

Mazhar Osman, “Ceremeye Ortak” başlıklı yazısında çok detaylı olarak doktorun ücret meselesini ele alır. Ona göre, hekimlerin kazancı oldum olası halkın gözüne batmaktadır. Hekimin vizite alması son senelerde biraz tabii ve haklı görünmeye başlanmıştır. Eskiden bu hak nadiren düşünülürdü. Onlar ücret vermenin ayıp sayıldığı devirlerde yetişmişlerdi. Hastaların çoğu vizite ücreti vermez iken bir kısmı da istemeyerek verirdi. Sermayesi ne ki. Bedava baksalar ya. Ne bütün hayatlarını bu san’atı öğrenmeğe hassettiklerini düşünürler, ne yaşamaları, rahat etmeleri, çoluk çocuklarının ihtiyaçlarını, ne de hastalıkları ve ihtiyarlıkları kimseyi ilgilendirir. Anadolulular hekim ücretine cereme derler. Vizite verdikten

68 *Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, s. 345, 347.

69 Yıldırım, “Nurican Efendi'nin Yeni Bulunan Deontoloji Kitabı-II,” s. 38.

70 Yıldırım, “Nurican Efendi'nin Yeni Bulunan Deontoloji Kitabı-III,” *Tarih ve Toplum*, Sayı 118, Ekim 1993, s. 55.

sonra onlara her çeşit cefayı mübah görmek âdetleridir. Mazhar Osman o dönemlerde zahmetlerinin dua ile ödendiğini kaydederken sözlerini şöyle sürdürür: “kimse ekmekçiden bir okka ekmek yahut bir sakadan bedava bir teneke su istemeyi hatırına getirmez.”⁷¹ Mazhar Osman o kadar rahatsızdır ki muhtelif zamanlara ait yazılarında sıklıkla bu meseleyi ele alır. Bir yazısında yine ücret meselesini işlerken ücretin kesinlikle yaptıkları zor işin karşılığı olmadığını, onlar uzun bir eğitim ve ağır şartlar altında çalışırken altı ayda sanatında ihtisas etmiş okuma yazma bilmeyen bir çilingire bile kapı açtırmak için daha çok ücret verildiğini dile getirmişti.⁷² Mesleğinden memnun olmayan Rıza Nur’un ücret konusundaki görüşü ise şu sert ve açık sözlerinde ifadesini bulur:

Bu âli sanat, sıhhat işi derler. Fakat bunun yüksek meslek olduğunu bu esnada söylerler. İcabını yapmazlar (...) Bazan da paranızı vermezler. İsteyince bu insani şey derler. Ayol, ekmekçi adam bedava ekmek verir mi?⁷³

Bir tıp gazetesi olarak *Hekim*’in sıklıkla gündeminde doktorların maaş meselesi yer alır. Örneğin, dahiliye nazırı ile Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyasetine hitap eden açık mektupta, tabiplerin maaşları ile harcırahlarının yükselmesini beklerken sonuç alınmamasından rahatsız oldukları ifade edilir. Böylesine bir rahatsızlık var iken bir de bazı kazalara maliyeden ödenmek üzere 1000 kuruş maaşla tabip tayini karşısında haksızlığa uğradıklarını düşündüklerinden hepsinin istifaya hazır oldukları bildirilmektedir. Ayrıca mart ayında maaşları artırılmadığı takdirde de yine vazifeyi terk etme konusunda pek çok tabibin görüş birliği içinde olduğu ekleniyordu.⁷⁴ Bir başka yazıda Beyazıt Sancağı Belediye Tabibi Rafael Lui Efendi’nin üç aydır maaş alamayıp sefalet içinde olduğundan bir başka yere gitme kararı karşısında duyulan üzüntü dile getirilirken

71 Mazhar Osman Uzman, “Ceremeye Ortak,” İstanbul Seririyatı, Yıl XXXIII, No 3, Mart 1951, s. 13-14.

72 İstanbul Seririyatı, Temmuz 1341, 7. Sene, Numara 3, s. 217.

73 Rıza Nur, s. 225.

74 *Anadolu’nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, s. 309.

doktorların içinde bulundukları kötü durum karşısında aslında Rafael Lui örneği üzerinden Meclis-i Tıbbiye yetkililerinin harekete geçmesi istenir.⁷⁵

Bununla birlikte Derviş Kuntman'ın birlikte çalıştığı tabiplere yönelik Heyet-i Sıhhiyeye yaptığı şikâyet meslektaşlarının para kazanma konusundaki hırslarının etik kuralların önüne geçtiğine ilişkin anlatımıyla dikkat çekiyor. 1909'da tabip yüzbaşı olarak tıbbiye eğitimini bitiren M. Derviş Kuntman, Gülhane'deki stajları sırasında idarecilere karşı "serkeşlik ettikleri" gerekçesiyle Harbiye Nezaretine şikâyet edilen on kişiden biriydi. 1910'da Erzincan'a sürgün edildi. Buradaki hastanede stajyer tabip olarak çalıştı. 5 Temmuzda göreve başladı ancak 18 Temmuzda geçimsizlikler ortaya çıkmakta gecikmedi. Ona göre sebep, uzman hekimlerin kendilerine baskı yapmalarıydı. Böylece gerçekleri bütün açıklığıyla meydana koymaya mecbur olduğunu belirterek sorunları şu şekilde sıralamayı uygun bulmuştu:

Bu mütehassıs hekimler, şehirdeki muayenehanelerine bir an evvel yetişmek için hastalarına üstünkörü bir reçete vizitesi yapıyor, acele şehre koşuyor, nöbetlerini satıyor, hastalarıyla zerre kadar ilgilenmiyorlardı. (...) Hastanenin en acıklı tarafı ağır hastalara geceleri hiç yardım edilmediğinden koridorlara pislemek mecburiyetinde kalmalarıydı. Bu yüzden hastanede tahammül edilmez daimi iğrenç bir koku vardı.⁷⁶

Elbette Kuntman burada hastanedeki durumu tasvir etmektedir. Ancak onun bunu karşı tarafı suçlamak üzere kaleme aldığını yani bir şikâyet metni olarak düzenlediğini de akılda tutmak gerekiyor.

Ücretin ne olacağı, verecek gücü olmayanların ne olacağı ve hatta bir ücret talep edip edilemeyeceği tabip, hasta, hasta yakınları ve siyasi iktidarı bir araya getirir. Taraflar arasında her zaman uzlaşma sağlanamaz. Meseleye şer'i hukuk açısından bakıldığında tabip, cerrah ve göz hekimleriyle ilgili fetvalarda daha çok tedavi ücreti ve kullanılan ilaçların bedeli konusundaki ihtilaflar öne çıkar. Bu örneklerde yaygın ve kabul görmüş usullere uygun

⁷⁵ *Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, s. 339.

⁷⁶ Kuntman, s. 15-17.

şekilde yapılan tedavilerde ecr-i misil olarak adlandırılan piyasadaki cari ücrete hak kazanıldığı ve ilaç bedellerinin de ayrıca ödenmesi gerektiğine hükmedilmektedir. Ölümle sonuçlanan tedavilerde hasta yakınlarının tedavi ücretlerini vermek istemedikleri ancak usulüne uygun yapılan tedaviler için ücrete hak kazanıldığına hükmedilerek emek sahibinin haklarının korunduğu gözlemlenmektedir.⁷⁷ 1859'da Konya'da bulunan Bonafaci adlı doktorun verdiği dilekçeyle tedavi edip sağlıklarına kavuşan dört kişinin ücretini vermediklerini belirterek ücretin ödenmesi talebi üzerine Konya Valiliğinden bunların kim oldukları, aslında doktorun parasız olarak bakmayı kabul mü ettiği, ücret verilecekse ne kadar vermeleri gerektiği ve neden vermediklerinin araştırılması istenir.⁷⁸ Diğer taraftan, 1892'de Amasya Belediye Tabibi İbrahim Efendi'nin böğründen yaralı bir çocuğun ameliyatı için istediği üç lirayı ailenin verememesi sebebiyle müdahale etmediği, merhamet sahibi kişilerin topladıkları bir buçuk lirayı da kabul etmediğinden yaralı çocuğun öldüğü gazete haberi olarak yer aldığında yönetim, böylesine insaf ve merhametten yoksun bir kişinin tabiplikte istihdamının uygun olmayacağı gerekçesiyle harekete geçer. Konu ile ilgili araştırma başlatıp hakikatin ortaya çıkarılmasıyla dahiliye nezareti görevlendirilir.⁷⁹

Oysa 1892'de Beyazıt'ta bir muayenehane açarak fakirlerin tedavi ve muayenesine özen gösteren Kahıtçı Efendi'nin dördüncü rütbeden mecidi nişanıyla taltifi teklif edilir.⁸⁰ 1895'te Ustrumca'daki askeri birlikte görevli doktorlardan Yüzbaşı Ahmed Abdullah Efendi'nin fakir ahaliyi ücretsiz tedavi etmesi ve fahri belediye tabipliği yapması sebebiyle dördüncü rütbeden bir kıta mecidi nişanı ile taltifi Selanik Valiliği tarafından sadarete iletilir.⁸¹ 1903'te valiliğin Edirne Gureba Hastanesi'nde fakir hastaları parasız tedavi eden Doktor Tolado'nun beşinci rütbeden mecidi nişanla taltifi önerisi⁸² ile 1907'de Karacahisar-ı sahip'te özel doktorluk yapan Mekteb-i

77 Tahsin Özcan, "Hukuk ve Tıp: Fetvalara Göre Osmanlı Toplumunda Hasta-Doktor İlişkileri," *Osmanlılarda Sağlık*, Ed. Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz, İstanbul: Biofirma İlaç Sanayi ve Ticaret A.Ş., 2006, s. 336.

78 BOA A. MKT. UM 386/87.

79 BOA BEO 1/32.

80 BOA DH. MKT 1984/102.

81 BOA DH. MKT 378/29.

82 BOA DH. MKT 689/46.

Tıbbiyye-i Mülkiye mezunlarından Galip Bey'in yine fakir hastaları parasız tedavi etmesi sebebiyle taltifleri söz konusudur.⁸³ 1907'de şehremanetinden sadarete iletilen tezkirede de Beykoz Kazası ve civarında bulunan askerler ve aileleriyle fakir hastaları meccanen tedavi eden fenn-i kıbâle (çocuk doğurtma) uzmanı Doktor Zografyos Efendi'nin rütbe-i salise ile taltifi talebi yer alır.⁸⁴ Aynı yıl Gümülcine mutasarrıflığından sadarete gönderilen yazıda da Gümülcine'de ahali yanında hasta askerleri meccanen tedavi eden Tabip Yorgi'nin dördüncü rütbeden mecidi nişanıyla taltifi teklif edilir.⁸⁵

Yöneticiler kurumsal tavırları yanında tabipleri taltif ve ödüllere fakirlere ücretsiz bakmaya teşvik etmeye çalışırlar. Aydın Valiliği 1897'de, fakir ve acizler ile ıslahhane öğrencilerini meccanen tedavi ettiği ve İzmir Gureba Hastanesi'ne fahri olarak devam ettiği için 16 senedir İzmir'de çalışan Doktor Dimitrakı'nın nişan ile taltifi önerisini Tıbbiye Nezaretine iletir.⁸⁶ 1890'da Sivas civarındaki köylerde hastaları tedavi eden Dıkran Efendi'ye ahali teşekkürlerini bildirir. Ahalinin memnuniyet ve şükran hisleri sadece Dıkran Efendi'ye değil merkezi yönetime de iletilir. Buna göre Vali Memduh Bey Gürün Kazası'nı teftiş etmiş ve ne burada ne de Sivas kazalarının herhangi birinde doktor bulunmadığını gördüğünden Dıkran Efendi'yi davet etmiştir. Dıkran Efendi'nin halkı, meccanen muayene ve ameliyat etmesiyle hastalar "ümit ve şifa bulmuşlardır." Böylece sadece Gürün kazası değil diğer kazalar halkı da padişaha bir kat daha duacı olacaklardır. İşte bu sebeple içlerinde ulema ve tüccarın yer aldığı bölgenin ileri gelenleri şükran hislerini padişaha bir telgrafla bildirmeyi uygun görürler.⁸⁷ Merkezin haberdar olmasını sağlayanlar ise taşra yöneticileri ve halkıdır.

Özel hastane başvurularında belli oranda ücretsiz tedavi şartı getirilmesi yöneticilerin teşvik yöntemlerinden bir diğeridir. Ancak yukarıda verilen örneklerdeki gibi ücretsiz hizmet noktasında bütün tabiplerin aynı şekilde düşünmediklerini belirtmek gerekiyor. Zira 1898'de Beyoğlu'ndaki muayenehanesini 20 yataklı bir hastane haline getirme izni verilen Opr.

83 BOA DH. MKT 1213/84.

84 BOA DH. MKT 1145/7.

85 BOA DH. MKT 1209/63.

86 BOA DH. MKT 1415/71.

87 BOA Y. PRK. AZJ 17/12.

Dr. Fuat Süreyya Bey (ö. 1939) bir sonraki sene sahibi ve müdürü olduğu Hususi Şifa Hastanesi'nde birçok yoksul hastayı ücretsiz tedavi ettiğini, hastaneye başvuran yoksul hasta sayısının gittikçe arttığını dile getirip, padişahın sadakası olmak üzere hastanesine 2.000 lira tahsis edilmesini istemişti. Cevapta dikkati çeken yoksul hastalara ücretsiz bakmayı zorunlu kılma ya da belirli bir sayı ile sınırlama önerisi yerine isteğin kabul edilmesi ancak hususi hastane olduğundan emsal teşkil etmemesi için tahsisat yerine bu miktarın kendisine maaş olarak ödenmesinin uygun görülmesidir.⁸⁸

1860'ta Mekteb-i Tıbbiyye Nezaretine hitap eden bir belgede de gerek görülen bazı mahallere aciz ve fakirlere yönelik olarak açılan nöbetçi doktorlukların iyi hizmetleri olduğu ancak bazı doktorların arandıkları zaman nöbet mahallerinde bulunmadıkları ve acize hastalara davet edildiklerinde para verilmez diye gitmedikleri şeklindeki haberlerden duyulan rahatsızlık dile getirilir. Bu sebeple nöbetçi doktorların yerlerinde bulunmaları ne zaman çağrılırlarsa çağrılınsınlar hastalara gitmeleri, fahiş ücret almamaları, makul bir ücretin belirlenerek ilan edilmesi üzerinde durulur.⁸⁹

Hasta ve hasta yakınları açısından bakıldığında hâkim beklenti tabip için çağırılma zamanı veya ücretin önemli olmamasıdır. Bu sadece acil vakalar için geçerli değildir, genellikle tabiple akrabalık veya bir şekilde tanışıklık bunun için yeterli sayılabilmektedir. 1912'de tıbbiyyeye girip 1918'de mezun olan, Türkiye'de fizik tedavi ve rehabilitasyon hekimliğinin kurucusu olarak kabul edilen Osman Cevdet Çubukçu (1895-1965) Ankara ziyaretlerinde kendisine muayene olmak için gelen eş, dost ve akrabalarıyla, hatta onların yakınlarıyla ilgilenir, dinlenmeye ayırdığı zamanlarını bile onları muayene ederek geçirir.⁹⁰ Aslında bunun için tıbbiyyeyi bitirmeye bile gerek yoktur. Nitekim Rıza Nur, Gülhane'de bir yıllık staj sırasında paraya ihtiyaç duyduğu için gizlice Sinop'a gittiğinde halk etrafını sararak hastalarına baktırır. Daha tıbbiyenin son sınıfında iken herkes hastasını

88 Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, s. 245.

89 BOA A. MKT. NZD 301/96.

90 Nadire Berker-Selim Yalçın, *İmparatorluktan Cumhuriyet'e Tıbbiyenin ve Bir Tıbbiyelinin Öyküsü Osman Cevdet Çubukçu'nun Yaşamı*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012, s. 226.

ona götürmeye başlamıştır.⁹¹

Tabip-hasta ilişkisinde tabipleri rahatsız eden konulardan biri de hastalık riskidir. Aslında bu yersiz bir tedirginlik değildir. Nitekim Hazım Paşa (Bellisan, 1859-1943) komşusu Hacı Ali Bey'in (Paşa) difteriyeye yakalanan iki çocuğunun tedavisinden döndüğünde evin girişinde üç yaşındaki oğlunun kendisine sarılması sonucunda oğluna hastalığı geçirdiğini, bütün uğraşlarına rağmen onu kurtaramadığını anlatır. O başkasının çocuklarını kurtarabilen bir tabip ancak kendi çocuğunu kurtaramayan ve oğlunu ölüme mahkûm etmenin pişmanlığını her zaman taşıyan bir babadır.⁹² Özellikle savaş dönemlerinin zor şartlarındaki salgın hastalıklarda önemli sayılarda tabip hayatını kaybetmiştir. 14 Nisan 1914 tarihli *Tabâbet-i Seririye*'de Balkan Harbinde askeri sınıfın hepsinden fazla tabiplerin yararlılıkları-fedakârlıkları görüldüğünün harbe katılan kumandanlar tarafından itiraf edildiği kaydedildikten sonra barış döneminde salgınlar nedeniyle tabiplerin savaşlarının son bulmadığı ve çok sayıda meslektaşlarını kaybettikleri belirtilir ve bu "fen fedailerinin" isimlerini vermeyi gerekli görür. Özellikle ordu tifüsünden kayıplar büyük olmuştur. Sadece Tekfurdağı heyet-i sıhhiyesinden on bir tabip bu hastalığa yakalanmıştır.⁹³ Birinci Dünya Savaşında Beşinci Kolordu Sıhhiye Bölüğü Tabibi Yüzbaşı Luka Dimitrayidis'in tifüsten⁹⁴ ve Taşkışla Hastanesi'nde Tabip Yüzbaşı Agop Manukyan'ın vazife başında lekeli hummadan vefatı yine bunlardan sadece iki örnek olarak verilebilir.⁹⁵ Nitekim Mazhar Osman'ın 1914-1917 tarihleri arasına ait yayınladığı bir listede 215 subayın adı yer almaktadır. Ölüm sebepleri ise çok büyük ölçüde bulaşıcı hastalıklar, özellikle de tifüstür.⁹⁶

Görevi sırasında hastalığa yakalananlardan biri de Doktor Avedis

91 Rıza Nur, s. 140-141.

92 Operatör Hâzım Paşa, *Hatıraları*, s. 8-9. (Tahsil için Paris'e gönderilip dönüşünde Gümüşsuyu Hastanesi operatörlüğüne tayin edilmiş, 20 sene kadar burada çalıştıktan sonra başhekimlik yapmış ve 1910'da emekli olmuştur (Rıza Tahsin, II, 16).

93 *Tabâbet-i Seririye*, 1 Nisan 1330, Numara 7.

94 TKA, 12/306.

95 TKA, 12/310.

96 Şahap Erkoç-Aykut Kazancıgil, "Osmanlı Ordusunda I. Dünya Savaşı'nda 3 Teşrinisani 1330-3 Nisan 1333 Tarihleri Arasında (1914-1917) Şehit Olan Sağlık Subaylarının Listesi," *Tıp Tarihi Araştırmaları*, Sayı 10, 2001, 72-88. Ayrıca Adnan Ataş, 20. *Yüzyılda Şehit Olan Türk Sağlık Subayları*, (Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Gülhane Askeri Tıp Akademisi Komutanlığı, 1997, s. 7-69) adlı çalışmasında Birinci Dünya Savaşı'nda hayatını kaybeden sağlık subaylarını vermektedir.

Cebeciyân'dı. Doktor Avedis'in 1916'da Hoşmat'tayken (Elazığ, Palu'ya bağlı bir belde) ateşle başlayan hastalığı onu uzun süreli olarak etkilemişti. İlk üç gün malaria (sıtma) zannettiği için kinin alsa da fayda göremez ve dördüncü gün kendini kaybeder. Daha sonra vücudunda lekeler çıkınca lekeli humma olduğunu anlar. Doktor kırk yedi gün yatakta kalacak kadar ağır bir hastalıkla mücadele etmişti.⁹⁷ Aynı hastalığa yakalanan başhekim ise vefat etmişti. Hastanede üç hekimdiler. Kendisi kurtulsa da uzun süre hastalıkla mücadele etmiş ve diğeri de ölmüştü. Başka hastanelerde de durum farklı değildi ve iş görebilen doktorların büyük kısmı tifüse (lekeli tifo) yakalanmıştı.⁹⁸

Aldükkadir Noyan da karşı karşıya kaldıkları tehlikeye dair bir tecrübesini paylaşır. Noyan, Gülhane'de dahiliye asistanı iken sıhhiye dairesinden gelen emirle askerler arasındaki kolera salgını için görevli olarak 1911'de Servi Burnu'na gönderildiğinde hasta bir er üzerine kusar. Yüzünü, gözünü, elbisesini evvela su ve süblime ile temizler. Ağzına kaçan kusmuk damlalarının kolera mikrobuyla bulaşık olmadığına dair malûmat ve imanıyla endişeye düşmez. Nitekim kuluçka devri geçtiği halde koleraya tutulmaz.⁹⁹ Oysa 1915'te Musul'da birbirine bitişik yer yataklarındaki hastalar ile ilgilendiği dönemde o kadar şanslı olmayacak ve pek çoğunda rastladığı lekeli tifoya o da yakalanacaktı. Nitekim 22 Aralık'tan 8 Ocak 1915'e kadar hastanede yatıp ancak meslektaşlarının yakın ilgisi ile iyileşebilecekti.¹⁰⁰

Hastalar kadar hasta yakınlarının saldırıları da onlara zor anlar yaşatmaktadır. Cemil Topuzlu, Şehzadebaşı'nda bir evde ameliyat yaparken odada hastanın yakın akrabasından ve padişahın silahşorlarından bir Arnavut durmaktadır. Ameliyat bitmek üzereyken bir anda hastanın tenefüs ve nabızı durur. Besim Ömer Fransızca olarak "Aman hastayı kaybettik" deyince, meğer Fransızca anlayan silahşor Besim Ömer'in söylediği fena haberi bağırarak etrafa yayıp kendini kapıdan dışarı atar. Bir anda hastanın bütün akrabaları kapının önünde toplanarak "Hastamızın kılına halel

97 Cebeciyân, s. 139-140.

98 Hastalar sadece doktor, ilaç ve kötü şartlar ile değil açlıkla da baş etmek zorundaydı. Zira Cebeciyân 13 Şubat 1917'ta açlığın kötü bir hal aldığı ve hastalara beş gündür ekmecek verilmediğini kaydediyordu (Cebeciyân, s.141-142).

99 Noyan, s. 3-4.

100 Noyan, s. 50-51.

gelirse, alimallah hiçbirinizi sağ bırakmayız” diye bağışırlar. Sıkıca kapıyı kapatıp, masa ve iskemleleri kapının arkasına yığan doktorlar hastaya suni teneffüs yaparlar ve yirmi dakika uğraştıktan sonra hastayı muhakkak bir ölümden kurtarırlar.¹⁰¹ Böylece hastayla birlikte doktorlar da kötü bir son-
dan kurtulmuş olurlar.

1910’da *Hekim* dergisinin sayfalarına “Belediye Tabib-i Sânisî Leon Efendi’ye Taarruz” başlığıyla taşınan bir mesele içerdiği ayrıntılar ve tarafları itibariyle üzerinde durulmayı gerektiriyor. Habere göre, koleraya tutulmuş bir kadına verdiği ilaçta zehir olduğu ve bir kediye içirildiğinde hemen öldüğü şayiasıyla Boztepe ahalisi, doktorlar tarafından hastalara verilen ilaçlarda zehir bulunduğu gibi bir söylentiyle yöneticilere başvuru-
rurlar. Hatta Leon Efendi’nin evi önünde birikerek doktoru kapıya davet ederler. Vali Mustafa Bey ile Fırka Kumandanı Ahmed Paşa hemen oraya giderek ahaliye teminata bulunurlar. Ertesi günü belediyeye müracaatla zehir olduğu beyan edilen şişenin doktorlar huzurunda tahlil edileceği ve zehir çıktığı takdirde tabip ve eczacının sorumlu olacakları vaadiyle ahaliyi dağıtmayı başarırlar. Ertesi gün aynı hiddetle belediyede toplanan ahalinin huzurunda imal edilen reçete muhteviyatı hazır bulunan tabipler huzurunda muayene edilerek zehir olmadığı ve koleraya karşı verilen bir ilaç olduğu ortaya çıkar. Cezalandırılmak üzere hazır bulunan doktorlar tarafından birer fincan içilmiş ve hatta bir kediye de içirilmiş, bir müddet beklendiği halde hiçbir şey olmadığı görülmüştür. Sorumlular hakkında gerekli kanu-
ni işlemin yapılması polis müdürü vekiline bırakılır. Fakat yazıda dikkat çeken tıp gibi mukaddes bir sanatı icra eden Leon Efendi’nin öteden beri fukara ve muhtaçları tedavi etmesine karşılık gördüğü hakaretin dile getirilmesidir. Ayrıca hükümetin sebep olanları takip ve cezalandırarak diğerlerine emsal olmak üzere ilan etmesi gerekliliğidir. Zira tababet ve tabiplik gibi mukaddes ve muazzez bir mesleği icra eden bir memura hakaret ve taarruz maddi ve mesuliyeti haizdir.¹⁰²

Hekim’in sonraki sayısında Doktor Leon Efendi meselesine yeniden dönülür. Bu doktora yönelik saldırıyı kınadıkları ve davanın takipçisi olduk-

101 Topuzlu, s. 104.

102 *Anadolu’nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, s. 249, 251.

larını belirttikten sonra Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyasetine müracaat edeceklerini bildirirler. Ancak söz konusu meclis müracaatlarından önce sebep olanlar hakkında davanın takipçisi olmuş, cezalandırılmalarına dair adliye nezaretine başvurdukları öğrenilmiştir. Ceza almayanlar ileride bunu telâkarralayacaklarından davanın takipçisi olunması Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyasetinden istirham edilir.¹⁰³ Başka hiç kimse görmediği ya da duymadığı halde kişinin onuru başka biri tarafından kırılabilir. Ancak kamu önünde yapıldığında onur kırıcı hareketin ağırlığı çok daha fazladır. Leon Efendi davası işte bu açıdan önemlidir. Kitlenin doktora hakareti, aşağılaması kişinin karakterine ve itibarına yöneliktir. Ancak bu saldırı izleyiciler önünde yapıldığından kişi kadar ait olduğu meslek grubu için de yaralayıcıdır. Dolayısıyla doktorlar Leon'a yönelik hareketi kendilerini hedef alan bir saldırı ve aşağılayıcı bir edim olarak görmektedirler.

Hasta-doktor ilişkisinde doktorun hastadan beklediği davranış tarzını itibar ve minnet üzerinden ele almak mümkün. Doktorların gerek hatırat gerekse gazete-dergi yazılarında hastayı merkeze alan tıbbi etik ilkelerinin geri planında kendi meslektaşlarına, hasta ve hasta yakınları ile siyasi iktidar temsilcileri gibi farklı dinleyicilere aldıkları uzun eğitim ve zor çalışma şartlarının neticesi olarak itibara layık oldukları üzerinde durulur. Uzmanlıklarına saygı duyulması ve tedavilerinin tam bir itaatle uygulanarak kendilerine minnet duyulması beklenir. Ücret ödemenin yeterli görülmeyle minnet beklentisinde bulunulması hasta ve devlet karşısında kendi konumlarını nasıl belirlediklerinin bir ifadesidir. Yaptıkları işin önemini fedakârlık, merhamet ve insan hayatını kurtarmaya dayandırdıklarından, eleştiriler de bu ilkelerin ihlali üzerinden gelir. Bir başka deyişle mesleklerinin gerektirdiği ölçüde fedakâr ve merhametli olmadıkları ya da ölüme sebebiyet verdikleri iddialarına karşı kendilerini savunmak zorunda kalırlar. İşte mağduriyetlerini dile getirirken aslında tam da böyle bir sorun yaşıyorlardı.

¹⁰³ *Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, s. 279.

ŞİKÂYET: HASTANIN HAK ARAYIŞI

Hastaların tabiplere yönelik resmi şikâyetleri çağrıldıkları halde hastaya gitmemeleriyle yanlış ve kusurlu tedavi üzerinde yoğunlaşır. Çağrıldığı hastaya gitmemek ise cezayı gerektiren bir görev ihlali olarak kabul edilir. 19. yüzyılda Midilli’de böyle bir durum karşısında vakit kaybetmeksizin şikâyetin İstanbul’a iletilmesi meseleye verilen önemi gösteriyor. Midilli Sancağı Mutasarrıflığının 2 Ağustos 1893 tarihli telgrafta kaydedildiğine göre olay şu şekilde gerçekleşmiştir: 1 Ağustos’ta evindeki bir kadın hastanın şiddetli sancıdan bayılması üzerine seksen adım mesafedeki Belediye Tabibi Cemal Efendi adam gönderilerek çağırılmıştır. Fakat kendisi sarhoş olduğunu söyleyerek gelmemiş, ona acilen ihtiyaç duyulduğunu anlatmak için önce bir mülazım sonra zaptiye binbaşı gönderildiği halde yine evinden çıkmamıştır. Bu nedenle hastaya bir başka tabip getirtilmiştir. Hasta ancak dört saat süren çeşitli tedavilerden sonra hayati tehlikeden kurtarılabilmıştır. Cemal Efendi ertesi gün gelme sebebini açıklaması için çağrıldığında yine muhalefetle evinden çıkmadığı gibi, kendisinin belediyede vazifeli olduğu bu sebeple fakir halk dışında kendisinden yardım beklenemeyeceğini belirtmiş, bunun üzerine davette ısrar edilmeyerek kendisi memuriyetten ihraç olunmuştur. Olay gecesı kapısına zaptiye de konulmuştur. Doktorun şikâyetini içeren telgrafi ise sarhoşken yazdığı düşünülmektedir.¹

Valilikten sadarete gönderilen 16 Ağustos 1893 tarihli belgede merkezin karar vermeden önce durumu mutasarrıflıktan sorduğu anlaşıyor. Resmi tavır belediye tabiplerinin her vakit ansızın zuhur eden bir hastayı muayene etmesi gerekirken, beyan edildiği şekilde çağrılan bir hastaya gitmemenin hele bir de sarhoşluk halinin kabul edilemez olduğudur.² Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâne Nezaretine hitaben kaleme alınan 17 Eylül 1893 tarihli belgede ise, mutasarrıf tarafından haksız olarak namus ve haysiyetinin ihlal edildiğini belirten Midilli Sancağı Belediye Tabibi Cemal

1 BOA BEO 277/20748-3.

2 BOA BEO 277/20748-2.

Efendi şikâyetçidir. Ancak hasta yakınlarının şikâyeti yanında ertesi gün de hastaya gitmemesi dikkate alınarak memuriyetten çıkarılmış ve nezaret tarafından da gerekli muamelenin icrası talep edilmiştir.³

Doktorların çağrıldıkları hastaya gitmemeleri Basiretçi Ali'nin de gündemindedir. Zira Şehir Mektupları kapsamında (1875) kimsesiz-ihyaç sahiplerini meccanen tedavi etmek üzere Koska'daki eczanede bulunan tabip bir gece gidildiğinde yerinde olmadığı gibi diğer bir tabip de hastaya gidemeyeceğini söylemiştir.⁴ 14 Mart 1911 tarihli haberin konusu yine hastaya gitmeyerek ölüme sebebiyet verdiği belirtilen Doktor Miltiyadi Efendi hakkındadır. Buna göre, doktor, hasta çocuğunun tedavisi için babası tarafından davet edilmiş fakat kişiye olan husumeti sebebiyle daveti reddetmiştir. Başka bir tabip bulunamadığından çocuk sabaha karşı vefat eder. Çocuğunun ölümünden doktoru sorumlu tutan baba, tabibin bu vicdansızlığını ilan için Rumca yayınlanan *Farostis Anatis* gazetesine bir yazı gönderir. Tabip, yazı sahibiyle gazeteye dava açar. Davanın görülmesi sırasında mahkemede gazetenin sahib-i imtiyazı Dimitraki Efendi tabibin, eskiden beri tasvip edilmeyen hallerini tasvir etmiş ve duydukları karşısında "doktorun yüzü gözü kızarmış ve şapkasını arkaya atmak suretiyle şiddet-i hırsını tadil etmiştir."⁵

1867'de Tıbbiye Nezaretine doktor ve ebelerden zamanında muayene mahalline gitmediklerine dair bir şikâyet sunularak doktorların vazife başında bulunmaları gerekliliğinin bildirilmesi, aynı konudaki şikâyetlerden biridir.⁶ 26 Ağustos 1907 tarihli belgede ise, her sene meslekte yetişen doktorlar askeri silsilede feriklik, birinci feriklik ve müşirlik gibi en büyük rütbelere kadar getirilen, Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhânede muallimlik ve muallim muavinlikleriyle hastanelerde ve daha başka yerlerde görevlendirilen askeri doktorlardan bazılarının İstanbul'da asıl vazifelerine öncelik vermeleri gerekirken şurada burada muayenehaneler açtıkları ve hatta birtakımının kendi adlarına levhalar asarak bir ticarethane gibi hasta bakmalarından duyulan rahatsızlık dile getirilir. Resmi vazifelerini hakkıyla

3 BOA BEO 277/20748-1.

4 Basiretçi Ali Efendi, "Eczahaneler ve Doktorlar," s. 449.

5 *Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, s. 375.

6 BOA MVL 528/16.

yapmaları gereken zamanlarda öncelikle askeri hastaların tedavisiyle ilgilenmeleri gerekirken vazifelerini yapmadıkları veya hastaya bir defa gidip, ya vizite ücreti verilmemesinden veya verilen ücreti az görmelerinden ikinci defa gitmedikleri haber verilmektedir. Askeri doktorların resmi sıfatları gereğince her ne rütbede bulunurlarsa bulunsunlar bundan böyle devamlı surette memuriyetleri başında bulunmaları gerektiği hatırlatılır. Özel muayenehaneleri bulunanların hemen kapatmaları, ümera, asker ve ailelerinin müracaat ve davetlerine icabet etmek zorunda oldukları tekrarlanır.⁷

Askeri tabiplerin tayin edildikleri yerlere gitmemeleri bu örnekteki gibi sadece uyarılmalarıyla sınırlı olmayıp meslekten ihraca kadar varabilmektedir. Nitekim 1906'da Üçüncü Orduda görevli iken Yemen'e sevk edilen taburun sıhhiyesine tayin olunan Tabip Yüzbaşı Vasıf, yine Yemen'de görevlendirilen Beşinci Ordu Merkez Hastanesi tabiplerinden Yüzbaşı Mehmed İbrahim, Beyrut Hastanesi'nden Operatör Sol Kolağası Münir, Halep Hastanesi Operatör Muavini Yüzbaşı Süleyman Saadeddin ve Topçu Yirmi Dokuzuncu Alay Birinci Taburu Tabip Yüzbaşısı Mustafa efendilerin görev mahallerine gitmeyip firari olarak Mısır'da bulundukları anlaşılır. Bu sebeple askeri ceza kanununa uygun olarak cezalandırılmaları gerektiğinden yakalandıklarında altışar ay hapsedilecekleri gibi artık doktorluk yapamamaları için ellerinden diplomaları alınacaktır.⁸

Ancak tayin mahallerine göndermekte yöneticiler ne kadar zorlayıcı olsalar da kaçma çabaları eksik değildi. Bunlardan biri en azından bir süre başarılı olabilen Rıza Nur idi. Kendi anlatımına göre, yüzbaşı doktor olarak diplomasını alıp (1901-1902), staj eğitimi de bittikten sonra Basra'ya tayin edilince telaşa kapılır. Neyse ki Gülhane'ye asistan seçilmiştir fakat seraskerlik Basra'ya tayininde ısrarcıdır. Bunun üzerine Gülhane yönetimindeki Almanlar "Buradan çıkmayın! sizi buradan alamazlar; fakat çıkarsanız yakalarlar. O vakit biz karışamayız" deyince aynı durumdaki diğer arkadaşlarıyla gece gündüz orada kalırlar. Üç-dört ay bu şekilde devam eder sonunda yönetim asistanlıklarını kabul eder.⁹ Bir

7 BOA Y. MTV 301/96.

8 BOA DH. MKT III2/68-1 ve 2.

9 Rıza Nur, s. 147.

yıl sonra Yemen'e tayin edilirse de yine kurtulur. Takip eden yıl tekrar Yemen'e tayini çıkar. Doktor Dayke bu sefer çok uğraşsa da başarılı olamaz. Nihayet Dayke'nin ricası ile Alman sefiri padişaha ricada bulunur ve bu sefer de iradeyle kalmayı başarır.¹⁰ Daha sonraki tayin mahalli, Üsküb'ün kuzeyinde Zibefçe'dir. Yine gitmek istemediğinden Besim Ömer Bey'den yardım ister ve onun evinde saklanmaya başlar. Ancak meslekten çıkarma ve hapis istemiyle divan-ı harbe verildiğini öğrenince çaresiz gitmeye razı olur.¹¹

Hasan Sükuti'nin (Tükel, 1880-1962) kaleminden çıkan iki hatırrattan biri olan *Siyah Örtü*'deki doktor Balkan Harbi sırasında cepheden Karaağaç'taki evine gidip ailesiyle ellerine geçeni toplayıp komşuları Abel'in evine sığınır. Kapı iki asker ve bir sivil tarafından çalınır, kumandanlıktan geldikleri ve doktoru aradıklarını söylerler. Sorgusu sırasında kendisinin bir gün öncesine kadar cephede görev yapan bir askeri doktor olduğunu belirtir. Bu cevap yeni bir soruya neden olur: "Bu gün nesiniz?" Diyalog bundan sonra şöyle ilerler:

"Bu gün Cenevre muahedesi mucibince kendimi bitaraf bir adam farzediyorum.

–Asla! Yine askersiniz. Askeri kanunlara tabisiniz (...)" ve konuşmanın akışı içinde görevli bir doktor olarak ondan bekleneni şu sözlerle belirtir: "Oğlum sen askersin. Arkadaşlarının yanına gitmekliğin lazım geliyor. Dışarda dolaşmak, evde oturmak doğru bir hareket değildir." Bunun üzerine Hilâl-i Ahmer Hastanesi'nde çalışmak istediğini söyleyerek oraya gönderilmesini talep eder.¹²

Bir başka şikâyet konusu olan yanlış ve kusurlu tedavi uygulamalarında verilen zararın tazmini meselesi fıkıh kitaplarında hukukî yönleriyle ele alınmıştı. Hastayı kasıtlı olarak öldürme, sakatlama veya yaralama durumunda doktor ve diğer sağlık personeli, diğer adi suçlularla aynı cezai kovuşturmaya tabi tutularak duruma göre kısas veya diyet cezasına çarptırılır. Hasta tedavi etmeye kalkışan kişinin yetkili olup olmadığına, yetkili ise

¹⁰ Rıza Nur, s. 151.

¹¹ Rıza Nur, s. 191-193.

¹² Hasan Sükûti, s. 14, 16-18.

işini kurallarına göre yapıp yapmadığına bakılır ve verdiği zarardan buna göre sorumlu veya muaf tutulur. Yanlış tedavi ve müdahalelerle ölüme sebebiyet verme yahut bir organı sakat bırakma gibi durumlarda verilen zararın büyüklüğüne göre belirlenmiş olan kan bedeli (diyet), kan bedeli belirlenmemiş zararlarda ise bir hekimin belirleyeceği mali bedel ödettirilir. Şarlatanlara (mütetabbib) ayrıca ta'zir [azarlama] ve meslekten men cezası verilir. Mesleki bilgiye sahip olanların cezai sorumluluklarında ise, müdahalenin hasta ya da velisinin izniyle yapıp yapılmadığı, yapılan işlemin benzer durumlarda yapılmasının mutata olup olmadığı ve prosedür dışı (hâricü'r-resm) anormal bir şey yapıp yapılmadığı dikkate alınmıştır.¹³

19. yüzyılda tıp eğitiminin modernleşmesi ve Batı hukukuna geçilmesiyle tabip sorumluluğu konusu daha değişik boyutlar kazandı ve çözüm ceza yasasına bırakıldı.¹⁴ *Veẓâif-i Adliye-i Etibbâ* adlı eserde tabibin sorumluluğu bahsinde Ceza Kanununun 182. Maddesinde bir kimsenin bir şahsı hata ile öldürmesi halinde muhakeme edildiğinde dikkatsizlik ve kurallara riayetsizlikten olduğu belirlenirse altı aydan iki seneye kadar hapisle cezalandırılacağı belirtilir. 183. Maddeyle de hata ile yaralama durumunda verilecek cezanın (bir haftadan iki aya kadar hapis) tabip ve cerrahlar için de geçerli olduğu belirtilir.¹⁵

Cezayı gerektiren durumlar arasında tabiplerin tedavi sırasında veya ameliyatta sarhoş bulunmaları, ihmal olması, vakitsiz olarak hastayı terk etmeleri veya bir reçetede sehven büyük bir hata yapmaları sayılabilir.¹⁶ *Sıhhiye Mecmuası*'nda yayınlanan Memurin-i Sıhhiyenin tayin ve azillerine dair ve 1913 tarihli nizamnameye zeylen kaleme alınan seçim ve tayin talimatnamesinin 20. maddesinde ceza ve ödüllere yer verilir. Buna göre liyakatsizliği ve suiistimalleri görülenlerin mesuliyet derecelerine göre yarım veya tam maaş kesintisi, tenzil-i sınıf ve azil şeklinde cezalar

13 Şükrü Özen, "İslâm Hukukuna Göre Yanlış Tedavide Sorumluluk," 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, (Editörler Nil Sarı vd.), Ankara, 2005, C. II, 739-740. Özen çalışmasında sadece meselenin teorik yanını ele almakla yetinmeyip kurumsal boyutları ve uygulamadan da örnekler vermektedir (s. 737-752).

14 Ayşegül Demirhan Erdemir, "Arşiv Belgeleri Işığında Türklerde Hekim Görevlerine Ait Gelişmeler Genel Bir Bakış," *Türk Dünyası Araştırmaları*, Aralık 2008, Sayı 177, s. 13.

15 Kemalpaşazâde Said, s. 37-38. *Düstûr*, I/1, s. 576.

16 Kemalpaşazâde Said, s.39.

söz konusudur. Bir memurun azli öncelikle şikâyetin araştırılmasına bağlıdır ve bir sene içinde üç kere maaş kesintisiyle cezalandırılan sıhhiye memuru azlolunacaktır.¹⁷

İslam hukukunda olduğu gibi modern Batı hukukuna geçiş sırasında da haklarının farkında olan hasta ve yakınları şikâyet mekanizmalarını harekete geçirmede oldukça acelecidirler. Bu sebeple hastaların hak arayışlarına dair çok sayıda örnek bulabiliyoruz. Resmi makamlara iletilen şikâyetlerde kendilerinin mağduriyetleri dile getirilir. 1846'da sağ gözünde tıbbi olarak tedavisi mümkün olmayan karasu illeti bulunan Osman Ağa, bir cerrahın tedavisi mümkün aksu illetidir diyerek kendisini ameliyat ettiğini söyler. Onu muayene eden Mekteb-i Tıbbiyye hocaları hastalığın ameliyat edilmediğinde tedavisinin olmadığı, illetin diğer gözüne sirayet ettiği ve yeniden görmesinin mümkün olmadığı sonucuna varırlar.¹⁸ 1859'da Doktor Yanko'nun tedavi ettiği kızını kaybeden anne Mekteb-i Tıbbiyye Nezaretine ulaşan dilekçesinde doktoru sorumlu görürken tıbbi mezuniyetinin olup olmadığının teftişini talep eder.¹⁹

1853'te Mekteb-i Tıbbiyye nazırına intikal eden vaka, Halil Şükrü Efendi'nin ölen eşi Ayşe Sıdika isimli hatunun hamile olduğu halde ıskatı cenin için Cerrah Ahmed Efendi tarafından ayağından kan alınıp ve bir şişe ilaç içirilmesiyle hastalanıp öldüğüdür. Halil Şükrü karısının ölümünden Cerrah Ahmed'i sorumlu gördüğünden cezalandırılmasını talep etmektedir. Ancak yapılan araştırmada ölüme verilen ilacın sebep olmadığı anlaşılır, ancak cerrahın cerrahi müdahalenin dışında ilaç verip kan alması uygun olmadığından kendisine bir daha benzer harekette bulunmamasının tembih olunmasına karar verilir.²⁰

Burada cerrah kendi alanı dışına çıktığı için uyarılmakla yetinilecektir. Ancak bir de diploması olmadan müdahale edip ölüme sebep olanlar vardır. Vasil'in 1902'de Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâne Nezaretine intikal eden başvuru sebebi ise bir buçuk yaşlarındaki kızını boğazındaki şiş için Dimetokali

17 *Sihhiye Mecmuası*, Yıl 2, Sayı 3, 1330 s. 170, 175.

18 BOA A. MKT 57/70.

19 BOA HR. MKT 282/79.

20 BOA A. MKT. NZD 93/63.

Yahudi, Rum Mahallesi'nde Anastasya'ya götürdüklerinde onun ustura ile şişi keser kesmez kızın vefat etmesidir. Nitekim elinde diploması olmadan tıp ve cerrahlık yasak olduğundan Anastasya'nın adliyeye teslim olunduğunu öğreniyoruz.²¹ 1889'da Tıbbiye Nezaretine ulaşan başvurusunda Diyarbakır ahalisinden Dikici Ohannes, dizindeki şişi Berber Kigork'a göstererek ameliyat olduğunu ancak rahatsızlığının daha da şiddetlenerek hayati tehlikeye girdiğini belirtir. Ohannes, iddiasına Kigork'un şahadetnamesi bulunmadığı halde kendisine cerrah süsü vererek insanların canını yakmakta olduğunu eklemeyi ihmal etmez. Davasının peşini bırakmaya niyetli olmayan Ohannes 2 Mayıs'ta şikâyetinde bulunduğu halde eylül ayında hâlâ bir netice alamadığından kanuni işlemin bir an önce yapılmasını talep etmektedir.²²

Diploması olmayanların teşhisi ve cezalandırılmasının dışında bir tabibin tedavide kusurlu olduğunun belirlenmesi zordur. Gerekli uzmanlığa sahip olsa da yapılan uygulama neticesinde hastanın beklediği neticeyi alamadığı ya da başka sorunların ortaya çıkması halinde başka uzman doktorların bilirkişi olarak görüşüne başvurulur. 1904'te Beyoğlu'nda sakin Göz Tabibi Patropulos Efendi'nin yanlış ameliyatı neticesinde göz ve sesinde sorun olduğunu iddia eden Hacı Mustafa'nın şikâyeti Mekteb-i Tıbbiye tarafından ele alınmıştı. Hacı Mustafa göz ameliyatı sonrasında görme sorunu yaşadığı gibi sol tarafına uygulanan ameliyat sonrasında sesinin de kısıldığını iddia etmektedir. Bunun üzerine yapılan muayene ve mektebe davet edilen doktorun ifadesi neticesinde Hacı Mustafa'nın tedavisinin önce Gülhane'de göz hastalıkları bölümünde Esad Efendi tarafından başlandığı ancak mektebin Haydarpaşa'ya nakli üzerine tedavisiz kalmamak için Avusturya Hastanesi'ne devam ettiği ve hastalığın tedavisi için "usul-i cedideden olan ve etibba-yı meşhurenin icra etmekte bulundukları ameliyat" hastanın onayıyla başarılı bir şekilde uygulandığı ortaya çıkar. Şikâyet ettiği ses kısıklığına gelince boynundaki bir iltihap neticesi olabileceği ve sesin tamamen kesilmesi derecesinde olmadığı ve doktorun sorumlu tutulamayacağı sonucuna varılır.²³

21 BOA DH. MKT 583/64.

22 BOA DH. MKT 1659/87.

23 BOA ZB 302/II.

23 Mayıs 1900 tarihli belgede Mıgırdıç'ın fistül hastalığını tedavi ettirmek için Surp Agop Hastanesi'ne yattığı, burada Doktor Zartariyan tarafından hatalı ameliyat neticesi olarak daimi suretle idrarında cerahat olduğu ve mesanesinde ağrılar hissettiği ve ayaklarında da daima titremeden şikâyetçi olduğunu öğreniyoruz. Mıgırdıç'ın Beyoğlu müddeiumumiliğine verdiği dilekçesi işleme konulmuş ve yapılan muayenesinde şikâyetlerinin ameliyattan mı ileri geldiği, yoksa ameliyat öncesi yakalandığı bel soğukluğundan mı ileri geldiği araştırılmasına karar verilmiştir. Ameliyatın neticesi olarak tabii midir? Tedavi ile geçmesi mümkün müdür? Bütün bunların Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiyece muayene edilmesi ve sonucun Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâne Nezaretine bildirilmesine karar verilir.²⁴ 17 Haziran 1900'de Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhânenen zaptiye nezaretine hitap eden belgede Mıgırdıç'ın Doktor Zartariyan Efendi aleyhindeki iddialarının Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye doktorları tarafından araştırıldığı belirtilir. Raporda varılan sonuç ise, Mıgırdıç'ın rahatsızlığının ameliyatı gerektirdiği ve ameliyatın fenî kurallar çerçevesinde yapıldığı ve hastanın belirttiği rahatsızlığın ameliyattan kaynaklanmadığıdır. Bu sebeple tabibin mesuliyeti söz konusu değildir.²⁵

Modern Batı tıbbi öncesinde olduğu kadar sonrasında da pek çok gelişmeye rağmen ameliyat önceden kestirilemeyen risklerin konusu olmaya devam etti. Dolayısıyla, cerrahi müdahalede hukuki açıdan tabibin haklarını korumak üzere başvurulanan yöntem hasta veya yakınlarından izin belgesi/onay almak oldu. Daha erken modern dönemde Osmanlı şer'îye sicillerindeki izin belgeleri tabiplerin isteği üzerine mahkemece düzenleniyordu.²⁶ Sahillioğlu, Üsküdar sicillerinde fıtık cerrahlarına dair 17. yüzyıldaki kayıtları kullanırken rıza beyanlarından örnekler verir. Bunlarda tedaviyi yapacak kişiye kan davası ve diyet (tazminat) talep edilmeyeceği açıklandığı gibi ücret de belirtilir.²⁷

24 BOA ZB 303/46.

25 BOA ZB 300/47.

26 Özen, s. 743. Ali Haydar Bayat, "Şer'îye Sicilleri ve Tıp Tarihimiz Rıza Senetleri," *II. Türk Tıp Tarihi Kongresi*, İstanbul 20-21 Eylül 1990 (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999), 39-51. Söz konusu çalışmasında Bayat, Afyon, Ankara, Bursa, Edirne ve Kastamonu sicillerinden örnekler verir.

27 Halil Sahillioğlu, "Üsküdar'ın Mamure (Cedide) Mahallesi Fıtık Cerrahları," *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, Sayı 4, 1998, s. 59-66.

Osmanlı tıbbında 1850'lerden itibaren tespit edilebilen onay alma pratiklerine bakıldığında ise, gerek Mekteb-i Tıbbiyye-i Şahane'nin cerrahi kliniğinde, gerek Hadide, Haydarpaşa, Yıldız, Gümüşsuyu gibi askeri hastanelerde cerrahi girişimlerden önce bilgilendirilen yaralıların gönüllü olarak onay verenlerin ameliyat edildiği anlaşıyor.²⁸ 1897'de Yıldız Hastanesi'nde tedavi altında bulunanlardan yedi ve Gümüşsuyu Hastanesi'nde iki kişiye cerrahi müdahale gerekli olduğundan kendilerinden onay verdiklerine dair belge alındıktan sonra ameliyat edildiklerine dair raporlara dokuz rıza senedi ekleniyordu. Söz konusu senetlerde, teşhis, kişinin ameliyata razı olduğuna dair ifadesi, hastanın künyesi ve şahitlerin "Merkumun ifadesini işittik ameliyatın icrasına razı olduğuna şahadet ederiz" şeklindeki ifadeleri yer alır.²⁹

Ameliyat öncesinde konsültasyon ya da ikinci bir karar ile gereklilik konusundaki şüpheler bertaraf edilmeye çalışılmıştı. Örneğin Özel Hastaneler Nizamnamesindeki maddelerden birinde ameliyat kararının konsültasyonla verilmesi yer alırken, askeri hastanelerde cerrahi müdahale için başhekim onayının Seraskerlik Sıhhiye Dairesine bildirilmesiyle gerçekleştirilen konsültasyon sonucunda yapılabilmektedir. 1886'da yüzbaşı rütbesiyle diplomasını alan Tabip Cemil (Paşa) tayin edildiği Sütluçe'deki Kumbarahane Askeri Hastanesi'nde bir hastayı ameliyat etmek istediğini ancak başhekimin önce sıhhiye dairesine bildirdiği, buradan gelen dönemin en muktedir cerrahı olarak kabul edilen Makridi Paşa'nın ise konsültasyon sırasında ameliyat nahiyesinin tehlikeli olması sebebiyle görüşüne karşı çıktığını ve apse için keten tohumu lapasını yeterli gördüğünü anlatır.³⁰

20. yüzyıl başında cerrahi müdahalede birden fazla doktorun onayı gerekli görülmektedir. Örneğin, Aralık 1912 tarihli belgede önemli ameliyatlar öncesinde Müfettiş Derviş ve Orhan beyler tarafından yaralıların görülmesi gerektiği bildiriliyordu. Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Riyâsetine hitap

28 Nuran Yıldırım, "Aydınlatılmış Onamın Osmanlı Devleti'ndeki Öncülleri ve 1897 Türk-Yunan Savaşı Yaralılarına Ait Onam Belgeleri," *Toplumsal Tarih*, Ekim 2010, 202, 46.

29 BOA Y. PRK. ASK 129/35.

30 Topuzlu, s. 56-57

eden bu belgede, daha sonra tazminat gerektirebilecek sakatlıklar veya yaralıların hayatını tehlikeye sokabilecek ameliyatlar öncesinde Asaf Derviş (1868-1928) ve Orhan Bey'in görüşlerinin alınması ve Sıhhiye Dairesi Riyâsetine bilgi verilmesi istenmektedir.³¹

Hasta ve yakınları mağdur olduklarını düşünerek resmi şikâyetle bulunduklarında çektikleri acı ve sorunun çözümünü hukuka taşımış oluyorlardı. Haklı bulunduklarında doktor tazminat, meslekten ihraç veya hapis cezası alabilirdi. Ancak bu kolay bir yol değildi. Hasta ve yakınlarının iddia ettikleri gibi mağduriyetin doktordan kaynaklandığı önce “fen-i tıp” sonra hukuk tarafından kabul edilmeliydi. Diğer bir ifadeyle öncelikle doktorlardan oluşan bilirkişi grubunun bunu onaylaması gerekirdi ki böyle bir onaylamaya çok sık rastlanmadığı ortadadır. Bununla birlikte hasta ve yakınlarının iddialarının kabul edilmemesi, haklı olduklarını düşünmelerini değiştirmeye yetmez. Seçenekler tamamen tükenmiş değildir. Hukuki ceza yolu kapanan ya da bu yola başvuracak kadar zarar görmemiş olmakla birlikte onaylanmayan bir doktorun itibarı düşürülebilirdi. Bunun için de yapılması gereken bir dedikodu ve beddua zinciri başlatmaktı. Kamuya ilan edilmese de dedikodu ve beddua doktor için alacağı resmi bir ceza kadar onur kırıcıdır. Her iki yolun yazıya geçen bir örneğini Namık Kemal'in Menemenli Rif'at Bey'e 1884 tarihli şu mektubunda izleyebiliyoruz:

Senin ayağın için gelen doktorun, Allah canını alsın! O Râsim Efendi'yi, bizim Nâil biliyor. Saray hademesinden imiş. 'Abdü'l-'Aziz'in evâhir-i saltanatında tardedilmiş. Oradan Mekteb-i Mülkiyeye gelmiş. Şunun bunun yardımı ile bir diploma almış; sonra, ma'hud Çerkes Kâzım'ın çanak-yoldaşlarından olduğuna binâen, ânın himâyesiyle mektebe muâvin olmuş. O derecede eşektir ki, hoca değil, hekim değil, hasta-hâne hizmetkârı olamaz diyor. Böyle baytarlara kendini baktırıp da, durup dururken, bir kat daha hasta olmakta, insanlığa müteallik bir hâl yoktur; ammâ siz efendilerimiz ara-sıra öyle hezeyan ediyorsunuz.³²

31 TKA, 23/60.

32 Fevziye Abdullah Tansel, *Namık Kemal'in Husûsî Mektupları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1973, III, 411.

HASTA ROLÜ VE HASTALIK STRATEJİLERİ

Hasta acı çeken, bunu yansıtan kişi olarak karşımıza çıkar ve buna uygun bir rol benimser. Hastalık müddetince maddi olanakları, toplumsal statüsü ne olursa olsun en temel ihtiyaçları bakımından bir başkasına geçici veya kalıcı olarak bağımlı hale gelebilir. Buna korku ve kişisel işlevlerinin sınırlandırılmasının sonucu olarak çaresizlik duygusu da eklenir. Özellikle ağır-kronik hastalıklarda hasta için kendi durumu sadece rahatsız edici değil aşağılayıcı ve alçaltıcı olarak görülebilir.¹ Örneğin frengi gibi fuhuşla geçtiği düşünülen bir hastalığı kabullenmek o kadar zordur ki doktora başvurulursa durumun kayda geçip açığa çıkacağından korkarlar. Frengi olmaktan duyulan utanç 1894'te Beyazıt civarında oturan Hüsnü Efendi'yi intihar etmeye götürür. Hüsnü Efendi ardında bıraktığı notta intihar sebebini kalem odacısı Ahmed'in müptela olduğu frengi illetini kendisine bulaştırması ve hastalığın çaresinin bulunmaması olarak gösterir. Ayrıca namuslu bir adam olup evden işe işten eve gittiğini belirterek fuhuş gibi bir ahlaksızlıkla ilgisi olmadığını açıklamaya çalışır.² Bir kişinin frengili olduğunu söylemek onun "şerefine hakaret" veya "iftira" olarak yorumlanabilmektedir. Aralık 1905-Ocak 1906'da maarif ve dahiliye nezaretleri arasındaki yazışmadan anlaşıldığına göre Kadıköy'deki bir okulda frengi olduğu söylentisi üzerine başlatılan incelemede hastalığa rastlanmamış ama söylentinin okuldan uzaklaştırılan iki kişi tarafından yayıldığı anlaşılmıştır. Okul yönetimi böyle bir söylentinin şahsi husumetle okul hakkında gerçeğe aykırı olarak haysiyet ve şöhretlerine zarar vermek için çıkarıldığına inanmaktadır.³

Dönemin en önemli hastalıklarından biri olan verem de hastanın çevresindekilerin uzaklaşması ve tecrit edilme korkusuyla hastanın utandığı, söylemekten korktuğu bir hastalıktır. Duyulmasından korkulmasının ardında hastalığın bulaşıcı olmasının yanı sıra insanların kendisine acımasından endi-

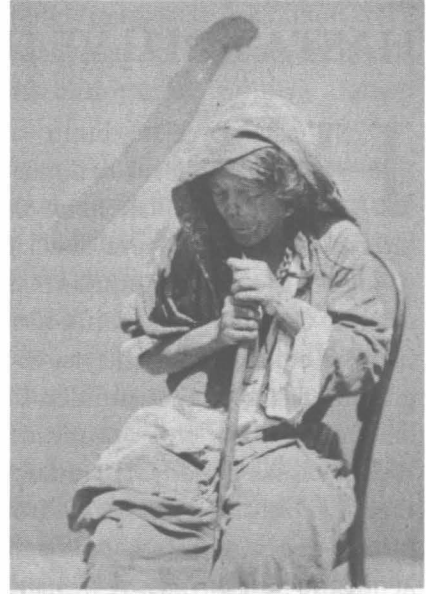
1 R. G. Druss, *Hastalığın Psikolojisi: Hastalıkta ve Sağlıkta* (Çev. T. Tuna Tüzer), Ankara: Compos Medis Yayınları, 1997, s. 6-7.

2 BOA Y. PRK. ZB 12/101.

3 BOA MF. MKT 907/42.

şe etme ve bundan duyulan rahatsızlık da yer alır. Verem frengiden farklı olarak ahlaksızlıkla değil keder ve fakirlikle ilişkilendirilir. Nitekim Türk edebiyatında verem bazen yardımcı bir öge olarak, bazen de tek başına konuyu oluştururken bu özellikleriyle işlenir. Örneğin *Muhâdarât*'ta Fazıla ile evlenmek isteyen ancak üvey annesiyle Sühân'ın entrikaları nedeniyle ondan ayrılmak zorunda kalan komşuları Mukaddem Bey, bu ayrılıktan çok üzüldür. Fâzıla'nın intihar haberinden altı ay sonra tabipler, Mukaddem'de veremin birinci derecesinin başlamak üzere olduğunu söylerler. Annesinin hastalığının sebebinin sevdiği kızın vefatı olduğunu söylemesi üzerine de tabipler tebdilihava önerirler. Mukaddem güzel haberler alıp hayatını düzene sokunca hastalığı iyileşir.⁴

Başkalarının merhamet ve acımasının aşağılayıcı bir çaresizlik olarak görülebildiğinin bir örneğini *Dokuzuncu Hariciye Koğuşu*'nda da (1930) bulabiliriz. Peyami Safa'nın hastalıkla boğuştuğu çocukluk ve ilk gençlik yıllarının izlerini taşıyan ve büyük ölçüde otobiyografik nitelikteki romanının kahramanı çevresindekilerin merhamet ve acımasını istemediği için hastalığının ak tümör olduğunu söylemek istemez. Özellikle de umutsuzca sevdiği Nüzhet'in doktor nişanlısının, hastalığını duyduğunda sevdiği kadının karşısında onu mahvedebilecek bir teessür ve merhamet göstermesi karşısında bu merhametten ürker.⁵

Portrait of Hasta
P. S. A. H. C. CUMHURBAŞKANLIĞI DEVLET ARŞİVLERİ BAŞKANLIĞI
OSMANLI ARŞİVİ

Hasta
T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Osmanlı Arşivi

4 Fatma Âliye Hanım, *Muhâdarât*, (Yayına Hazırlayan H. Emel Aşa), İstanbul: Enderun Kitabevi, 1996, s. 214, 215, 358.

5 Peyami Safa, *Dokuzuncu Hariciye Koğuşu*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019, s. 62-63. Peyami Safa (1899-1961) ilköğretimine devam ederken sağ kolunda ortaya çıkan kemik veremi yüzünden küçük yaşta doktorlar ve hastane ortamını tanıdı (1908). Edebiyat tarihinde bilinç akışı tekniğinin ustalıkla kulla-

Kurgu dünyası dışında annesi verem olan Mefharet Hanım için ise, yakın aile bireyleri tarafından dışlanmasına yol açan aşağılayıcı ve çaresiz bir hastalıktır bu.

İçeriye girdiğimde kızlar sofrayı topluyorlar, bulaşıkları yıkıyorlar, fakat garip bir manzara olarak, anneciğimin tabağıyla kaşıklarını ayırmışlar muslukta yıkıyorlardı. “Niçin onları muslukta yıkıyorsunuz?” diye sorduğumda Kara Fatma cevap olarak, “Nimet Hanım (teyzesi) öyle tembih etti. Büyükhanımın hastalığı sonra bize de geçer, salın bizimkilere karıştırma, onları ayrıca muslukta yıkayın dedi” diyerek cevap verdi. Bu hal ve vaziyet karşısında ne oldum? Tarifi benim için pek müşküldür. Acaba Nimet Hanım, annemi ölümüne mahkûm görmekle kendisini dünyaya temel mi kakacak zannetmişti?⁶ Tabiidir ki annemin tabağı, kaşığı mikrop saçmıyordu. Böyle hakaretle, hatta nefretle tabağıyla beraber bir tarafta sürükleniyor ve kızların canı istediği zaman muslukta yalap şalap sabunlu sabunsuz, bunlarda hastalık, mikrop varmış diyerek yıkanıyordu. Ne elim vaziyet, ne nefret uyandıran manzara...⁷

Mefharet Hanım’ın annesine karşı muamele dayısının şu sözleriyle de canlı bir biçimde hatıralarında yer eder:⁸

Akşamüstü dayım geldiğinde bu misafirlikten hiç de hoşlanmamış ve validemin yanına çıkıp da indikten sonra, “Anne, ablam çok hasta hatta yolcudur. Rica ederim niçin buraya getirmelerini kabul ettiniz? Yarın öbür gün bir hal olacak olursa bir şey değil siz meraklanacaksınız. Esasen Meymenet bir sinirli kız, bu evden cenaze çıkarsa o bir daha oturamaz. Yok, bakınız ben buna razı olamam” diyerek hızla söyleniyordu...⁹

nıldığı bir eser ve psikolojik roman olarak önemli bir yere sahiptir (Beşir Ayvazoğlu, “Safa, Peyami,” *TDVİA*, C. 35, 437-439).

⁶ Mefharet Çetinkaya, *İkbal, Yıkım ve İşgal İstanbullu Bir Genç Kızın Anıları (1900-1921)*, Hazırlayan Oktay Şimşek, İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2015, s. 90.

⁷ Çetinkaya, s. 91.

⁸ Çetinkaya, s. 93.

⁹ Çetinkaya, s. 96-97.

Âfiyet'te (1914) güncel bir konu olarak veremin duyurulmasının gerekli olup olmadığının tartışılması Mefharet Hanım'ın tecrübesinin ne kadar yaygın olduğunu gösteriyor. Yazıya göre yetkililer açıklanmasını istemektedirler. Ancak hastalar bunun aleyhindedirler. Hastalığın açıklanmasının mecburi olmasına karşıdır. Zira verem hastasını teşhir etmek bir aileyi manen mahvetmek demektir. Böyle bir durumda veremli hasta ya tabip değiştirecek veya tabibe gitmeyecektir. Hatta hastalığını gizlemek için birtakım şarlatanların eline düşecektir.¹⁰

Hasta başkalarının merhameti ya da yardımına ihtiyaç duyduğunu inkâr etsin ya da etmesin sorumluluklarından mazur görülme hakkı olduğunun farkındadır. Birtakım sorumluluklardan muaf olma; hasta veya hasta yakınlarının taleplerini içeren arzuhallerde hak ediş ve merhamet kavramıyla birleşerek ifadesini bulur. Böylece her talep, hitap edilen kişinin merhametini açık bir şekilde isterken, beraberinde hak ediş, sorumluluk ve bağımlılık meselelerini gündeme getirir. Dini duyguların ve uygulamaların yoğun olduğu toplumlarda merhamet, insanı başkalarının sıkıntıları karşısında duyarlı olmaya ve yardım etmeye sevk eden bir duygu olarak teşvik edilir hatta bazen kullanılabilir. İşte bunun aile ve toplum katındaki yansımaları hastaya ilgi göstermek, ziyaret ve yardım etmektir. Siyasi iktidar çevrelerinden talep edildiğinde ise maddi yardım, muafiyet, af, kayrılma ve tıbbi yardım gibi yeni biçimler kazanır.

Hastalıkla baş etme mücadelesinde hastanın öncelikli talebinin tıbbi yardım almaya yöneleceğini tahmin etmek güç değil. Maddi durumu iyi ya da padişahın ilgisine mazhar olan hasta ve hasta yakınlarının ilk tercihi Avrupa'ya gitmekti. Ancak bunun için önce padişah'tan izin almaları gerekiyordu. Akdağ Madeni sabık kaymakamı Mehmed Salih Efendi'nin hastalığı sebebiyle asabiye mütehassıslarına görünmek üzere Viyana'ya gitmek için sadarete iletilen izin talebi (1901) bu konudaki örneklerden biridir.¹¹ Bununla birlikte Sultan Abdülhamid'in hoşlanmadığı şeylerden birinin Avrupa'ya gitmek için izin istemek olduğu biliniyor. Bu talepler bir şekilde

10 Âfiyet, 26 Kevvel 1329, Sayı 6, 5-6; Numara 7, 6-7.

11 BOA DH. MKT 2461/110.

geçştirilirdi.¹² Tevfik Biren hatıralarında Sultan Abdülhamid'in bazı merhametsizlikleri olduğu şeklindeki görüşünü Kâmil Paşa'nın, en büyük oğlu Subhi Bey'in verem döşğinde ümitsiz bir vaziyette yatarken, Dr. Koch'un verem mikrobunu keşfetmiş olduğunun gazetelerde okunması üzerine "belki tedavisi mümkündür" düşüncesiyle Berlin'e göndermek amacıyla müsaade isteğinin padişahça kabul edilmemesine dayandırır.¹³

Avrupa'ya gitmek elit kesimler için her zaman bu kadar zor değildi. Zira 1919 senesinde Sultan Vahideddin'in ilk eşi Nazikeda Kadınefendi'nin nedimeliğine seçilen Leyla Hanım (Açba, 1898-1931), Enver Paşa'nın (1881-1922) eşi Naciye Sultan'ın istediği vakit Avrupa'ya seyahat ettiği, bazen de tedavi için gittiğini kaydeder. Yine onun kayıtlarına göre, Sultan Reşad da hanedanın Avrupa'da tedavi olmasını istememekte devletin doktorları tarafından muayene edilmelerini arzulamaktaydı. Fakat Leyla Hanım, Avrupa'daki tedavinin Osmanlı topraklarındakinden daha iyi olduğunun aşikâr olduğunu da söylemeden edemez. Bu sebeple parası olan Avrupa'ya tedaviye gitmektedir, bilhassa İsviçre en gözde tedavi diyarıdır.¹⁴

Yeterli maddi güce sahip devlet adamları arasında Avrupa'da tedavi talepleri arasında hariciye nezaretinin görevlileri öne çıkar. Ancak sadece nezaretten izin almak yeterli değildir. Doğrudan padişahın iznine ihtiyaç vardır. Nitekim Abdülhak Hâmid 1889'da kız kardeşinden, oğlu Hüseyin'in baş dönmesiyle bir kolunun uyuşmasından ibaret bir hastalıkla rahatsız olduğu ve Londra'da önde gelen doktorlara gösterilmesi tavsiyesine dair bir mektup aldığı anda oldukça endişelenir. Bir mektupla öncelikle öğrenmek istediği Hüseyin'i tabip ahablarından Ali Bey ve Nafiz Bey'in görüp görmedikleri, onların bu konuda ne düşündükleri ve Londra'ya gönderilmesini onların mı söyledikleridir. Hemen cevap ister. Zira imkânlarını zorlayacak ve padişaha yalvaracaktır. Çünkü hariciye nezaretinden izin almak yeterli olmayacaktır.¹⁵ Hariciye görevlileri için prosedürün nezaret izniyle başluyuşunu Necip Bey'in örneğinde izleyebiliriz. Buna göre, Atina sefaretinde

12 *Sultan Abdülhamid Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, s. 181-182.

13 *Bürokrat Tevfik Biren'in Sultan II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları*, s. 64.

14 *Leyla Açba, Bir Çerkes Prensesinin Harem Hatıraları*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010, s. 270.

15 *Abdülhak Hâmid'in Mektupları II*, s. 480-481.

görevli Necip Bey'in hasta eşini tedavi ettirmek üzere İsviçre'ye gitme isteği önce hariciye nezaretine iletilir.¹⁶ Sofya Sefareti Müsteşarı (1919) Mustafa Celaleddin Bey'in Sofya'da hastalanıp bir aydır Budapeşte'de bulunan fakat burada da düzelemeyen eşiyle iki çocuğunun İsviçre'ye gitmesine dair izin isteği de hariciye nezaretine iletilir.¹⁷

Aslında Avrupa'da tedavi olmayı tercih edenler arasında tıp mensuplarını da saymak gerekiyor. Dr. İbrahim Talî (Öngören) tedavi için Avrupa'yı tercih edenlerden biridir. Önde gelen tıp mensuplarından biri olan İbrahim Bey, 1922'de Berlin'de Yahudi Hastanesi Operatörü Profesör Karefski'ye muayene olur ve özel sanatoryuma giderek tetkiklerini yaptırır. Teşhis müzmin apandisitir ve ameliyatını burada yaptırmaya karar verir.¹⁸ Kayıtlarından görüldüğü kadarıyla profesöre verdiği hariç hastanedeki harcaması 11.560 marktır. Profesöre de ayrıca ödeme yapar ve her biri 100 marka 25 nefis Havana sigarası, küçük doktora iki kravat 400 Türk sigarası ve hemşireye çikolata alması ilişkiler kadar maddi gücün de önemini gösteriyor.¹⁹

Diğer bir örnek, 1913'te Askeri Tıbbiyeden doktor yüzbaşı olarak mezun olduktan sonra Balkan, Birinci Dünya ve Anadolu savaşlarında on yıl görev yapan ve 1930'da tabip binbaşılıktan malulen emekli olan Osman Şevki Uludağ'dır (1889-1964). 1936'da hastalığı sebebiyle Viyana'ya gidişini Osman Bey ayrıntılı biçimde anlatır:

Vücudumda derman kalmadığı gibi kafam da işlemiyor. (...) Şimdi yürümek çok yorucu oluyor. Boyuna oturmak ve yatmak istiyorum. Başım dönüyor. Çalışmıyorum. Günde 12-14 saat okuyup yazmak bana çok zevk verdiği halde şimdi kitapların sayfalarını çevirmek istemiyorum. (...) Kafamda zekâ ve düşünüp bulma kabiliyeti namına bir şey kalmadı. İştahım yok, yemek yemek bana angariye gibi geliyor.

(...) Hele uyku! Hiç uyuyamıyorum. Geceleri beş on defa yataktan kalkarak oturuyorum. (...) Konuşmak bile istemiyorum, yanıma

16 BOA HR. İD 75/26.

17 BOA HR. İD 108/73.

18 Dr. İbrahim Talî Bey'in (Öngören) *Günlüğü*, Hazırlayanlar Erdal Aydoğan-Şaban Ortak, İstanbul: Arba Yayınları, 2000, s. 131-132.

19 Dr. İbrahim Talî Bey'in (Öngören) *Günlüğü*, s. 134, 136.

gelip konuşmak isteyenlerin sözlerini sıkıntı ile dinliyorum. Vücut yorgunluğuna bir defa kafa yorgunluğu katılınca kendimi dünyada başka buluyorum.²⁰

Tevfik Sağlam rahatsızlığının yorgunluktan kaynaklandığını ve hemen muhitten uzaklaşmasını isteyerek tam ve mutlak bir istirahat verir, bunun için de Viyana'ya gidip 1-1,5 ay kalmasını tavsiye eder.²¹

Tevfik Biren'in geçirdiği birden fazla ameliyatın ayrıntılı hikâyesinde bir hastanın tedavi tercihleri ve imkân bulunduğu takdirde de ilk tercihin Avrupa'nın Paris ve Viyana gibi tıbben önde gelen şehirler olduğuna dair bilgi elde etmek mümkün. Mabeynde kâtipken başlayan hastalığın teşhis ve tedavisinde müracaat ettiği hekimler bir türlü anlaşılamamışlardır. Rahatsızlığının "Kyste Hydatique" teşhisini kabul etmeyen bir hekim, Karlsbad'a gitmesini tavsiye ettiği için evvela onun görüşüne göre hareket etmeyi tercih ederek tedavisini Avrupa'da devam ettirmek üzere Sultan Abdülhamid'ten izin ister. Hünkâr önce bu müsaadeyi vermiş olduğu halde sonradan vazgeçer. Zira padişaha sunulan bir jurnalde orada firari Murat Bey ile görüşeceği bildirilmişti. Ameliyatın kesinlik kazanması üzerine bu defa iki doktorun farklı görüşleri arasında kalır. Op. Dr. Cemil Paşa'nın tavsiye ettiği ameliyat şekli, yani laparotomi yapılarak karaciğeri temizlemek, Cerrah Dr. Kamburoğlu'nun ve onun fikrini destekleyen birkaç tanınmış hekimin tavsiyesi ise, ponksiyonla (ponction) tedavidir ki o ikincisini tercih edecektir. Dönemin usulüne göre durumunu padişaha bildirerek ondan izin ister ve padişah da yüz altın ihsan eder. Hemen Alman Hastanesi'ne giden Tevfik Biren'e, Operatör Kamburoğlu karaciğerinin sağ ve sol tarafında bulunan şişlerin üzerinden birkaç gün ara ile ponksiyon yöntemiyle ameliyat eder. Fakat ameliyatın neticesinde şişlerden birinin yerinde müthiş bir apse oluşur, bu apse güçlükle tedavi edilerek ölümden kurtulur ve sonra da Kudüs mutasarrıflığıyla Selanik Valiliği vazifelerini üstlenir. Selanik'ten dönüşünde hastalığın yeniden azdığı gibi vaktiyle Cemil Paşa'nın görüşünün doğru olduğu

20 İrem Ela Yıldızeli, Büyükdadem Dr. Osman Şevki Uludağ-Çanakkale Savaşı ve Viyana Seyahat Günlükleri, İstanbul: Pan Yayıncılık, 2010, s. 59-60.

21 Yıldızeli, s. 64.

ortaya çıkar. Kamburoğlu'na itimadı kalmadığından ameliyatını Cemil Paşa'ya yaptırmaya karar vererek durumu padişaha bildirdiğinde “mademki İstanbul'da yapılan bu tedaviden faide hasıl olmamış, o halde Viyana'ya gidip ameliyatı oradaki büyük operatörlerden birine yaptırın!” cevabını alır. Hatta yol ve ameliyat masrafını da verir. Bu “lütuf ve merhamet” karşısında çok sevenen Tevfik Bey, ameliyatını yine Cemil Bey yerine daha iyi bir seçenek olduğunu düşündüğü yurtdışında yaptırmak üzere 14 Haziran 1902'de Viyana'ya hareket eder.²² İstanbul'a dönüş 1 Ağustos 1902'dir. Daha iyi tedavi edileceğini düşünerek gittiği Viyana'daki ameliyatından bir ay sonra bazı rahatsızlıklar başlar. Dolayısıyla İstanbul'daki doktorlara müracaata “mecbur” kalır. Fakat tam bir karar veremezler. Nihayet ameliyattan sonra geçmeyen bir şiş yeniden açıldığında Viyana'daki ameliyatı yapan Profesör Gussenbawer'in içeride bir pens unuttuğu görülür. Tevfik Bey'in, bu unutkanlığı yorumlayışı ise, “en güzide hekim ve cerrahlara dahi müracaat edilecek olsa, yine bazı dikkatsizliklere ma'ruz kalınabiliyor” şeklindedir.²³

Yurtdışında tedavi imkânına sahip olmayan veya eve doktor getirme imkânı bulunmayan çoğunluk için tedavide ilk adım hastaneye gitmektir. Ancak hastaneye girmek kolay değildir ve zorluğu aşmada en sık başvuru yöntem yöneticilerden aracılık yapmalarını istemektir. Hastaneler yetersizdir ve ihtiyacı karşılayamamaktadır. 1894'te Yenibahçe civarındaki Gureba-yı Müslimin Hastanesi'nde yer kalmadığından dolayı hasta kabul edilmemektedir. Koğuşlarda boş yatak olmadığından iki ağır hasta önce kabul edilmemiştir. Sonrasında durumları ağır olduğundan tedarik edilen iki yataklı bir yere yatırılırlar. Ancak yöneticiler çare bulma çabasıdadır ve sonunda evkâf nezaretinden bir çözüm bulması istenir.²⁴

Bu konudaki veriler dikkate alındığında hasta ve yakınları hastane imkânlarından yararlanmada işlerin hızlandırılması veya özel ilgi isteklerini doktor ya da hastane yönetimine, üst bürokrasideki yetkililere ve hatta doğrudan padişaha ulaştırırlar. Bunlardan biri 1860'ta Eski Edirne Defterdarı olan Hacı Münib Efendi'dir. Söz konusu örnekte Evkâf-ı

22 *Bürokrat Tevfik Biren'in Sultan II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları*, s. 241-244.

23 *Bürokrat Tevfik Biren'in Sultan II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları*, s. 246, 251.

24 BOABEO 342/25625.

Hümâyûn Nezaretinden istenen akıl sağlığını kaybeden Hacı Münib'in Yenibahçe Hastanesi'ne yatırılarak tedavisiyle ilgilenilmesidir. Hacı Münib Efendi'nin "saltanat-ı seniyyenin" eski bendelerinden olduğu belirtilerek özel oda tahsis edilmesinin dile getirilmesi önemli bir ayrıntıdır.²⁵ Hastanın kendinde olmadığı dikkate alındığında muhtemelen aile üyelerinden biri, devlete hizmet etmiş olan yakınının, olağan işleyişin dışına çıkılarak daha yakın ve özel bir muameleyi hak ettiğini düşünmüş olmalıdır.

Devlete hizmet yanında fakirlik de özel veya acil ilgi talebini güçlendirmektedir. Fakirlik, yardım talebi için belgelerde sıklıkla kullanılan bir gerekçedir ancak kimin fakir kabul edildiği, yönetimin belli bir kriterinin olup olmadığına dair bir açıklama bulunmaz. Bazı dilekçelerde maişetini temin edemediği, çoluk çocuğun aç kaldığı şeklinde ifadeler yer alır ancak cevaplar dikkate alındığında yöneticilerin beyanın doğruluğundan kuşku duyduklarına ve soruşturduklarına dair bilgiye rastlanmıyor. Bir başka belge fakir ve hasta olan Şerbetçi Mehmed Ağa'nın Mekteb-i Tıbbiyyede tedavi edilmesine dairdir. Birkaç aydan beri yakalandığı illete bir türlü çare bulamayan ve maddi durumu sebebiyle tedaviyi karşılayamayan Mehmed Ağa'nın tedavi arayışına yine olumlu yanıt verilmiştir.²⁶

1853 tarihli ve Mekteb-i Tıbbiyye Nezaretine hitap eden belgede fakir ve merhamete muhtaç olduğunu beyan eden Derviş Hacı Mustafa'nın gözlerinin hastanede ücretsiz olarak tedavi edilmesi istenir.²⁷ 1854'te yine kimsesiz ve hasta olduğundan Mekteb-i Tıbbiyyede tedavi edilme talebinde bulunan Mehmed'in durumu nazıra iletilmiştir.²⁸ Evkâf Nezaretine talebi iletilen Hatice Hatun hasta olan oğlu Salih'in Yenibahçe'deki Valide Sultan Hastanesi'nde tedavi edilmesini istemektedir (1859).²⁹ Fakirlik yanında bakacak kimsesinin bulunmaması hastaneye yatma için gerekçe olabilmektedir. 1889 tarihli belgede hasta ve kimsesiz olan Cemal Efendi'nin Tıbbiye Nezareti hastanelerinden birine kabul edilerek tedavi edilmesi istenir.³⁰

25 BOA A. MKT. NZD 311/65; 312/26.

26 BOA A. MKT. NZD 326/66.

27 BOA A. MKT. NZD 102/49.

28 BOA A. MKT. NZD 121/7.

29 BOA A. MKT. NZD 276/66.

30 BOA DH. MKT 1603/53.

14 Nisan 1887'de kimsesiz bir kadının talebi biraz daha farklı bir içeriğe sahiptir. İddiasına göre hastalığı sebebiyle tedavi edilmek üzere Haseki Hastanesi'ne gönderildiği halde geri çevrilmiştir. Kadının ısrarlı tedavi talebi üzerine yetkililer iddianın araştırılmasına ihtiyaç duyar.³¹ Araştırma kapsamında 19 Mayıs 1887'de Zaptiye Nezaretine gönderilen belgede şehremanetinden durumun sorulduğu ve hastanede tedavisinin yapıldığı ve ikinci gelişinde resmi evrakı olmadığından kabul edilmediği şeklinde açıklama yapılır.³² Diğer taraftan 1890'da bir babanın padişahın yardım isteği fakirlikten değil çaresizlikten kaynaklanır. Verdiği bilgiye göre, her ne kadar bütün ailesi bir aydır hastaysa da iki oğlunun tehlikeli biçimde hastalanması üzerine baba perişan olmuş; Üsküdar'dan, Aksaray'dan hocalar Beyoğlu'ndan doktorlar getirmiştir. Son çare olarak da "bütün sıkışmışların imdat ve fer-yatlarına yetişen" "merhametli" padişahına müracaat etmiştir.³³

Talepler sadece hastaneye yatmakla kalmayıp yatış sonrasında daha özel ilgi beklentisine geçebilmektedir. Örneğin, 19 Mayıs 1893'te Çarşamba civarında Arpacı Bakkal'da bir emekli olan Sakızlı Daniş Efendi, Dahiliye Nezaretine yaptığı başvuruda altı aydır hasta olup doktora baktıramadığından ve çoluk çocuğunun usanıp kendisine bakamayacak hale geldiklerinden Tıbbiye Nezareti bünyesindeki hastanelerden birine kabulünü ister. Ancak bununla yetinmeyerek toplu bir koğuşta değil de özel bir odaya yatırılmasını ilave eder. Nitekim Dahiliye Nezareti 20 Mayıs'ta onun talebini Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâne Nezaretine emektar memurlardan olduğunu belirterek iletir.³⁴ Diğer taraftan 1861 tarihli Mekteb-i Tıbbiyye Nezaretine gönderilen belgede, şehremaneti katiplerinden Mustafa Efendi'nin tedavi için bimarhanede bulunan oğlu Hıfzı Efendi için isteği kendisine dikkat ve ihtimam gösterilmesi ve bu hususta ilgililere tenbih edilmesidir.³⁵

Hasta ve yakınlarının talepleri hastanede tedavi edilmek ya da Mustafa Efendi'nin oğlu için istediği gibi personelin ihtimam göstermesi şeklinde olabildiği gibi bir doktorun evlerine gönderilmesi de olabilirdi.

31 BOA DH. MKT 1412/85.

32 BOA DH. MKT 1421/68.

33 BOA Y. PRK. AZJ 16/38.

34 BOA DH. MKT 42/27.

35 BOA A. MKT. NZD 383/11.

1889'da tıbbiye nezaretine gönderilen yazı eski maliye müfettişlerinden Rumi Paşa'nın bir müddetten beri hasta olduğu, doktor getirmeye mali durumu müsait olmadığından sıhhat bulana kadar Mekteb-i Tıbbiyye-i Şahanedan bir doktor gönderilmesine dairdir.³⁶ 1905'te Rumeli Hisarı'nda Arpa Emmini Mahallesi'nde sâkin Afife Şerife, baş kitâbete ulaştırılan dilekçesinde iki aydır bağırsaklarındaki şişkinlikten son derece muzdarip olarak yattığı ve eşinin iki yüz elli kuruş maaşıyla altı nüfusun idaresiyle birlikte ilaç ve doktor masrafını karşılamaktan aciz bulunduğundan üç küçük yavrularına merhameten hayatının kurtarılması için bir doktor gönderilmesini padişahın sadakasına sığınarak talep eder.³⁷

Seferberlikten beri muhtelif cephelerde hizmet edip halen Ulukışla'da eşya ambarı yazıcısı olarak görev yapan maarif nezareti kalem-i mahsus kâtiplerinden Menemenlizade Mustafa'nın örneği ise oldukça önemlidir. Zira Mustafa, ailesinin gönderdiği mektupta yedi yaşındaki kızının hasta olduğunu haber alınca insanın iâşesinin bile teminde zorlandığı o günlerde çocuğun tedavisine ihtimam göstermesinin mümkün olmadığını, kendisinin ailesinden uzakta devlete hizmet ettiğini dile getirerek nezaret doktorlarından birinin ara sıra hanesine giderek kızının tedavisiyle meşgul olmasını ister. İsteğinin kabul edileceğine güveniyor olmalı ki açık ev adresini de verir: Kumkapı'da Behram Çavuş Mahallesi, Kavak Sokağı'nda 22 Numaralı Hane.³⁸ 22 Nisan 1917'de doktor, verilen adrese gitmiş ancak kimseyi bulamadığından, ertesi gün tekrar giderek çocuğu görmüştür. Teşhisinin, zafiyetle birlikte hafif bir bronşit olduğu ayrıca tífuse rastlasa da geçmeye başladığı gerekli ilaç ve tedaviyi yaptığını raporuna ekler.³⁹ Bir gün sonra yani 23 Nisan'da Mustafa'ya 11 Nisan 1917 tarihli mektubuna cevaben, kızının tedavi ve muayenesinin Doktor İhsan Bey'in gönderilerek yaptırıldığı haberi verilir.⁴⁰

1859'da Çelebi Efendi hastalandığında tedavi edecek doktorun seçimi ve görevlendirilmesi Mekteb-i Tıbbiyye Nezaretine bırakılır.⁴¹ Bunun için

36 BOA DH. MKT 1616/103.

37 BOA Y. PRK. AZJ 50/112.

38 BOA MF. MKT 1225/66-1.

39 BOA MF. MKT 1225/66-3.

40 BOA MF. MKT 1225/66-4.

41 BOA A. MKT. NZD 277/87.

Maltepe Hastanesi Tabibi Emin Beyefendi ile Binbaşı İskender Efendi seçilir. Seçimde mesleğinde ehil bir doktor olması yanında Çelebi'nin müridanından olmasına da dikkat edilir. Böylece Emin Bey hem yeterliği hem de Çelebi'nin emniyet edeceği biri olarak uygun bir adaydır. Ona eşlik edecek diğer isim ise Binbaşı İskender Bey'dir.⁴² 1891'de hastalanan İzmir kumandanını tedavi için ise saraydan Tabip Naim Bey gönderilecektir. Tabip ilk tedaviyi yaptıktan sonra seçeceği bir tabibe talimat verecek ve tam olarak sıhhatine kavuşunca geri dönecektir. Fakat orada tedaviyle sağlığına kavuşması mümkün değil ise yerine biri bulunarak İstanbul'a gidişine izin verilecektir.⁴³

Halit Ziya Uşaklıgil bir gece evinde şiddetli bir buhranla rahatsızlandığında saraya haber verip tabip istemekten çekindiği için ailenin özel tabibi Luici Terceman'ı çağırır. Derhal gelen tabip müsekkkin şırınga eder. Sonunda buhran durur ve derin bir uykuya dalar. Tabii ertesi gün saraya haber verilir. Aynı gün aralarında Cemil Paşa, mabeyn doktorlarından Hayri ve Ahmed beylerin de bulunduğu kalabalık bir tıbbi heyet gelerek uzun bir zaman evde dinlenmesine karar verirler.⁴⁴

Başhekimlere gönderilen notlarla da hastaya ilgi gösterilmesi, bir başka ifadeyle hastalar arasında ayrıcalık yapılması istenebilmekteydi. Bunlardan biri, 1859'da Yenibahçe Hastanesi Başhekimi Ahmed Bey'e gönderilen notta, Münire Sultan'ın kethüdası Şakir Efendi dairesi emektarlarından Hacı Mahmud Ağa'dır.⁴⁵ 1893'te Gureba Hastanesi Başhekimi Mirliwa Ahmed Paşa'ya hitaben kaleme alınan bir başka belgede ise, sadaret kavalılarından hanesinde hasta olarak yatan Bilal Ağa'nın bir tabip tarafından muayenesi ve sonrasında da hastaneye alınarak tedavisine itina buyurulması istenir.⁴⁶ 1907 tarihli bir başka belgenin konusu yine Dahiliye Nezareti Evrak Müdürü Ali Haydar Bey'in aşçısı Hasan Tahsin Ağa'nın tedavisi için Gülhane Seririyat Hastanesi'ne kabul edilmesi hususunda gerekli muamelelerin yapılması ricasıdır.⁴⁷

42 BOA A. MKT. NZD 279/16.

43 BOA Y. PRK. ASK 73/50.

44 Uşaklıgil, s. 445-446.

45 BOA A. MKT. NZD 283/64.

46 BOA DH. MKT 23/9.

47 BOA DH. MKT 1158/1.

Birinci Dünya Savaşında Doğu Cephesinde görev yapan Ali Rıza Eti ise, ağabeyi Ömer Lütfi Bey'in doktor olmasından faydalanmaktan geri kalmaz. Kimi zaman sadece adını ve görevini söyleyerek kimi zaman da onun aracılığıyla yardım alır. Nitekim memnun olmadığı şartlarda çalışmak yerine daha rahat olacağını düşündüğü bir hastanede görev almak için ağabeyinin referansıylayoncalık Hastanesi'nde başhekim Behçet Bey'e gider. Kapıda görüşme isteği engellendiğinde Ömer Bey'in kardeşi olduğunu söyler ve "buyurun efendi" diyerek götürürler. Nitekim görüşme sonrasında artık orada çalışmaya başlar.⁴⁸

Taşradan daha iyi tedavi hizmeti almak isteyenler için durum daha zordur. Çünkü onların öncelikle bulundukları mahallin yetkilisine başvurmaları, talebin doktor raporuyla merkeze gönderilmesi ve buradan gelecek cevaba göre hareket edilmesi gerekiyordu. Resmi görevi olanlarla olmayanlar arasında fark olmakla birlikte izin konusunda birleşirler. Fakir hastalar memleketlerinden birer belgeyle İstanbul'a ulaştıklarında doğrudan doğruya hastanelere müracaatlarında hastanelerce kabul edilmemekte, gidecek yerleri de bulunmadığından sokaklarda sefil olduklarından zaptiyece toplanıp memleketlerine gönderilmektedirler. Halbuki görevlilerle temasta bulunmaları hastalığın sirayetine sebep olmaktadır. Bu sorunun önünü almak ve boş yere masrafa meydan vermemek üzere bunların bulundukları yerlerde tedavilerinin çaresine bakılarak İstanbul'a gönderilmemeleri kararının vilayetlere tebliği istenir ki bu talebin 19. ve 20. yüzyıllarda çeşitli tarihlerde tekrarlanması engel olma çabalarının yeterli olmadığını gösteriyor.⁴⁹

Örneğin 1849'da İstanbul'a hane naklinin yasak oluşu ve serserilerin gönderilmesinin engellenmesine yönelik olarak merkezden taşraya gönderilen emir içinde hastalar da zikredilir. Nitekim söz konusu emrin Alaiye'ye bağlı kaza müdürlerine bildirildiğine ve gereğinin yapılmakta olduğuna dair bir belge vardır.⁵⁰ Aynı dönem ve konuda yani gerçekten hasta olanların dışınd İstanbul'a gitmeye izin verilmemesine dair başka belgeler mevcuttur.⁵¹

⁴⁸ Eti, s. 126-127.

⁴⁹ BOA DH. EUM. THR 17/41-1,2.

⁵⁰ A. MKT. 190/27

⁵¹ A. MKT 233/74. A. MKT 233/77-2.

1868'de tedavi amacıyla bir aylık süreyle İstanbul'a gitmeyi talep eden Rodos mutasarrıfının bu talebini prosedür gereği bağlı bulunduğu valiliğe iletmesi bildirilir. Ancak valinin Kıbrıs'ta bulunması ve posta vapurunun on beş gün arayla gitmesinden dolayı vakit kaybetmemek için doğrudan merkeze yazıldığı açıklaması yapılır.⁵² 1905'te Selanik Jandarma Alayından Ahmed'in çocuğunu ameliyat ettirmek için İstanbul'a gitme talebi Seraskerlik ve Rumeli Vilayet-i Şâhâne Müfettişliğine iletilir. Alınan olumlu cevabın mayıstan temmuza uzanan bir süreçte gerçekleşebildiğini belirtmek gerekiyor.⁵³ 1906'da Dedeoğlu Mutasarrıfı Nusret Paşa'nın çok hasta olan ve ameliyat gereken çocuğunu Selanik Gureba Hastanesi'ne götürmek için beş gün acilen izin verilmesi talebi merkeze iletilir. Sadrazam tarafından durum padişaha arz edildiğinde, arzu ettiği takdirde hasta çocuğunu Hamidiye Etfal veya Gülhane Seririyat hastanelerinden birinde tedavi ettirmek üzere İstanbul'a gelmesine müsaade edildiğinin kendisine tebliğ edilmesi istenir.⁵⁴ 1 Nisan'da iletilen Serkis'in eşi İrcanik'in gözlerinden ameliyat olması için İstanbul'a gitme isteğine inceleme sonrasında karar verilerek 23 Mayıs 1907'de Develi Kaymakamlığına izin verildiği bildirilir.⁵⁵

İzin alamayanlar da mevcuttu. Bu durumda öncelikle bulundukları mahalde kalmaları istenmekte, buna imkân olmadığında ise yakın bölgelere yönlendirilmekteydiler. Kirkor ile karısı Manik Kadın'ın 30 Aralık 1907'de İstanbul'da ameliyat olma istekleri iki rapor eklenerek yetkililere iletildiğinde raporlar doktorlar tarafından incelenerek, ameliyat ve tedavileri Edirne Gureba Hastanesi'nde yapılabileceğinden İstanbul'a gelmelerine gerek olmadığı 21 Ocak 1908'te Edirne Valiliğine bildirilir.⁵⁶ Burdur'da ikamet eden Apik de, 8 Mart tarihli başvurusuyla beyin hastalığı sebebiyle İstanbul'da tedavi olmak ister. Ancak 15 Nisan 1906'da verilen cevapta ispitilyalardaki (hastanelerdeki) izdiham gerekçe gösterilerek isteğin kabul edilmediği, bulunduğu yerdeki belediye tabibi tarafından tedavi edilmesi

52 BOA A. MKT. MHM 407/93.

53 BOA TFR. I. MKM 12/1106.

54 BOA İ. HUS 139/84.

55 BOA ZB 476/18.

56 BOA ZB 422/169.

gerektiği belirtilmiştir.⁵⁷ 25 Kasım 1906'da ameliyat için İstanbul'a gitmesine izin verilmesini isteyen Adapazarlı Begos'a 16 Ocak 1907'de verilen cevapta tabip dairesi tarafından bulunduğu bölgedeki Gureba Hastanesinde ameliyatı mümkün olduğuna karar verildiği şeklindedir.⁵⁸

20. yüzyılın ilk on yıllarında da taşradan hastalık tedavisi veya ameliyat için gelenlerin önüne geçme çabalarının başarılı olamadığı anlaşılıyor. Nitekim Evkâf-ı Hümayûn Nezaretinin 1905 tarihli tezkiresi maliye dairesinde görüşülür. Belgede fukara ve acuzenin tedavisine yalnız Gureba Hastanesi'nin yetmeyeceği, belediye dairelerince de uygun mevkilerde hastaneler tesisi gerektiği ama bu hastaneler için gerekli masrafa belediyenin maliyesi müsait olmadığı, bunlara yeterli varidat sağlanması meselesi henüz çözülmediğinden kabul olunamayan hastalar hakkında şimdilik bir şey yapılamayacağı dile getirilir. Bundan başka Zaptiye Nezaretinden de söz konusu hastaneye yaralı gönderilmemesi istenir. Ancak nezaret gönderilenlerin beş altı kişi olduğunu ve hapishane hastanesinde mahkûm ve mücrimlerle bir arada yatırımlarının uygun olmayacağını ileri sürmekte, bu sebeple de önceden olduğu gibi Gureba-yı Müslimin Hastanesi'ne gönderilmelerinin mecburi olduğunu savunmaktadır. Meselenin müzakeresi neticesinde varılan karar yaralıların Gülhane ile diğer hastanelere gönderilmek suretiyle durumun idare edilmesi ve bunun ilgili nezaretlere tebliği şeklindedir.⁵⁹

1910 tarihli bir belgede tedavi için İstanbul'a gönderilmekte olan hastaların buradaki hastanelerin yetersizliği sebebiyle memleketlerine iade edilmelerinin mecburi olduğu dile getirilir. Bu durumda başkente gelişleri zaten bir masraf olup iadeleri için şehremaneti bütçesinden karşılık bulunmadığı ve zor duruma düşüldüğünden yakınıdır. Dolayısıyla bu gibiler gönderilmemidir. Zira geldikten sonra emanete başvurarak kendilerinin zaruretlerini gerekçe göstererek sevk masraflarını istemektedirler. İşte bunun önlenmesine çalışılmaktadır.⁶⁰

57 BOA ZB 441/8.

58 BOA ZB 429/4.

59 BOA DH. MKT 1073/38.

60 BOA DH. UMVM 95/28.

1912'de dahiliye nezaretindeki kayıta yine taşradan hasta sevkinin önüne geçilmek istenir. Belgede, başkentteki hastanelerin bir milyona yakın İstanbul ahalisine bile yeterli olmadığı, taşradan gönderilen hastaların hastanelerde tedavi edilemediklerinden sokak ortalarında kaldıkları vurgulanır. Bu sebeple ihtiyaca kafi hastaneler tesis edilinceye kadar taşralı hastaların İstanbul'a sevk edilmemeleri tamamen tebliğ kılındığı halde bazı yerlerden hâlâ hastalar gelmektedir. Hastanelerdeki yetersizlik nedeniyle bunlar hastaneye alınamamakta, taşralı olduklarından Darülaceze'ye de sevk edilemeyerek perişan bir halde sokak ortalarında kalmaktadırlar. Şehremanetinin isteği, taşradan hasta gönderilmemesi yönündeki kararın tebliği ve taşradaki yöneticilerin bu konuda taviz vermemeleridir.⁶¹

İstanbul'da tedavi edilme isteğinin savaş döneminde ne kadar detaylı bir inceleme konusu olabileceğinin örneğini Aristidi vakasında izleyebiliriz. 1918'de Samsun'da ameliyat olmasının gerekliliği belediye tabibi tarafından verilen raporla tasdik edilen tütün simsarı Aristidi Yorgiyadis'in İstanbul'a gitme ve burada ameliyat olma isteği Sivas'a yönlendirilir. İstek, Canik Mutasarrıflığı, Dahiliye Nezareti ve başkumandanlık vekâleti ve Sivas Valiliği arasında Kasım 1917'den Temmuz 1918'e uzanan uzun bir yazışmanın konusu olur. Canik Mutasarrıflığı, Aristidi'nin aslen Bafra'lı olup on senedir Samsun'da babasının yanında ikamet ettiğini, tütün simsarlığıyla meşgul olduğunu, o zamana kadar herhangi bir kötü halinin görülmediğini ve Yunan tebaasından olduğunu belirterek, ameliyat olmak üzere İstanbul'a gitme isteğini başkente iletir. Nezaret durumu başkumandanlık vekâletine bildirir. Aristidi'den bölgedeki askeri ve beledi tabiplerin buna dair müşterek raporlarının istenmesi üzerine bu raporların sunulduğu mutasarrıflık tarafından Dahiliye Nezaretine 11 Şubat 1918'de haber verilir. Nezaret raporları başkumandanlığa gönderir. Buradan 31 Mart 1918'de nezarete raporun muhtevasına nazaran Sivas'a yönlendirilmesinin uygun olacağı bildirilir. Bunun üzerine nezaretten mutasarrıflığa Sivas'a gitmesinin uygun olduğu bildirilir. Sonunda 19 Temmuz 1918'de Sivas Valiliği Dahiliye Nezaretine Canik Mutasarrıflığından kendilerine Aristidi'nin gelmek istemediğinin bildirildiği haberini verir.⁶²

61 BOA DH. HMŞ 22/36.

62 BOA DH. EUM. 3. Şb 26/1.

Hastanelerin doluluk oranlarını azaltma arayışında askeri hastaneler çareyi askerler dışındakilere bakmamakta bulurlar ki reddettikleri gruplar arasında polisler de vardır. İstanbul'da polislerin askeri hastanelere alınmaması emniyetle seraskerlik arasında önemli bir sorun olarak beliriyor. Seraskerliğin hasta polislerin askeri hastanelere gönderilmemesi talebi üzerine 1906'da İstanbul Polis Müdüriyeti harekete geçer. Zira başkentte belediyenin hasta polislerin sevk edilebileceği muntazam hastaneleri bulunmuyordu. Başkentte evi ve kimsesi olmayan hasta memurların Hapishane-i Umumi Hastanesi'nde tedavi ettirilmeleri de resmi sıfatlarına uygun görülmediği için polis müdüriyeti memurlarının askeri hastanelere kabulü konusunda gerekli düzenlemenin yapılmasında ısrarcıydı.⁶³ Bu konunun sonraki yıllarda da sorun olmaya devam ettiği anlaşılıyor. Zira 10 Ocak 1908 tarihli bir belgeye göre Üsküdar polis memurlarından hasta bulunanlar öteden beri Haydarpaşa Hastanesi'nde tedavi olmaktayken hastanenin güya tamiratı gerekçe gösterilerek hasta polislerin kabul edilmemesi üzerine bunlar zaruri olarak Bahriye ve Gülhane hastanelerine gönderilirler. Fakat bu da zorluklara sebep olmaktadır. Polis müdüriyeti emrindeki Jandarma Hasan Ağa hastalığı sebebiyle Haydarpaşa Hastanesi'ne gönderilmiş ve tedavisi sonucunda sıhhatine kavuştuğu görülmüş, ama Komiser Celal Efendi oldukça hasta olduğu halde 5 Aralık 1907'de tedavi için arabayla Haydarpaşa Hastanesi'ne gönderilse de kabul edilmemiştir. Sebebi anlaşılmak üzere Komiser Fuad Efendi hastaneye gittiğinde kendisine ilkinin jandarma olduğu, oysa polis hastaların kabulüne dair resmi bir emir bulunmadığı bildirilmişti. Gerçi seraskerliğin Dahiliye Nezaretine daha önce polislerin askeri hastanelere gönderilmemesi yönündeki talebinden haberdar olunsa da evi ve kimsesi olmayan hasta polislerin askeri hastanelere kabullerinin nezaretten talep edildiği ve bir irade ile seraskerliğe tebliğ edildiği hatırlatılır. Celal Bey'in Haydarpaşa'ya kabul edileceği 10 Aralık 1907'de bildirilmiş ise de birkaç gün önce kabul edildiği Gülhane Seririyat Hastanesi'nde hastalığı ağırlaştığından doktorlar naklini uygun bulmazlar.⁶⁴

63 BOA ZB 82/68-1.

64 BOA ZB 82/68-2.

Dahiliye Nezaretine 20 Şubat 1913'te yapılan bir başka başvurda gece-gündüz her türlü zor şartlarda memlekette emniyet ve asayişin muhafazası için çalışan ve bu sırada hastalanan polis memurlarının bazı hastanelerde yer olmadığı gerekçesiyle kabul edilmemelerinden duyulan rahatsızlık tekrarlanır. Vazife uğruna sıhhatlerini kaybeden bu kişilerin Cerrahpaşa, Altıncı Daire-i Belediye ve Haydarpaşa hastanelerine tercihen kabulleri istenir.⁶⁵ 3 Mart 1913 tarihli cevapta ise, vazifelerini ifa sırasında hastalanan memurların Haydarpaşa Hastanesi'ne derhal kabulünün ilgililere tebliğ edildiği, Cerrahpaşa ve Beyoğlu hastanelerinde ise toplam 130 yatak mevcut olup bunların da büyük kısmını fakir ve göçmenlerin işgal ettiğini ancak yine de polislerden bu hastanelere giden olursa öncelik tanınmasının başhekimliklere tebliğ edildiği bildirilir.⁶⁶

Taşradan İstanbul'daki doktorlara ulaşabilmenin ilginç bir yolu daha vardır ki o da mektup göndermektir. Bu usulü *Sıhhat* gazetesinde takip edebiliyoruz. Hastalıklarına bulundukları yerde çare bulamayan okurlar mektuplarında kendilerine dair kapsamlı bilgiler vererek teşhis ve tedavi için sonraki sayıları beklemekteydiler. Örneğin 2-9 Nisan 1889 tarihli sayıda dört senedir kalp çarpıntısı olan Bergama'dan Gureba Hastane Kâtibi Mustafa Şadi'nin mektubu yayınlanır. Esasen onun sözlerine bağlı kalırsak, bu illet her gün olmayıp on beş günde iki üç defa birden gelip bir iki gün oldukça rahatsız etmektedir. Evvela sol memenin altından tutup sağ memenin altına doğru yayılıp o vakit idrarı gelmektedir. İdrarı ise beyazdır ve hemen geçmeyip sıkça idrar vermekte sonra biraz teskin olup yukarıdan geçirmek gelip arka arkaya geçirirse rahatlamaktadır. Fakat vücudu gayet na-mizaç olmaktadır. Söz konusu illetin ortaya çıkışı ailesinin vefat haberiyle başlamıştır. Yalnız tütün ve kahve kullanmaktadır. Bütün bilgileri verdikten sonra *Sıhhat* okuru lazım gelen sıhhi tedbirin açıklanmasını beklemektedir.⁶⁷ Cevap 13-20 Temmuz 1889'da yayınlanır. Özetle, ani vefat haberi aldığından beri yakalandığı hastalığın sebebi belli olup, uzven kalp hastası değildir. Rahatsızlığı bir çeşit asabilik yani sinir belirtisinden iba-

65 BOA DH. İD 55/88-2

66 BOA DH. İD 55/88-3.

67 *Sıhhat*, 1-8 Şaban 1306, Beşinci sene, Numara 24, s. 96.

rettir. Teşhisin ardından uyması gereken sıhhi ve tıbbi tedbirler sıralanır. Hastalığı dört yıldır devam ettiğinden dolayı tam olarak kurtulmak için uzun müddet bu tedbirlere devam etmelidir.⁶⁸

Yine 2-9 Nisan 1889 tarihli sayıda yer alan bir başka mektup Kırk Kilise'ye bağlı Vize Kazası'ndan Orman Süvarisi Mehmed Salim'e aittir. Üç seneden fazladır halk arasında dalak diye tabir olunan bölgedeki illet sebebiyle sıkıntıdadır, o zamana kadar bazı tedaviler uygulanmış olsa da sonuçsuz kalmıştır. Yalnız kışın o kadar şiddetli olmayıp yazın artmaktadır. Bunun ise kış günlerinde çok su içilmemesinden ileri geldiği düşünülmektedir. İşte bu rahatsızlığından kurtulmak için ne yapması gerektiğinin ilan edilmesini istirham etmektedir.⁶⁹

Gazetenin okurları kendilerinde de aynı rahatsızlık olduğunu düşünüyorlarsa detaylı bir mektup göndererek cevabı beklerler. Örneğin Konyalı Artin 9. sayıda Ankara'dan bir sıhhat meraklısı olarak yayınlanan bir mektuba ek mahiyetinde kendininkini gönderir. Artin 28 yaşındadır ama çok mütalaa (okuma) ve tahrirden midir (yazmaktan mıdır) nedendir bilemez gözleri ara sıra kanlanmakta ve kapaklarının etrafı kızarmaktadır. Hele beş altı aydan beri sabahları uykudan kalktığında kirpiklerini birbirine bitişmiş bulmakta ve suyla yıkadıktan sonra kirpiklerini güçhal ile ve bazıları dökülmek suretiyle açabilmektedir. Konya'daki tabiplere müracaat ettiğinde biri her sabah soğuk suyla ve diğeri aksine sabahleyin sıcak suyla yıkamasını ve sulfato çinko adında bir ilaçla her akşam pamuk ile bir iki damla damlatmasını tavsiye etmiştir. Söyleneni yapsa da bir fayda görememiştir. İçki kullanma alışkanlığı yoktur. Belki 20-30 günde bir mecburiyet görür ise içmektedir. Artin bu genç yaşında gözlerinin bu halinden son derece üzgündür ve ileride ne olacağını merakta olduğundan ne yapması gerektiğinin bildirilmesini rica eder.⁷⁰ Her iki mektubun cevabında gözlerin kanlanması ve güya içinde toz ve toprak girmiş gibi batması ve sabahları yataktan gözlerin çapaklı olduğu halde kalkına sebepleri verilir. Bunlar arasında öne çıkan sinir zayıflığı yanında esasen fazla mütalaa ve yazıyla meş-

68 *Sıhhat*, 15-22 Za 1306, Beşinci sene, Numara 38, s. 151.

69 *Sıhhat*, 1-8 Şaban 1306, Beşinci sene, Numara 24, s. 96.

70 *Sıhhat*, 1-8 Ramazan 1306, Beşinci sene, Numara 28, s. 110.

gul olmaktır. Bu sebeple akşamları erken yatmalı, gece vaktinde ne okumalı ve ne de yazmalıdır. Diğer yapılması gerekenler de madde madde ayrıntılı biçimde sıralanır. Fakat bununla yetinilmeyerek uzman İlyas Paşa'nın yardımcı olmak için verdikleri mektubu da yayınlanır. Aslında doktor yayınlanan mektubu dikkatle okuduğunda bunun pek çok tabip tarafından fark edilemeyen yaygın bir hastalık olduğunu hemen anlamıştır. İlyas Paşa tedavi edilmemesinden dolayı müzmin hale gelmiş göz nezlesi-iltihabı olarak teşhisini koyduktan sonra nasıl tedavi edileceğini de belirtir. Sıcak buhar ve duman iyi gelmediğinden sıkça sıcak hamama gitmekten ve kadınlar gibi uzun müddet hamamda oturmaktan kaçınılmalıdır. Verdiği oranlarda karıştırılarak hazırlanan ilaç iyi oluncaya kadar kullanılmalıdır.⁷¹

1897'de *Sıhhat* okurlarına yaptığı duyuruda ihtiyaç sahipleriyle abone nelerine meccanen göz, diş vs. alanlarında uzman hekimlerin hizmet vereceği bir tıbbi muayenehane açtıkları haberini verir.⁷² *Sıhhat Muayenehanesi*'nde isimleri verilen doktorlar cuma ve pazar dışındaki günlerde saat 6.00-10.00 arası bulunacaklardır. Ayrıca mükemmel bir ameliyathane olup her türlü ameliyat yapılacaktır. Gerekli hallerde kloroform kullanılacaktır. Taşrada olup İstanbul'a gelemeyenler de idarehanelerine mektup yazarak hastalıkları hakkında mükemmel tafsilat verdikleri takdirde teşhis ve tedavileri hakkında lazım gelen bilgi verilecektir. Şartlar ve ücrete gelince vizite on kuruştur. Yalnız gazeteye bir seneliğine abone olanlara ücretsizdir, fakat yaraların tedavisi için sarf edilen pamuk ve ilaçtan bir ücret talep edilecektir. Taşradan mektupla haberleşmede, abone olmayanlar mektupla beraber on kuruluş posta pulu gönderdiklerinde cevap verilecektir. Fakat fakirler bu şartların dışındadır.⁷³ Mektupla hastalığa çare aramak kendi içinde sorunlu olsa da denemeye değer bir yöntemdi. Belli bir ücret ödemeli, abone olmalı ve gelecek sayıları beklemeliydi. Böylece taşradan İstanbul'a gitmek, bir hastane ya da doktora ulaşmak için çabalamak zorunda kalınmıyordu. Kabul edilmeli ki bulunduğu yerde bir uzman doktora ulaşamayanlar için cazip ve uygulanabilir bir yöntemdi bu.

71 *Sıhhat*, 1-8 Ramazan 1306, Beşinci sene, Numara 28, s. III.

72 *Sıhhat*, 2 Ramazan 1314, On birinci sene Numara 1, s. 2.

73 *Sıhhat*, 21 Şevval 1314, On birinci sene, Numara 8, s. 63-64.

Hasta

T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

MADDİ DESTEK TALEBİ: VERGİ AFFI, BAĞIŞ, MAAŞ TAHSİSİ

Hastaların çektikleri acıyı dindirmeye yönelik çabalarına maddi yardım arayışları eşlik eder. Özellikle ağır ve kronik hastalıklar, çalışmaya, dolayısıyla kişinin geçimini temine engel olduğu gibi tıbbi bakım ve tedavi giderlerini de düşünmek zorunda bırakır. Neyse ki vergi affı, nakit yardım veya maaş tahsis gibi yardım seçenekleri vardır. Örneğin, dülgelik yaparken vücuduna arız olan hastalık sebebiyle çalışamayacak duruma düşen Maydoslu Zezari bedelât-ı askeriyeden affedilmesi talebini arzuhalde yetkililere sunar.⁷⁴

Kemahlı Mehmed de hasta ve düşkün olduğundan bahsederek vergisini vermeye gücü olmadığından affını ister. Sürecin işleyişi dahilinde talep Meclis-i Vâlâya havale edilir ve hastalığı sebebiyle “merhamete şayan” olduğu göz önüne alınarak Harput valisine gereğinin icrasına dair bir yazı gönderilir.⁷⁵ İzmit Mutasarrıflığına hitaben kaleme alınan bir belgede

⁷⁴ BOA DH. MKT 2416/34.

⁷⁵ BOA A. MKT. UM 23/79.

(1894) Mehmed Said'in bu örneklerden farklı olarak kendisi değil oğlunun hastalığını ileri sürerek vergi muafiyeti talebinde bulunması sadece hastaların değil onların bakımıyla meşgul olan yakınlarının da muafiyet veya yardım almakta kendilerini hak sahibi gördüklerini ifade ediyor.⁷⁶ Nitekim daha yaratıcı olan Mısır'dan Taha b. Ömer'in arazi tahsisi isteğinin gerekçesi yine böyle bir temele dayanır: Üç kardeşi gözlerinden rahatsız ve iki kardeşi de askerde olduğundan beş kardeşinin ailelerinin geçimini o üstlenmiştir. Ancak yeterli toprak ve gelirleri yoktur. Hepsi fukara ve perişan hale düştüklerinden köyleri dahilinde bir-iki tarla verilmesi onları bu zor durumdan kurtarabilecektir.⁷⁷

Kadınların aile fertlerinin hastalıkları karşısındaki tutumları, konunun ilginç bir boyutunu oluşturur. Zira burada kadınlar ailenin geçimi yanında hasta aile fertlerinin sorumluluğunu almak ve menfaatlerini korumak gibi farklı roller üstlenerek taleplerin takipçisi olurlar. Bunlardan biri, 1887'de kocası hastalandığı için altı nüfusuyla birlikte ekmeğe muhtaç bir hale geldiğini belirterek yardım isteyen Bosna muhacirlerinden Fatma'dır.⁷⁸ Eşinin hastalığı sebebiyle ailenin geçimini sağlayamaması Fatma'nın talebini meşru kılmaktaydı. Kadınlar sadece erkeklerin geçim sorumluluğunu üstlenmekle kalmamış onların haklarının koruyucusu olarak da rol almışlardır.

1846'da Şumnu sakinlerinden Ayşe, padişaha hitap eden arzuhalinde topçu askeri olan oğlu Mustafa'nın sara hastası olduğunu fakat kimsenin hatta amirlerinin bile oğlunun bu durumunu bilmediğini belirterek askerlikten ihracını istemişti.⁷⁹ Bu örnekte hasta sessiz kalmayı tercih ederken, oğlunu koruma vazifesini annenin üstlendiğini görüyoruz. Yine bir başka anne Esma Hatun, 1856'da Mühendishane-i Berrî-i Hümayûn kollarından olup memuriyetle Van'a gönderildiğini belirttiği oğlu İsmail Efendi'nin hastalanmasından dolayı geçici olarak İstanbul'a gelmesine izin verilmesi isteğini askeri yetkililere sunmuştur.⁸⁰ Kadriye Hanım ise

76 BOA DH. MKT 197/26.

77 BOA A. DVN 56/34.

78 BOA DH. MKT 1396/121.

79 BOA A. DVN 19/79.

80 BOA A. MKT. NZD 190/54.

1893'te kızının ağır hasta olduğunu belirterek eşi Merc Kaymakamı Sadık Bey'in İstanbul'a gelmesine izin verilmesini ister. Bu talebi uygun görül-müş ve Sadık Bey'in de istemesi halinde kızını görmek üzere üç ay süre ile izin verileceği Bingazi Mutasarrıflığına bildirilmiştir.⁸¹ Kadriye Hanım böylelikle ağır hasta kızının durumundan babasını haberdar etmek ve belki de son kez kızını görebilmesini istemiş, bu isteği de resmi makamlarca kabul görmüştür. Fakat talepler her zaman olumlu karşılanmayabiliyordu. Nitekim 1847'de Saniye Hatun'un kendisi ve hasta kocasına bakacak kim-seleri olmadığından askere alınan oğlunun terhis edilmesine dair isteği askeri makamlar tarafından uygun bulunmamıştı.⁸²

Hastalıkta vergi muafiyeti yanında doğrudan para talebi de seçenek-ler arasındadır. Maliye nazırına gönderilen yazıda, bir süredir hasta olan Mehmed Paşa devamlı ilaç ve tedaviyle meşgul olduğundan ihsan edilen meblağın nezaret tarafından ödenmesi talimatının verilmesi⁸³ padişahın muhtaçlara yönelik yardımlarının çok sayıdaki örneğinden sadece biridir. Hastalık sebebiyle görevine devam edemeyen Mehmed Cemil Efendi'ye üç yüz kuruş verilmesi isteği, değerlendirmeye alınan talepler arasındadır.⁸⁴ Yine seraskere hitap eden bir başka belgede, maaşsız olarak askerlikten çık-a-rılan hasta ve sakat İsmail ile Bekir'in zor durumda olduklarından bir miktar maaş bağlanması ve borçlarının ödenmesi için maddi destek talepleri ilet-i-lir.⁸⁵ Diğer taraftan hastalığını ileri sürerek iş talebinde bulunan Akif Ahmed, bu örneklerden ayrılır. Arzuhalindeki açıklamasına göre, Ahmed genç yaşla-rından itibaren sadakatle hizmet eden geniş aile sahibi bir kuldur. Ancak bir süre ağır şekilde hastalanmış ve bu sebeple büyük miktarda borçlanmıştır. İsteği "bir mahalde memuriyetle kayırmaklığı"dır.⁸⁶

Yardım talebinde bulunanlar, istekleri kabul edilmekle birlikte işlemlerin uzaması durumunda kaderlerine razı olarak vazgeçmek veya sessizce beklemek yerine yeni dilekçelerle taleplerine ulaşmakta ısrar-

81 BOA DH. MKT 123/46.

82 BOA A. MKT 106/7.

83 BOA A. MKT. MHM. 8/21.

84 BOA A. MKT. NZD. 250/85.

85 BOA A. MKT. NZD 262/67.

86 BOA A. DVN 43/21.

cı olabiliyorlardı. Burada özellikle hastalığın ve muhtaç halin devamını vurgularken gecikmenin durumlarını ne kadar güçleştirdiğine dair ayrıntılar vererek aslında bürokratik sürecin bir an önce tamamlanması için yetkilileri sorumluluk üstlenmeye zorlarlar. Nitekim 1853'te İbrahim Bey içinde bulunduğu zor durumu arzuhalinde yöneticilere olabildiğince açık bir dille ifade etmişti. Hayli kalabalık bir ailesi olup zaruret ve ıstırap içindeki İbrahim Bey, altı aydan fazla bir süredir İstanbul'dadır ve maaş alamamaktadır. Buna bir de tıbbi giderler eklenince çok zor duruma düşmüştür. Sağlığına kavuşup memuriyete başlayınca kadar yeterli bir maaş tahsisi isteği olumlu karşılanmışsa da, bir hayli zaman geçmesine rağmen kendisine herhangi bir maddi destekte bulunulmamasından şikâyetçidir. Durumun Maliye Nezaretine havale edilerek gerekli işlemlerin başlatılması, İbrahim Bey'in tekrarlanan talebinin dikkate alındığını gösteriyor.⁸⁷ “Kör, fukara ve merhamete muhtaç” Hafız Abdullah da 1860'ta yöneticilere sunduğu arzuhalinde, kendisine 50 kuruş verilmesinin uygun görüldüğünü ancak ödeme yapılmadığından “perişan halde olup Allah biliyor ki aç susuz” kaldığından yakınır. Böylece yetkililere yönelik duygusal ve ahlaki yardım çağrısını daha da kuvvetlendirir. İsteği Allah rızası için kullarına merhamet gösterilerek bir an önce söz konusu paranın verilmesidir.⁸⁸

Kimi zaman da hak arayışı yapılan kesintilere yöneliktir. 1893'te iki ay izinle İstanbul'a giden ancak hastalığı sebebiyle görevine üç buçuk ay sonra dönen Trablusgarb Vilayeti Mektubi Kaleminden Atıf Efendi, maaşının eksik verilmesine itiraz eder. İtirazının gerekçesi, izinli olanlara maaşlarının tam ödenmesi ve makul bir mazereti olduğuna göre kesinti yapılmaması konusundadır.⁸⁹ Yine 1898'de Selanik Mekteb-i İdadisinde görevli Abdullah Bey, hastalığı sebebiyle giremediği derslerin ücretinin maaşından kesilmesi yönündeki kararı, derslerini daha sonra telafi ettiğini söylese de engelleyemez. Yazışma sürecinden anlaşıldığı kadarıyla maaşın nezaretine konu hakkında bilgi verilerek görüş sorulur. Abdullah Bey “keyifsiz bulunmasından” dolayı on üç gün kadar derslere girmemiştir.

87 BOA A. MKT. NZD 74/36.

88 BOA A. DVN 153/45.

89 BOA DH. MKT 1/69.

Yaptığı açıklamada hastalığı süresince yapmadığı derslerini daha sonra telafi ettiğini bildirmiştir. Oysa hukuki olarak her ne sebeple olursa olsun hiçbir ders terk edilememekte yalnız hastalık dolayısıyla üç gün terk edilen dersler muaf tutulmaktadır. On üç gün zarfında yapılmayan derslerin telafisine dair bir açıklama bulunmamaktadır.⁹⁰

Hastalık sebebiyle emeklilik bir başka seçenektir. Aslında 19. yüzyılın hayli erken bir aşamasından itibaren askeriye, mülkiye ve ilmiye sınıfları için bir emeklilik sistemi şekillenmişti. Ayrıca herhangi bir şekilde görevden azledilmiş olanlara da “mazûlin maaşı” ödendiği bilinmektedir.⁹¹ Yardım talepleri içinde emeklilik daha tercihe şayan görünmekle birlikte bu seçenekte hastalığın kişinin çalışmasına tamamen engel olması ve bu durumun devamlılık göstermesi beklenir. Ayrıca yöneticilerin tıbbi tetkiklerin titizlikle yürütülmesine gösterdikleri özen dikkat çeker. Nitekim 1884’te akıl hastalığı sebebiyle görevine son verilen Muallim Mustafa Efendi’nin eşi zor durumda olduklarını bildirerek bir miktar maaş bağlanması talebinde bulunduğu anda öncelikle Mustafa’nın hasta olduğuna dair doktor raporu ve hizmet süresine dair cetvel istenir. Ancak emeklilik işlemleri için herhangi bir doktor raporu yeterli olmadığından İstanbul’da Mekteb-i Tıbbiyeden taşrada ise diplomalı bir doktordan alınacak raporun Mekteb-i Tıbbiyede onaylatılmasının gerekliliği açık bir şekilde dile getirilir.⁹²

1893 tarihli bir başka örnekte Lapseki kaymakamı iken geçirdiği cinnet sebebiyle görevinden ayrılmak zorunda kalan Mehmed Sadık Bey emekliliğini ister. Onun da emeklilik için öncelikle Cemiyet-i Tıbbiyede muayene olarak hastalığının geçip geçmediğine dair alacağı raporu yetkililere sunması gerekmektedir. Aslında ilk muayene neticesinde kendisinde cinnet emareleri görüldüğü ve bu çeşit cinnetin beş altı ay kadar uygun bir tedaviyle geçmesinin mümkün olduğu bildirilmiştir. Dolayısıyla emeklilik kararının alınması tedaviye rağmen hastalığın geçmediğinin aynı kurum tarafından onaylanmasına bağlıdır.⁹³ 1900’deki emeklilik işlemi Beyoğlu polis memurlarından

90 BOA MF. MKT 384/39.

91 Özbek, s. 51; Abdullah Martal, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Emeklilik ve Buna İlişkin İlk Düzenlemeler,” *Kebikeç*, 2000, Sayı 9, s. 35-42.

92 BOA MF. MKT 84/117.

93 BOA DH. MKT 124/27.

Kıbrıslı Mehmed Efendi'ye aittir. Hastalığı sebebiyle emekliliğini isteyen Mehmed Efendi tedavi için Haydarpaşa ve Bahriye Merkez hastanelerine gitmiş ve Mekteb-i Tıbbiyye-i Şahane Hariciye Kliniğinde tedavisine devam etmiştir. Ayrıca dört ay kadar tebdilihava etmiş ise de son muayenesinde hastalığının arttığı anlaşılmış ve bundan böyle iyileşmesi “fennen” mümkün olmadığından emekliliğini talep etmiştir. Fakat bütün bu raporlar yeterli görülmediğinden bir kere daha Mekteb-i Tıbbiyye-i Şahanece muayene edilmesine, oradan gelecek rapora göre muamele edilmesine karar verilir.⁹⁴ Belgrad Sefiri Feridun Bey'in durumunda ise emeklilik söz konusu değildir ancak doktor raporunun önemi açısından zikre değerlidir. 1892 tarihli kayda göre, Feridun Bey hastalığının Almanya'da tedavisinin gerekli olduğuna dair bir telgraf ve doktor raporu sunarak görevinden ayrılmıştır. Herhangi bir cezalandırmaya gitmeden önce böyle bir mevkideki memurun izinsiz tebdilihavayla memuriyetini terk edecek kadar ağır bir hastalığı olup olmadığının tespitine ihtiyaç duyan İstanbul'daki yetkililer raporun bir an önce incelenmesi için harekete geçerler.⁹⁵

MUAFİYET TALEBİ: ASKERLİK, GÖREV YERİ DEĞİŞİKLİĞİ, CEZA AFFI VEYA TEHİRİ

Hasta olmanın en önemli mazeret alanlarından biri de askerlikten muafiyettir. 1915-1919 yıllarında Osmanlı Ordusunda görev yapan Karamanlı bir Rum askere ait günlük, şartlara dair bir fikir vermesi açısından kullanılabilir. Kayıtlar Edirne'de başlar ve Adapazarı'nda sona erer. Karamanlı askerin birliği bir süre Doğu Trakya'da yol aldıktan sonra Gelibolu'da Anzaklarla İngilizlere karşı savaşa katılır. Ayrıca Doğu Anadolu ve İran cephelerinde bulunur.⁹⁶ Karamanlı asker bir süre Diyarbakır Hastanesi'nde kaldıktan sonra taburcu olunca (28 Eylül 1916) bin müşkilatla Bitlis'e gider. 20 Eylül 1917 kaydı şöyle: “Gayetle sıkıntılı bir gün, elimde yara, sıtma, bacağımda kan

94 BOA ZB 303/44.

95 BOA BEO 43/3170.

96 *Karamanlı Rum Ortodoks Bir Askerin Seferberlik Hatıraları Çanakkale ve Doğu Cepheleeri 1915-1919*, Yayına Hazırlayan Evangelia Achladi, Çeviri Thanasis Nikolaidis, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017. Evangelia Achladi günlük ve yazarına dair bilgi verdiği “Giriş” kısmında başta isim zikredilmese de metinde yazarın adının Anastas olduğunun anlaşıldığını kaydeder. Bkz. s. 12-13, 15.

çıbanı, gayetle âcizim.” 21 Eylül’de karşılaştığı Edirneli Niko parmağına sulu pansuman yapmasını tavsiye eder. Fakat parmağının acısından uyuyamaz. Bir gün sonra hamur sakızıyla parmağı delinir, bir parça rahatlar ve gece bir haftalık rahat bir uyku çeker. Ertesi gün parmağı işlemeye başlar ve 29 Eylül’de sargıyı çözer, artık iyileşmiştir. 1 Ekim 1917’de bacağındaki çıbanın zahmeti başlar. 6 Ekim’de ondan da kurtulup sargıyı çözer. Bu sefer de gözü yüzüyle birlikte şişer. İki gün sonra yüzündeki şişliğin yılcık olduğunu öğrenir. Bitlis’te seyyar hastanede yılcık koğuşuna konur.⁹⁷

7 Mayıs 1918’de ayağının şişmesinden çok zorlanmaktadır. 8-10 Mayıs’ta ayağı o kadar kötüleşir ki artık değnekle zor yürüyebilmektedir. 12 Mayıs’ta ayağı için hastaneye yatar ve 18 Mayıs’ta çıkabilir. 1-2 Temmuzda güneş çarpmasından hastalanır. Doktora çıktığında hastaneye yatırılır. Fakat etüv olmadığından onu çadıra koymazlar. Gayet fena bir yerde ah vah ile geceyi geçirir. Ertesi gün etüv ve tıraş sonrası müşahede koğuşuna yatar. Bir saat sonra doktor gelip mükemmel bir hastane elbisesi giydirip ilaçla karışık İngiliz tuzu (soda) verirler. 5 Temmuzda ilk defa on günden sonra beş-altı kaşık çorba yiyebilir. Doktor parmağından kan alarak lekeli humma (tifüs) muayenesi yaptığında temiz çıkar. Ertesi gün rahattır. Muayene sonrası büyük çadıra gönderilir. Takip eden (6-7 Temmuz) kayıtları şöyledir:

Her tarafı muntazam, her şey mükemmel. Âdeta Stanbol hastanelerini andırıyor. Rus çadırları altında yatıyoruz. Ne güneş vuruyor, ne yağmur geçmenin kabili var. Altı gün sonra yarım ekmek vermeye başladılar. (...) Doktor Kumkapılı Yeoryios Valsamidis imiş, ahabab çıktık. Allah ondan razı olsun! Yalnız bana değil, umum hastalara öyle gayret ediyor. Berra-i insaniyet (üstün insaniyet). Hastanede hepsi o. Eğer olmasa başka kimsenin vazifesi değil. Bir hafta istirahatla taburcu çıktım.⁹⁸

4 Eylül 1918’de halk arasında İspanyol hastalığının (İspanyol Gribi) çok olduğundan bahseder. Nitekim 22 Eylül’de hastadır ancak 23 Eylül’de

97 Karamanlı Rum Ortodoks Bir askerin Seferberlik Hatıraları, s. 54, 55-57, 59.

98 Karamanlı Rum Ortodoks Bir askerin Seferberlik Hatıraları, s. 92-94, 104-106.

iyicedir. Humma-ı habisiden kurtulmuştur. Fakat 24 Eylül'de "paçavra" fenni "humma-ı habis" dedikleri hastalığa tutulur. Gece saat altıya kadar devam eder ise de ter ile kurtulur.⁹⁹ Günlükten bu kadar uzun yapılan alıntı ve özetlemenin sebebi bir Osmanlı gayrimüslim askerin cephede hangi sağlık sorunlarıyla baş etmek zorunda kaldığına dair bir fikir verebilmektir. Ancak benzer hatta daha ağır sağlık sorunlarıyla pek çoğu baş etmek zorunda kalmıştı. Bu örnekte olduğu gibi kendi başına çare arayanlar olduğu gibi hastalığı askerlikten kurtulma aracı olarak görenler de mevcuttu. Tebdilihava almak bir süre uzaklaşma fırsatı sunması açısından cazip olsa da uygulanabilirliği kolay değildi. Nitekim Nizamettin Delilbaşı Erzincan'da gördüğü çok elim ve feci olarak tanımladığı bir olayı anlatır. Hasta bir mülazıma doktorlar tebdilihava verir. Ordu, seraskerliğe hastanın durumunun tehlikeli olduğunu, veremin ilerlediğini yazar. Fakat cevap uzun süre gelmez. Hastanın itimada şayan olduğuna dair hüsn-i şehadet edilir. Sonunda, hastanın İstanbul'a uğramamak şartıyla Erzincan, Trabzon, Sinop, Kastamonu, Ankara, Eskişehir üzerinden Bursa'ya gitmesine izin yazısı gönderilir. Sağlam ve varlıklı bir adam için bile bu uzun, yorucu ve masraflı seyahat bir felaket iken izin veremli hastaya bildirilir. Hastanın yirmi aylıktan fazla birikmiş parası vardır fakat onu da vermek için birçok muameleden geçmek gerekir. Önce para olmadığı cevabı gelince hastanın durumunun çok kötü olduğu, merhamete ihtiyaç duyduğu şifahen dile getirilerek takip edilir, yine parasını alamaz. Sonunda da vefat eder.¹⁰⁰ Bununla birlikte çok sayıda talebin varlığı bunun denenmeye değer bir yöntem olarak görüldüğünün ifadesidir.

1843 tarihli, hasta zabıt ve neferlerin askerden ihraçla tebdilihava-ya sevkleri hakkındaki belgede talep gerekçesi ayrıntılı biçimde anlatılır. Buna göre, Erzurum on altıncı alay piyade askerleri olarak her biri bulundukları rütbe ve makamların kıymetini bilmişler; ömürleri yettikçe ve ellerinden geldiğince vazifelerine sadakat ve sebatla devam etmişlerdir.

99 Karamanlı Rum Ortodoks Bir Askerin Seferberlik Hatıraları, s. 116, 119.

100 Nizamettin Delilbaşı *Hatıralarım, Canlı Tarihler*, İstanbul: Türkiye Yayınları. 1946, s. 61-62. (*Hatıratı'nın* başında hayatına dair verilen bilgiye göre, 1871'de Kars'ta doğdu. Harbiye'de tahsil etti. Babası Mustafa Âkif Paşa Erzincan'a sürülünce saraya yaver alındı. Nizamettin Delilbaşı da Erzincan'a sürüldü. Meşrutiyet ve umumi af ilan edilinceye kadar üç sürgün yeri değiştirdi. Balkan Harbinde Yunanlılara esir oldu (s. 3).

Şimdi hasta ve ihtiyar olup hizmete iktidarları kalmamıştır. Kendileriyle görüşülerek doktora havale edilmişler ve muayene neticesinde yüz on yedi neferin hasta olduğu doktorlar tarafından kabul edilmiştir.¹⁰¹ Burada doktor raporu muafiyet taleplerinin değerlendirilmesinde esastır. Ancak sadece mahalli doktor raporu yeterli değildir. Örneğin, 1866'da Rumeli Valiliğine gönderilen resmi yazıda mühürdarlık hizmetinde bulunup gıyaben ismine kura isabet eden Ali Efendi'nin hasta olup durumunun askeri hizmete elvermediği daha önce yapılan muayenesinde anlaşılmıştır. Fakat bu şekilde hastalık gerekçesi gösterenlerden bazılarının İstanbul'daki muayenelerinde askeri hizmete elverişli oldukları ortaya çıkmıştır. Bu sebeple hasta oldukları iddiasında bulunanların mensup oldukları ordu merkezlerine giderek meclisce muayeneleri, sıhhi durumlarının görülmesi gereklidir.¹⁰²

Bununla birlikte doktor raporu gerekliliği, askerden kaçmak isteyenleri hiçbir zaman yıldırmadı. Zira belli bir ücret karşılığı ya da uygun bağlantıyı kurarak rapor alma çabaları mevcuttu. Çürük raporu almak isteyen Ömer ve Ahmed için bu kişi bir hastane odacısıydı. 1861'de Dersaadet Ordusu Piyade İkinci Alayından Kayserili Ömer ile Piyade Dördüncü Alayından Yozgatlı Ahmed, çürüğe çıkmak için Bâb-ı Seraskeri Hastanesi odacısı Ahmed'e rüşvet verirler. Ancak bunun duyulmasıyla soruşturma başlatılır. Soruşturma neticesinde Odacı Ahmed'in nakdi cezası yanında aracılık yapan İbrahim ile birlikte üç senesi kalebentlik olmak üzere altı sene için vazifesinden uzaklaştırılır. Rüşveti veren Ömer ile Ahmed'in ise asker olmalarından dolayı kalebent ve sürgün edilmeleri yerine cezalarını üçer sene alaylarında çekmeleri uygun görülür.¹⁰³ Ali Rıza Etî'yi çalıştığı hastanede en çok rahatsız eden tanıyanların gelip ondan yardım istemesidir. Örneğin Hacı Ali Efendi'nin oğlu Safvet nakdi bedelin kabulü ile silahsız hizmete çıkması için aracılık yapmasını ister. O da doktor ağabeyine yönlendirir. Ağabeyi muayene eder ve 10 ay hava değişimi raporu verir. Ancak tasdik için menzil başhekimine gönderildiğinde yazıcı Ziya Efendi,

101 BOA C. SH 7/332.

102 BOA A. MKT. MHM 348/20.

103 BOA A. MKT. MVL 136/5.

böyle bir tek rapor gelmesinden bir şey aldıklarını düşündüğünden kendisi de bir şey almazsa mühürlemeyeceğini söyler. Dışarıda bekleyen Safvet'e çıkıp söylediğinde "Aman ne isterse ver de tasdik ettir" der. Bir buçuk lira bir yamçı parası vererek tasdik ettirir.¹⁰⁴ Bu, tek örnek değildir. Yine onun ifadelerine göre hemşerileri koca babayiğit oldukları halde açlık ve soğuk neticesi çocuklar gibi ağlayarak yardım isterler.¹⁰⁵ İstekler hastaneye yatmak yanında hava değişimi raporudur. Yalvaranın hesabı yoktur. Eti'nin yorumu şu şekildedir: "Zavallılar hep hastaneye yatmak istiyorlar. Düşünmüyorlar ki hastanelerin şimdiki hali, birer ölüm evinden başka bir şey değil. Oraya girmek ölümünü hızlandırmaktan başka bir şey değildir."¹⁰⁶ Çoğunu bir şekilde başından savsa da Çömükzade Ahmed'in sekiz lirasını alıp sekiz aylık bir hava değişimi *verdiğini* de itiraf eder.¹⁰⁷ Hastanede yazılara ve pansumana yardım etmekle görevli bir kişi olarak Ali Rıza Bey, ayrıca peşine takılan Fahri, Nalbant Süleyman, Hacı Ömerzade Ethem için de aracılık yaparak isteklerine ulaşmalarına yardım etmişti. Fahri'yi Amerikan Hastanesi'ne yatırır, diğerlerini kendi hastanesine getirir böylece karantina koğuşunda yiyip içip otururlar. Gerekçesini "Ne yaparsın hemşerilik" olarak gösterse de rüşvet almasını, "Arapgirli Hakkı Çavuş'un 10 lirasını alarak Erzincan'a gönderdim" diyerek kabul eder. "Evet rüşvet, rüşvet; bununla birlikte çok inşafı" derken yaptığının yanlışlığını kabul etmekle birlikte bunu makul bir alana çekmeye gayret eder.¹⁰⁸

Askerlikten kaçmanın tek yolu sahte rapor almak değildi. Kaçış için kendini sakatlamayı veya kendine hastalık bulaştırmayı göze alanlar mevcuttu. Askerlikten kurtulmak için hastaneye yatmak isteyen bir kişi kendi silahıyla sağ elini yaralar. Fakat kendini yaraladığı anlaşılan Şebinkarahisarlı bu nefer, tesirli bir ibret olmak üzere sargı mahalline ve hastaneye gönderilmeyip siperde bir hafta mütemadiyen ceza nöbetine verilir. Ancak durumu çok kötüleşince hastaneye sevk edilir.¹⁰⁹

104 Eti, s. 129.

105 Eti, s. 73-74.

106 Eti, s. 74.

107 Eti, s. 131.

108 Eti, s. 139.

109 Ankan, s. 136.

Edirne Merkez Hastanesi röntgen ışını uzmanlığına atanan Tosyavizade Rifat Osman, hastaneyi fenni bir hastane olarak görmez ve bunları “hastalar memleketi veya kaçak askerler tembelhaneleri gibi bir şeydi” biçiminde tanımlar. Bundan başka, “Hakikatte yüzde on oranında hasta vardı. Öbürleri elbisesini çıkartıp hasta elbisesi giymiş tembeller idi” derken bir doktor olarak tespitite bulunur.¹¹⁰ Kaçış yollarından haberdar olan siyasi iktidar ise hastalık gerekçelerine karşı tıbbın yardımına başvurdu. Aslında en çok başvurulmuş kaçış yolu olarak delilik ve sara taklidi yapanları gerçeklerinden ayırabileceklerini iddia eden akliye ve asabiye şubesinin desteklenmesinde, böylesine pratik bir kaygının rolü büyüktü.

Uzun yıllar orduda akliye ve asabiye mütehasşısı olarak hizmet eden ve cumhuriyet döneminde de askeri doktorlara *temaruz* (sahte hastalık) konusunda bilgi veren Nazım Şakir (1888-1969), “temaruz”dan anlaşılması gerekenin hasta olmadığı halde hastalık iddia eden bir askere aldanmamaktan ibaret olduğunu dile getirir. Bunun neden yapıldığını da şöyle özetler: askerlikten çıkmak, hava tebdili almak işlenen bir cürmün cezasından kurtulmak. Fakat onun ifadesinde çok önemli bir husus, temaruz isnadı ile hapislere, cezalara, idamlara mahkûm edilmiş birçok vakanın daha sonra özellikle de tıbbın gelişmesiyle gerçekten hasta olduklarının anlaşıldığıdır.¹¹¹ Özellikle askerde temaruz teşhisi için kloroform koklatılan; soğuk duş, tecrit, elektroşok gibi sert, acı verici ve onur kırıcı cezalara maruz kalan hatta idam edilenlerin olduğunu belirtmesi uzun yıllar orduda görev yapan bir doktorun itirafı olarak anlamlıdır. Zira 1940’larda meslektaşlarına gerçek ile sahte hastalık iddialarında çok titiz ve sabırlı bir incelemede bulunmalarına yönelik tavsiyesi, savaş yıllarında temaruz vakalarına bakan bir doktorun tecrübesinin ürünüdür.

Hastalık gerekçesiyle sunulan arzuhallere bakan yetkililer, istekte bulunan kişinin kendi çıkarlarının peşinde olup olmadığı kuşkusunu her zaman taşıymışa benziyorlar. Bunda haklılık payı olmakla birlikte tıbbın ancak daha sonra bir hastalık olarak göreceği vakaların bulunduğunu unut-

110 Tosyavizade Dr. Rifat Osman, s. 111.

111 Nazım Şakar (Şakır), *Orduda Temaruz (Simulation) Ordu Doktorunun Nöropsikiyatri Kılavuzu*, İstanbul: Genelkurmay Başkanlığı Askeri Basımevi, 1946, s. 145.

mamak gerekiyor. Yine Doktor Nazım Şakir, tıbbın sınırları çizilmiş bir bilim olmadığını, bu sebeple teşhis hataları yapıldığını ve bilgileri dışında hastalıkların da mevcut olduğunun göz önüne alınması gerektiğini belirtir. Bu çerçevede kendilerinden önceki doktorların iyi niyetlerine rağmen bilmedikleri hastalıklara dair sahte hastalık kararı verdiklerini hatırlatır.¹¹² Fiziksel rahatsızlıklardan farklı olarak psikiyatri alanındaki boşluk temaruzun teşhisi çok daha büyük bir sorundu. Cephedeki yaşam, Abidin Ege'nin, 1917'de *Çanakkale, Irak ve İran Cephelelerinden Harp Günlükleri*'nde açıkladığı gibi zaman zaman baş etmeyi hayli zorlayabilmekteydi. Aslında uyum kabiliyeti oldukça iyi olan Ege, Arap Irakı-Kolaço Köyü'nde iken "o gün yine pek ümitsiz olduğu, dimağında büyük bir bozulma, fikrinde azim bir perişanlık hissettiği, gayet asabileştiği, her dakikasının pek heyecanlı bir asabiyet buhranı içinde çalkalandığını" yazdığında kimi zaman ne kadar zorlanabildiğini itiraf etmiş oluyordu.¹¹³ Fahrettin Altay da Nisan 1919'da uzun savaş yıllarının yorgunluğunun vücudu ve sinirlerini hayli yıprattığını kabul eder. Nitekim sıhhi heyete muayene olup, üç ay tebdilihava ve istirahat alma ihtiyacı duymuştu.¹¹⁴ Sinirlerin yıpranması Yüzbaşı Halim'de olduğu gibi sinir buhranına sebep olabilmekteydi (Mayıs 1913).¹¹⁵ Diğer taraftan askeri yetkililer için bu tür buhranlar korkaklık olarak görülmekteydi. Bunlardan biri *Sofya Esaretinden Çanakkale Zaferine (1913-1915)* adlı eserinde, Edirne kuşatmasına katılan 257 topçu subayını isim isim değerlendiren Eyüp Durukan'dır. Nitekim 4/49 kumandanı Yüzbaşı Muhiddin Efendi hakkında şu yorumda bulunur: "hiçbir işe yaramaz. Korkaktır. Harpte korkaklığından cinnet göstermiş ve uzun müddet hastanede kalmıştır. Bataryaya kumanda edememiştir."¹¹⁶

Siyasi iktidar temsilcileri bu zor meselede yani hasta olmanın onurunu taşıyanlarla cezalandırılması gereken sahtekârları belirlemede bir taraftan tıbbı sorumluluk verirken bir taraftan da tıbbın güven sınırını aşmayı başaranlara karşı zayıflıkları güçlendirdiler. Özellikle emeklilik ve

112 Şakir 1946, s. 147, 161.

113 Ege, s. 471-472.

114 Fahrettin Altay, 10 Yıl Savaş 1912-1922 ve Sonrası, İstanbul: İnsel yayınları, 1970, s. 184.

115 Durukan, s. 41.

116 Durukan, s. 119.

askerlik gibi devletin öncelikli alanlarında yöneticiler iddialar karşısında hastalığın meşruiyet sınırlarının korunmasında çok dikkatliydi.

Silistre Süvari Alayından Haşim, sunduğu arzuhalde frengi hastası olduğunu ve kendisinin ordudan ihracını veya tedavi ettirilmesini ister. Bir süredir tedavi görse de şifa bulmadığından alayındaki subay ve erlerin, hastalığı sebebiyle kendisini kabul etmediklerinden de şikâyetçidir. Frengi bulaşıcı ve ayıp-iğrenç bir hastalık olarak görüldüğünden insanların Haşim'den kaçmaları beklenebilir bir neticedir. Yine de hemen ordudan ihraç edilmemesi ve tıbbi rapora göre hareket edilmek üzere beklenmesi dikkat çekicidir. Muayene sonrasında tedavinin başarılı olduğu fakat zayıf bir bünyeye sahip olduğundan hava değişikliği için üç ay süreyle memleketine gönderilmesinin yeterli bulunması yetkililerin kuşkularında haklı olduklarını gösteriyor.¹¹⁷

Tedavisi olmayan bulaşıcı hastalıkları olanların askere alınmalarının ilgili kanuna eklenmesi meselesi 1871'de orduda er olarak görev yapan Bursalı Hasan Hüseyin bağlamında ele alınır. Tedavi için Kuleli Hastanesi'nde bulunan Hasan Hüseyin'in hastalığı, askeriyede istihdamına elveremeyeceğinden ihraç edilmesi hastane yetkilileri tarafından Dâr-ı Şûrâ'ya havale edilen ekli dilekçede belirtilmiştir. Söz konusu şahıs, daha önce kayıp olup altı senelik kurası üzerinden zorla askeri hizmete alınacaktır ancak hem hastalığı hem de hastalığının bulaşıcı olduğu söylendiğinden ihracının daha uygun olacağı düşünülmektedir. Kanunen yakalanan kaçaklarda istisnai bir özür ve illet olsa da bunlara itibar olunmaması gerektiği kabul edilmekle birlikte onunki gibi hastalığı olanlardan arkadaşları iğrenmektedir. Bu sebeple söz konusu belgede doktor raporuyla bulaşıcı ve müzmin hastalığı olduğu onaylananların askere alınmamaları hususunun Babîâlî'den sorularak ilgili kanun maddesine eklenmesinin yerinde olacağı kaydedilir.¹¹⁸ Aslında bu örnek, hastalığın niteliğinin askerlik gibi son derece hassas bir konuda oynadığı rolün ifadesi olarak ilkinden daha farklı bir anlama sahiptir.

İklima uyum sağlanamadığı için hastalanma ve bu sebeple görev yeri değişikliği talebi, en sık rastlanan bir başka talep türüdür. 1864'te Van

117 BOA A. MKT 53/22.

118 BOA İ. DH 642/44698.

ve Hakkari Mutasarrıfı Ahmed Ziya Bey bölgenin havası ve suyuyla imti-zaç edemediğinden vücudunda ortaya çıkan zayıflık neticesi yakalandığı hastalıktan kurtulamadığını belirtir. Kendisi her ne kadar padişaha hizmet etmeyi canına minnet biliyor ise de bu halde orada kalmasına vücudu tahammül edemeyecektir. Dolayısıyla bir başka yere tayini olmadığı takdirde de başkente dönüşüne izin verilmesini ister. Fakat başkente dönüşünde yol masraflarının epey bir miktar tutması onu maddi açıdan daha da zor duruma düşüreceğinden “lütfen ve merhameten” görev yeri değişikliğini tercih eder. Gönderilen cevapta rahatsızlığından dolayı memuriyet yerinin değiştirilmesi isteğinin değerlendirildiği ancak o anki maaşına uygun bir memuriyet olmadığı gibi eyaletteki görevine bir süre daha devam etmesi arzusunun dile getirilmesi karşısında Ahmed Bey’in hayal kırıklığına uğradığı fakat mücadeleden vazgeçmediği tahmin edilebilir.¹¹⁹

1879’da Halep’e vali olarak atanan Mehmed Said Paşa da bu yerin su ve havasıyla uyum sağlayamadığından “vücutça pek ıstırap içinde olduğunu” münasip bir valilikle görev yerinin değiştirilmesini veya tedavi için İstanbul’a dönüşüne izin verilmesini ister. Dehşetli bir ıstırap içindedir ve gece gündüz aralıksız işle uğraşmak mecburiyetinde bulunduğu rahatsızlığı nefes aldıkça artmaktadır. On dört ay önce Ankara memuriyetinde tutulduğu kalp hastalığı burada nüksetmiştir. Bazen öyle şiddetlenmektedir ki hayatından ümidini kesmektedir. Mehmed Said, kendisinin zaten mukaddes bildiği devlet hizmeti uğrunda feda olmak için yaratıldığını ifade etse de bir kere daha ne kadar ıstırap içinde olduğu ifadesine döner. Uzun yazısına, artık devlet hizmetinde bulunamayacağını ve bu şekilde helak olacağını ancak “padişahın merhametinin” buna razı olmayacağına duyduğu inancı dile getirerek son verir.¹²⁰

Erzurum’un havasının sebep olduğu hastalığın kendisi için zorluğunu detaylı olarak anlatan bir başka örnek, Anadolu Ordusu Defterdarlığında görevli Sabri Efendi’dir. Sabri Efendi’nin ifadesine göre atanalı yedi ay olmuştur ve o zamana kadar üstlendiği memuriyetlerden hiçbir zaman istifa teşebbüs etmemiştir. Fakat Erzurum’a vardığından beri havasıyla hiçbir

119 BOA A. MKT. MHM 304/81.

120 BOA Y. A. HUS 163/38.

surette imtizaç edememiş, çoğu zamanı hastalıkla geçmiştir. İki buçuk aydır da durumu bütünüyle ağırlaşmış ve inleyip sızlamakla vakit geçirmektedir. Burada daha fazla kalması mümkün değildir. Merkeze talebini iletirken durumunun askeri tabip yanında Erzurum'daki diğer doktorlar tarafından da onaylandığını ifade ederek gerekçesini kuvvetlendirir.¹²¹ Yine sıcak iklimle uyum sağlayamayan tahrirat müdürü Hafız Hilmi Efendi, yanında bulunan ailesi de ağır şekilde hastalandığından tayinlerine izin verilmesini ister. Ancak merkezin ona da kolaylıkla izin vermeye niyeti yoktur. Zira belgede mutasarrıfın imzasının olmamasına dikkat çekilerek kendisinin görüşünün alınmasının ve Hafız Hilmi Efendi gerçekten hasta ise orada tedavi edilmesinin lazım geldiği belirtilir.¹²² 1888'de ailesiyle birlikte hasta olduğunu belirterek tedavi için üç ay İstanbul'a gitmesine izin verilmesini isteyen Genç Mutasarrıfı Raif Paşa'ya görev mahallini terk etmesinin doğru olmayacağını bildirilmesine karar verilir.¹²³ Anlaşılan bu meselede nasıl bir tavır alınacağı, yöneticilerin gündemindeki yerini 20. yüzyılın başlarında da koruyacaktı. Nitekim 1912 tarihli bir belgenin konusu, terfi verilerek sıcak memleketlere gönderilenlerin uygun evsafa olmasına dikkat edilmesi ve oradan kurtulmak için sahte hastalık iddiasında bulunanların eski rütbelerine verileceklerine dairdir. Görev sürelerini tamamlamadan oradan kurtulmak için hastalık veya başka bir iddiada bulunanlar hakkında mahallinde kanuni takibata gidileceği, yapılan açıklama içinde yer alır.¹²⁴

Bununla birlikte Subay Mehmed Arif'in hatıraları, meseleye, çalışanlar açısından bakmayı mümkün kılıyor. Onu yukandaki diğer örneklerden ayıran ise yine 20. yüzyılın başında üzerinde durulan hususları bir arada sunması ve katlandığı zorluklara rağmen böyle bir talepte bulunmayarak farklı bir yol izlemesidir. Yüzbaşı Mehmed Arif, Harp Okulundan 1905'te mülazım-ı sani (asteğmen) olarak mezun olduktan sonra üstlendiği askerlik görevini kendi ifadesine göre maddi ve manevi mahrumiyetler içinde yerine getirmeye çalışmıştır. "Gıyabi kura" ile ve yüzbaşılık rütbesiyle Yemen'e

121 BOA A. MKT. NZD 142/27.

122 BOA DH. MKT 476/75.

123 BOA DH. MKT 1553/88.

124 BOA MV. 227/77.

tain emri kendisine 15 Mart 1914'te tebliğ edilir. Askeri hastaneden sağlam raporu almak için bir kahvede sırasını beklerken yanına yaklaşan sivil bir şahsın "Beyefendi, isterseniz vücudunuzun sıcak memleketlerde görev yapmaya müsait olmadığına dair bir rapor verilmesini temin edeyim" teklifini kabul etmez.¹²⁵ Mehmet Arif; Harput'tan, 5 Haziran 1914 günü Diyarbakır-Siverek-Urfa yoluyla Halep'e uzanan yolculuğu sırasında beş yaşındaki kızını kaybeder (Hudeyde'de). Gerek kaybettiği çocuğunun acısı gerekse sıcak ve rutubetten bitkin bir haldedir. Tuzlu olduğundan su içememektedir. Nitekim yaşadığı zorluğu "Gerçek cehennem hali bu olsa gerek! Bu durumda dahi bir yudum su bile içememek!" şeklinde tarif eder.¹²⁶ Mehmet Arif görevi sırasında sık sık hastalanmasına rağmen tebdili hava veya görev yeri değişikliği talebinde bulunmaz. Aslında onun ifadeleri iklim sebebiyle hastalanma iddialarının her zaman bir kaçış yolu olarak görülemeyeceği, insanların gerçekten sağlıklarını kaybettikleri fakat bununla mücadelede yer değişikliği talebi yerine bazen hastalığa katlanma yolunu da seçebildikleri anlamına geliyor.

Hastalık, yine cezayı bir süreliğine tehir veya tamamen af için uygun bir gerekçedir. Ancak 1853'te zaptiyede tutuklu bulunan suçlulardan hasta olanların Gureba Hastanesi'nde tedavileri sırasındaki gözetim sorunları sebebiyle hastaneye gönderilmeyerek bulundukları yerde tedavi edilmelerinin Evkâf-ı Hümayun tezkiresiyle Meclis-i Vâlâya sunulması, onların diğer hastalarla birlikte bakılmasına yönelik sorunları ifade ediyor.¹²⁷ Dolayısıyla hasta mahkûmlar için askeri hastanelerin kullanılması daha uygun görülmektedir. Nitekim aynı yıl Girit valisine hitap eden bir belgede kimsesiz ve fakir hasta mahkûmlara askeri hastanelerde baktırılması dile getirilir. Ancak serasker, doktorların bunları muayenesine merhamet gereği izin verilse de hastanelerin levazım ve ilaçlarının yüz kişide beş kişi hasta oranına göre hesaplanarak, tahsisatın buna göre yapıldığı, mahkûmlara askeri hastanelerde bakılması durumunda askerlerin zor durumda kalacağı cevabını verir. Kaldı ki askeri hastanelerden çıkarılarak memleket hapis-

125 Özel, "Fotografli Bir 'Yemen Türküsü': Yüzbaşı Mehmet Arif Bey'in Hicranlı Hayatından Bir Kesit," *Kebikeç*, 2015, Sayı 39, 555-556.

126 Özel, s. 557-559.

127 BOA A. MKT. NZD 101/3.

hanelerinde prangaya vurulanların tekrar askeri hastanelere alınmasının mahzurlu olabileceği kanaatindedir.¹²⁸

Ağır veya müzmin hastalığı olan suçlular, tedavinin ötesinde salıverilme isteğinde de bulunabilirdi. Talep kabul edilmese de 1858'de beş sene pranga cezası olan, bunun üç senesini çeken Manastırlı Hıfzı Bey için ziyadece hasta olduğu ve tebdilihava etmedikçe sağlığına kavuşamayacağı kaydı bunlardan biridir. Mesele Meclis-i Vâlâda görüşüldüğünde süresi bitmeksizin tahliyenin kanunen mümkün olmadığı ancak gerçekten hasta ise uygun bir yere yerleştirilerek tedavi ettirilmesine karar verilir.¹²⁹ Diğer taraftan, 1850 tarihli bir belgede hasta olan mahkûmların iyileşinceye kadar geçici olarak prangadan çıkarılmalarında sorun olmadığı ancak bunun bütünüyle tahliyeleri anlamına gelmediği ve iyileştiklerinde cezalarının geri kalan kısmını tamamlayacakları belirtilir.¹³⁰ 1860 tarihli bir belgeye göre katl vakalarından dolayı hapiste bulunan mahkûmlardan hasta olanların sağlıklarına kavuşuncaya kadar kefalet ile tahliyelerinin istenmesine devam edilmektedir.¹³¹ 1862'de hırsızlık suçundan tutuklu olan hasta ve hayatından ümit kesilen Mustafa'nın istek üzerine geçici olarak tahliye edildiği Kastamonu Meclisinin yazısından anlaşılmış, durum Meclis-i Vâlâda görüşülmüş ve burada sağlığına kavuştuğu takdirde mahkûmiyet müddetini tamamlamasının uygun bulunduğu kararı alınmıştır.¹³² 1898'de de Mersin'de tutuklu bulunan Doktor Terziyan, kalp hastalığı sebebiyle hayatının tehlikede olduğunu ve durumunun resmi doktor raporuyla tasdik edildiğini belirterek benzerleri gibi nakdi kefalet ile güvenlik kontrolünde evinde tedavi edilmesine izin verilmesini, böylece "hayatının muhafazasına müsaade buyurulması"nı Dahiliye Nezaretinden talep eder.¹³³

1860 tarihli bir belgede yapılan açıklamada hasta erkek ve kadın mahkûmlara yönelik uygulamaya dair daha fazla bilgi veriliyor. Buna göre, tutuklu hastaların tedaviye ihtiyaç duydukları doktor raporuyla bildirildiğin-

¹²⁸ BOA A. MKT. UM 127/82.

¹²⁹ BOA A. MKT. UM 312/66.

¹³⁰ BOA HR. MKT 31/57.

¹³¹ BOA A. MKT. UM 391/37.

¹³² BOA A. MKT. UM 553/21.

¹³³ BOA DH. TMİK. M 48/21.

de hastanelere gönderildikleri fakat kadınlara mahsus hastane bulunmadığından bunun yalnız erkek mahkûmlar için uygulandığını hatta daha önce cinayet suçuyla ceza alanlardan ağır hasta olanların kefaletle evlerine gönderildiği ve her on beş günde bir kere doktor gönderilerek muayene oldukları ifade edilir. Ancak yeni kanunda buna dair açıklık bulunmamaktadır ve hasta kadın mahkûmlar konusunda ne yapılacağı bilinmemektedir. Zira erkek mahkûmlar hastaneye çıkarılıp kadınların hasta olarak hapiste kalmaları uygun olmayacaktır. Aslında bu yazının kaleme alınma gerekçesi bir Hristiyan kadın mahkûmdur. Muayene edilmesine dair altı çocuğu tarafından arzuhal verilen altmış beş yaşındaki kadının, bir ispitilyaya gönderilmesi mümkün olsa da yöneticileri düşündüren Müslüman kadınlar için böyle bir imkânın olmamasıdır.¹³⁴

Burada, vahim durumları vurgulanarak doktor raporuyla desteklenen toplu tahliye başvurularından da bahsetmek gerekiyor. Hapishane-i Umumideki tutuklulardan kötürüm, âmâ, ihtiyar veya çok sayıda yetimleri olup bakacak kimsesi bulunmayanların belirlenmesine yönelik çalışmadan bahsedilirken, bu gibi padişahın af ve merhametine muhtaç olanlar arasında hastaların zikredilmesi ihmal edilmez.¹³⁵ Nitekim 1880'de doktor muayenesi sonrası rahatsızlıkları belirlenen ve onaylanan on altı kişinin kayıtlara geçtiği görülüyor.¹³⁶ Aynı yıl Adliye Nezaretinin bir yazısının konusu da vilayet hapishanelerindeki hasta ve yaşlı mahkûmların kalan sürelerinin affına dairdir. Burada zikredilen örneklerden biri; yaşı yetmiş beşi aşkın sağır, kötürüm ve iş göremez durumdaki bir mahkûmdur. Diğeri ise beş seneden beri sağ ayağında ortaya çıkan yarayla sakat kalıp durumu doktor tarafından verilen raporla onaylanan gerçekten merhamete muhtaç bir kişidir.¹³⁷

Hasta mahkûmlar, başkalarının onlar adına talepte bulunmasına yol açabilecek kadar zor durumda kalabilmekteydiler. Örneğin, 1847'de yedi-sekiz aydır hapishanede olan İzmirli Hüseyin'in ailesi, Hüseyin'in hastalandığını beyan ederek merhameten tahliyesini istemişlerdi.¹³⁸ 1849'da

¹³⁴ BOA İ. DH. 452/29952.

¹³⁵ BOA İ. DH 814/65703.

¹³⁶ BOA İ. DH. 814/65703.

¹³⁷ BOA İ. DH 810/65480.

¹³⁸ BOA A. MKT 72/80.

hapishanede iken ciddi biçimde hastalanan Münife Hatun'un yine merhameten tahliyesi için babası Osman, Meclis-i Vâlâya başvurur. Bunun üzerine zaptiye hekimine gösterilmesi, kefil alınarak hanesine gönderilmesi iyileştiğinde cezasını çekmesi üzerinde durulur.¹³⁹ 1864'te Sakız Kalesi'nde Binbaşı Hacı Ali'yi harekete geçiren durum, mahkûmların sayılarının fazla olması ve bulundukları zindanın rutubetinden pek çoğunun hastalanması bazıların da ölmesidir. Binbaşı Hacı Ali'nin isteği, mahkûmların başka yere nakledilmeleri için izin verilmesidir. Kaledeki büyük ve küçük zindanlardan biri yirmi (yirmi beş) diğeri sekiz-dokuz kişilik olduğu halde söz konusu iki zindana elli dört kişi konmuş ve bunlardan on yedisi hastalanmıştır. Bir doktor tarafından tedavileri yapılmakla birlikte ikisi ölmüş, on beşinin ise hastalıkları devam etmektedir. Doktorun ifadesine göre, bir süre daha bu zindanlarda kaldıkları takdirde telefleri kaçınılmazdır. Fakat merkezden verilen cevapta, başka bir yere naklin olamayacağından dolayı zindanın rutubetten kurtarılmasının çaresine bakılması önerilir.¹⁴⁰

Hastalık gerekçesinin sürgün cezası affı için de kullanıldığı çok sayıda örnek mevcuttur. 1848'de Belgrad Kalesi Muhafızı Mehmed, İstanbul'a gönderdiği yazıda bir senedir sürgün edildiği Belgrad Kalesi'nde bulunan Şamlı Şibli Urban'ın ailesiyle birlikte iklimle uyum sağlayamayarak hastalandıklarından dolayı affedilmesi veya başka bir yere nakledilmesi talebini iletir.¹⁴¹ Küreğe konulmak üzere yola çıkan Kürkçü Agop da ayaklarından hastalandığında Tekirdağ'ına sürülmesi uygun bulunur.¹⁴² Kıbrıs mutasarrıfı tarafından kaleme alınan 1864 tarihli belgede ise Kıbrıs'ta sürgün eski Cidde Kaymakamı İbrahim ve beraberindeki üç kişinin oranın havasıyla uyum sağlayamayarak hastalandıkları belirtilir. Ardından daha önce çok zor bir durumda olan bu kişilerin içinde "hakikaten" bulundukları perişan hale merhameten affedilmeleri yahut İbrahim Ağa'nın Trabzon ve Canik, diğerlerinin de Şam ve Halep taraflarına gönderilmelerinin teklif edildiği hatırlatılır ve geçen bir aylık sürede içlerinden Yusuf Kanaci'nin vefat ettiği kaydedilir.¹⁴³

139 BOA A. MKT 167/89.

140 BOA MVL 792/55.

141 BOA A. MKT 140/15.

142 BOA C. ZB 1/13.

143 BOA MVL 792/57.

Talebin yanında sonuca dair de bilgi sahibi olduğumuz örneklerden biri 1878'de Kıbrıs'ta kürek cezasına mahkûm Yanyalı Dimitri'in hasta olan annesinin tedavi çaresine bakmak üzere cezasının kalan kısmının kalebentliğe tahvil isteğidir. Aslında kürek cezasının kalebentliğe tahvili "irade-i seniyye" ile olsa da yetkililer cezasının bitmesine daha üç ay süresi olan Dimitri'nin gerçekten de annesiyle ilgilenecek başka kimse olmadığını dikkate alarak karar vereceklerdir.¹⁴⁴ Oysa 1859'da sürgün olarak Şumnu'da bulunan ve kırk günü kalan Ömer Ağa'nın ailesi hasta olduğunu belirterek tahliye isteğinde bulunduklarında Meclis-i Vâlâdaki görüşmenin ardından Silistre valisine kanuna göre ceza süresini tamamlamadan bırakılmasının mümkün olmadığı bu sebeple görmek istiyorlarsa ailenin Şumnu'ya gitmesi kararı iletilmişti.¹⁴⁵ 1861'de Magaso'ya sürülen ve daha sonra Sakız Adası'na gönderilen şahıslardan hasta olan beş kişinin sürgün yerlerinin de İzmir'e değiştirilmesi uygun bulunur. Talepte bulunanlar fena halde hasta olduklarını ileri süren beş kişidir. İddiaları doktor muayenesiyle doğrulandıktan sonra değişiklik gerekçesi, bu vaziyetin devamı halinde hastalıklarının şiddetleneceği hatta ölümle sonuçlanacağını anlaşılmıştır.¹⁴⁶

Sadece kendi hastalıkları için değil aile üyelerinin hastalıkları için de çalışanlar amirlerinin iznini talep edebilirlerdi. Bu da makul bir gerekçe olarak kabul edilir. Ancak olumlu yanıt alınmasında çok daha az şansa sahipti. Nitekim 1904'te İstanbul'daki oğlunun hastalığı sebebiyle on beş gün isteyen Yenişehir Kazası Kaymakamı Yusuf Fehmi Bey'in talebi mutasarrıflıktan valiliğe oradan da Dahiliye Nezaretine iletilir. Nezaretin valiliğe yazısında ise sağlık sorunlarıyla izin talebinde bulunanların ileride başka bir yere tayin edilmek üzere azilleriyle yerlerine başkasının atanmasına dair yapılan duyuruya atıf yapılması merkezin asıl endişesini dile getiriyor.¹⁴⁷ İstanbul'da hasta bulunan kardeşiyle görüşmek ve kardeşini tebdilihava amacıyla başka bir yere götürmek için iki ay izin isteyen Vilayet Mektubi Kalemi Mümeyyizi Ali Rıza Efendi'nin talebi, Kosova Valiliği tarafından Dahiliye Nezaretine iletilir.

144 BOA DH. MKT 1323/96.

145 BOA A. MKT. UM 360/41.

146 BOA A. MKT. MVL 133/45.

147 BOA DH. MKT 837/49.

Ancak nezaret, Ali Rıza Efendi'nin kardeşiyle haberleşebileceği, dolayısıyla görevinden ayrılmasının uygun olmadığı görüşündedir (1905).¹⁴⁸ Yine 1907 yılında Ankara Valiliği tarafından Dahiliye Nezaretine iletilen dilekçesinde Vilayet Tercümanı Ferid Bey, o sırada Konya'da bulunan kalp hastası babasının hastalığının şiddetlendiğinden bahisle hayatının son anlarında ziyaret ve mümkün olursa İstanbul'daki evlerine götürmek için on gün izin ister. Ancak valiliğin yazısından anlaşıldığına göre, Hüdavendigâr Vilayeti'ndeki görevinden İstanbul'a gitmemek üzere nakl edilmiştir ve buradan da ayrılmak istemektedir. Merkezin cevabı vazifesinden ayrılmaması, herhangi bir yere gitmesine izin verilmemesi yönündedir.¹⁴⁹

Dolayısıyla aile üyelerinin hastalık gerekçesiyle yapılan izin taleplerinin yöneticilerin onayını almakta çok başarılı olmadığı söylenebilir. Çalışanın hastalığı doğrudan görevin ifası bir başka ifadeyle işlerin yürütülmesinde sorun anlamına gelmekle birlikte aile üyelerinin rahatsızlığının katlanılabilir şahsi bir mesele olarak yorumlanması mümkündür. Bu, özellikle yukarıdaki örneklerle birlikte düşünüldüğünde merhamet gereği izin verilen vakaları yok saymak anlamına gelmez. Ancak söz konusu gerekçenin görev yerinden ayrılmak için kullanılması, olumsuz tavrı kuvvetlendirilmiş ve yöneticileri şüpheli kılmıştır. Örneğin, 25 Şubat 1901'de teşrifat memurlarından Ahmed Muhtar Efendi, babası Osman Sırrı Efendi ve annesinin ağır hasta olduklarından kendini ısrarla çağırdıklarını bu sebeple üç ay izinle Rodos'a gitmesine izin verilmesi isteğinde bulunduğunda ailenin gerçekten hasta olup olmadığı bir telgrafla sorulur. 13 Mart tarihli belgede ise babanın iyileştiği ve gelmesine gerek olmadığı bilgisine yer verilir.¹⁵⁰

1909'da İstanbul'da bulunan Jandarma Asım, babasının hasta olduğunu belirterek izin talebinde bulunur. Fakat muayene edilen babanın gözlerindeki rahatsızlığın görmesine engel teşkil etmediği ve diğer azalarında da bir sorun olmadığı, bu sebeple geçimini sağlamasına engel bulunmadığı haber alınır. Manastır Valiliğine hitap eden yazıda Asım'ın cezalandırılmasının tabi olduğu kaydedilirken kaza idaresinin merkeze gönderilen bu gibi

¹⁴⁸ BOA DH. MKT 927/38.

¹⁴⁹ BOA DH. MKT 1170/59.

¹⁵⁰ BOA BEO 1630/122206.

taleplerde araştırma yapmaksızın mazbata tanzim edilmemesi konusunda yetkililer uyarılmakta ve sorumlu görülenler hakkında kanuni takibat üzerinde durulması ihmal edilmez.¹⁵¹ 1901'de ayrı yaşadığı halde kendini hasta kardeşine yardımcı göstererek askerlikten muaf tutulmak isteyen Yusuf da amacına ulaşamayanlardan biridir. Zira Yusuf'un dilekçesi üzerine yapılan araştırmada her ne kadar kayıtlarda bir arada görünseler de köy halkının ifadesiyle evlerinin on beş seneyi aşkın bir süredir ayrı olduğu ortaya çıkmıştı.¹⁵²

Sosyal açıdan önemli olan hastalara ilgi gösterme, bürokratik ilişkilere de yansımıştır. Özellikle doğrudan padişah tarafından hastalığın seyri ve iyileşme temennisi resmi yazışmalara konu olur. Hatta padişah kimi zaman başka birini hastayı ziyaretle görevlendirir. Yöneticinin hasta memurun sağlığıyla ilgilenmesi ve bilgi istemesi insani bir ilişki biçimi olduğu gibi işlerin düzenlenmesi ve muhtemel bir planlamaya gitmenin gerekliliğini tespit amacını da taşıyor olmalı. Elbette gösterilen ilgiyle açığa vurulan nezakete hastanın şükran ve minnet hissini ifade ederek karşılık vermesi beklenir. Böylece taraflar arasında eşitsiz bir bağımlılık ilişkisi kurularak alan taraf minnetinin gereği olarak verene sadakatle bağlılığını sunmaya hazır hale gelir. Örneğin, 1823'te Rumeli Valisi Mehmed Paşa, padişahın kendisinin hastalıktan kurtulmasından duyduğu memnuniyet ve iltifattan haberdar olduğunda ne kadar müteşekkirdiğini gönderdiği belgede ayrıntılı bir şekilde dile getirir.¹⁵³ 1880'de Mavroyani Efendi ile Yaver Arif Bey, hasta olan Ali Nizami Paşa'ya ziyarete gönderilir. Söz konusu kişinin sağlığına kavuştuğu ve ertesi gün bazı önemli meseleleri halledeceği öbür gün de saraya giderek bu büyük lütfâ nail olmasından dolayı teşekkür edeceği bildirilir.¹⁵⁴ 1892'de Defter-i Hakani Nazırı Rıza Paşa'nın hastalığı münasebetiyle padişah tarafından hatırının sorulması için Kolağası Ragıp Bey gönderildiğinde ise hastalığının soğuk algınlığı olduğunu belirten Rıza Paşa kendisine gösterilen ilgiden son derece memnun ve müteşekkirdir.¹⁵⁵

151 BOA DH. MUİ 19/22.

152 BOA DH. MKT 2559/46.

153 BOA HAT 877/38850.

154 BOA Y. PRK. BŞK 4/28.

155 BOA Y. PRK. BŞK 28/69.

SONUÇ

Bu çalışma yakın dönemde tıp ve kültür tarihi alanındaki yeni yaklaşımların tesiriyle Osmanlı İmparatorluğu'nda modern tıbbın tarihini hasta-doktor ve devlet üzerinden okuma çabasının bir ürünüdür. Meselenin ele alınması sırasında okurun dikkatini çeken hususlardan biri muhtemelen metnin bireylere dayanan örnekler üzerine kurgulanması olacaktır. Böyle bir kurgu ve anlatım tarzı girişte yaptığımız açıklamaya rağmen münferit hikâyelerin tarihi değeri konusundaki eleştirinin gündeme gelmesine engel olamayabilir. Zira metinde bireyin çoğu zaman bitmemiş hikâyelerini hasta, hasta yakınları, doktor deneyimleri ve siyasi iktidarın müdahaleleriyle birlikte görme arzusu çok sayıda olgunun bir arada sunulmasına yol açtı. Bilinenler kadar onlardan çok daha fazla sıradan insan konuya dahil edildi. Birini diğerine bağlayan ise, emsalleriyle benzerlikleriydi. Önemsiz görünen bütün isimler aslında geniş bir toplumun işleyişini birey aracılığıyla gösterme isteğinin bir ifadesidir. Her biri toplumun hastalık ve sağlığa dair anlayışını nasıl etkilediklerini farklı biçimlerde örneklendirebilmenin aracıydı.

Hasta, doktor ve devlet karşılaşmasına hastanın bakımı yanında temsilcileri olarak beliren hasta yakınlarını da eklemeliyiz. Ancak bir araya gelişte tarafları belirlemekteki kolaylık, ilişkiler söz konusu olduğunda aynı ölçüde geçerli değil. Zira konunun merhamet, itibar, minnet, hak ediş, sorumluluk ve meşruiyet meselelerini de içermesi ilişki ağının çözümlenmesini oldukça zorlaştırıyor. Zorluğu aşmanın farklı yolları olabilir. Burada tercih edilen onları bir araya getiren hastalık deneyimlerini merkeze almaktı. Daha geniş çerçevede ise, 19. yüzyıl ile 20. yüzyılın ilk çeyreğinde tıbbi konuların farklı yönleri üzerine yoğunlaşan benzer çalışmalar Türk modernleşme tarihi yazımına da yeni açılımlar sağlayabilecektir.

KAYNAKÇA

I- (T. C. CUMHURBAŞKANLIĞI DEVLET ARŞİVLERİ BAŞKANLIĞI OSMANLI ARŞİVİ) BOA:¹

A. DVN; A. MKT; A. MKT. NZD; A. MKT. MHM; A. MKT. MVL; A. MKT. UM; BEO; C. SH; C. ZB; DH. EUM 3. Şb.; DH. EUM. THR; DH. HMŞ; DH. İD; DH. İ. UM.EK; DH. MKT; DH. MUİ; DH. TMİK; HAT; HR. İD; HR. MKT; İ. DH; İ. MMS; İ. ŞD; İ. HUS; İ. MVL; MF. MKT; MV; MVL; TFR. I. MKM; Y. A. HUS; Y. PRK. ASK; Y. PRK. AZJ; Y. MTV; Y. PRK. ZB; ZB

II- TÜRK KIZILAYI ARŞİVİ

Âfiyet

Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim, (Yayına Hazırlayan Mustafa Çulfaz), Trabzon: Serander, 2007.

İstanbul Seririyatı

Osmanlı Seririyat Mecmuası

Sihhat

Sihhiye Mecmuası

Tabâbet-i Hazıra

Tabâbet-i Seririye

Takvim-i Vekayi

Tasvir-i Efkâr

III- MATBU ESERLER

Abdülhak Hâmid'in Mektupları, I-II, Hazırlayan İnci Enginün, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1995.

Abdülhak Hâmid'in Hatıraları, Hazırlayan İnci Enginün, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1994.

Akıldız, Ali, *Mümin ve Müsrif Bir Padişah Kızı Refia Sultan*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.

Ali Ekrem Bolayır'ın *Hâtıraları*, Hazırlayan Metin Kayahan Özgül, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.

Açba, Leyla, *Bir Çerkes Prensesinin Harem Hatıraları*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.

Adivar, Halide Edip, *Mor Salkımlı Ev*, İstanbul: Can Sanat Yayınları, 2018.

Alsan, Zeki Mesud, *Memleket Çocuğu*, Ankara: Vadi Yayınları, 2002.

Altıntaş, Ayten, "Osmanlı İmparatorluğunda Hekimbaşılık Müessesesinin Yetkilerini Üzerine Alan Meclis-i Umur-i Tıbbiye," *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 100, Şubat 1996, 203-218.

Altay, Fahrettin, *10 Yıl Savaş 1912-1922 ve Sonrası*, İstanbul: İnsel yayınları, 1970.

Ankan, İbrahim, *Osmanlı Ordusunda Bir Nefer*, İstanbul: Timaş, 2010.

Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları Çok Yönlü Bir Sufinin Gözüyle Son Dönem Osmanlı Hayaatı*, Hazırlayanlar Mustafa Koç-Eyyüp Tanrıverdi, İstanbul: Kitabevi, 2006, I-II-III-IV.

Ataç, Adnan, *Gülhane Askeri Tıp Akademisi'nin Kuruluşu*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1996.

—, *20. Yüzyılda Şehit Olan Türk Sağlık Subayları*, Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Gülhane Askeri Tıp Akademisi Komutanlığı, 1997.

1 BOA, Kızılay Arşivi ile dergi ve gazetelere ait bilgiler dipnotlarda verildikleri için burada tekrar zikre gerek görülmemiştir.

- Ayar, Mesut, *Osmanlı Devleti'nde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895)*, İstanbul: Kitabevi, 2007.
- Ayhan, Aydın, "Çanakkale Savaşları Sırasında Harp Hastaneleri ve Balıkesir ile Kazalarında Harp Hastaneleri," *Tıp Tarihi Araştırmaları*, Sayı 10, 2001, 156-174.
- Balsoy, Gülhan Erkaya, *Kahraman Doktor İhtiyar Acuzeye Karşı Geç Osmanlı Doğum Politikaları*, İstanbul: Can Sanat Yayınları, 2015.
- Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul Şehir Mektupları*, Hazırlayan Nuri Sağlam, İstanbul: Erdem, 2017.
- Başaran, Cem Hakan, "Bir Osmanlı Son Döneminde İlginç Bir Tıbbi Süreli Yayın: Âfiyet Gazetesi (Afîete LaSanté) ve Dizini," *Kebikeç*, 2017, 44, 113-144.
- Başaran, Cem Hakan ve Nilüfer Poyraz Demirsoy, "Operatör Doktor Ömer Vasfi Aybar ve Ankara'da Yayınladığı *Türk Hekimi Dergisi*," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 21, 1, 2020, 71-100.
- Bayat, Ali Haydar, *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılik Kurumu ve Hekimbaşılar*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1999.
- , "Şer'iye Sicilleri ve Tıp Tarihimiz Rıza Senetleri," *II. Türk Tıp Tarihi Kongresi, İstanbul 20-21 Eylül 1990* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999), 39-51.
- Baytal, Yaşar, "Atatürk Döneminde Nüfusu Artırma Çalışmaları ve Gürbüz Türk Çocuğu Projesi," *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Güz 2009, yıl 5, Sayı 10, 117-137.
- Berker, Nadire ve Selim Yalçın, *İmparatorluktan Cumhuriyet'e Tıbbiyyenin ve Bir Tıbbiyyelinin Öyküsü Osman Cevdet Çubukçu'nun Yaşamı*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.
- Beşikçi, İsmail, *Cihan Harbi'ni Yaşamak ve Hatırlamak*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.
- Bir Osmanlı Doktorunun Seyahat Anıları Yüzyıl Önce Anadolu ve Suriye*, Dr. Şerafeddin Mağmumi, Günümüz Türkçesine uyarlayan Cahit Kayra, İstanbul: Boyut Kitapları, 2008.
- Birinci, Ali, "Rıza Nur," *TDVİA*, C. 35, 65-66.
- , "Hâtıraların Bir Müdafası," *Tarihin Hududunda Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012, 37-63.
- , "Bir Tarih Kaynağı Olarak Hâtırat Türünden Eserlere Dair Meseleler," *Tarihin Hududunda Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012, 64-82.
- , "İktisat Tarihi Araştırmalarının Bir Kaynağı Olarak Hâtırat Türünden Eserler," *Tarihin Hududunda Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012, 83-110.
- , *Tarihin Kara Kitabı*, İstanbul: Kopernik, 2018.
- Bürokrat Tefik Biren'in Sultan II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları*, C. I, Hazırlayan Fatma Rezan Hürmen, İstanbul: Pınar Yayınları, 2006.
- Cebeciyan, Avedis, *Bir Ermeni Subayın Çanakkale ve Doğu Cephesi Günlüğü 1914-1918*, İstanbul: Aras, 2015.
- Çetinkaya, Mefharet, *İkbal, Yıkım ve İşgal İstanbullu Bir Genç Kızın Anıları (1900-1921)*, Hazırlayan Oktay Şimşek, İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2015.
- Delilbaşı, Nizamettin, *Hatıralarım, Canlı Tarihler*, İstanbul: Türkiye Yayınları, 1946.
- Doktor Baftalı Yanko, "Emrâzin Teşhis ve Enzârında Tabibin Hat-ı Hareketi Muayyendir," *Nevsal-i Âfiyet*, İstanbul, 1315.
- Doktor Fahri Cemal, *Türkiye'nin Sıhhi-i İçtimâi Coğrafyası Gelibolu Vilâyeti*, (Yay. Haz. Şükrü Baştürk-Ömer Düzbakar), Bursa: Emin Yayınları, 2017.
- Dr. İbrahim Talî Bey'in (Öngören) *Günlüğü*, Hazırlayanlar Erdal Aydoğan-Şaban Ortak, İstanbul: Arba Yayınları, 2000.

- Doktor Mehmed Hayri, *Türkiye'nin Sıhhi İktimâ'î Coğrafyası Niğde Sancağı* (1922), Yayına Hazırlayanlar Nevzat Topal-Gülin Öztürk, Konya: Kömen Yayınları, 2016.
- Doktor Nazmi, *Türkiye'nin Sıhhi-i İktimâ'î Coğrafyası Konya Vilayeti* (1922), Yayına Hazırlayan Mehmet Karayaman, Konya: Çizgi Kitabevi, 2009.
- Durukan, Eyüp, *Sofya Esaretinden Çanakkale Zaferine* (1913-1915), Hazırlayan Murat Uluğtekin, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- , *Meşum Mütareke ve Meşru Mücadele* (1918-1922), Hazırlayan Murat Uluğtekin, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.
- Ege, Abidin, *Çanakkale, Irak ve İran Cephelelerinden Harp Günlükleri*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.
- Erdemir, Ayşegül Demirhan, "Tıp Tarihi ve Deontoloji Anabilim Dalının Tıp Bilimleri İçindeki Yeri, Geleceğe Yönelik Özellikleri ve Bazı Orijinal Sonuçlar," *II. Türk Tıp Tarihi Kongresi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999, 53-61.
- , "Arşiv Belgeleri Işığında Türklerde Hekim Görevlerine Ait Gelişmelere Genel Bir Bakış," *Türk Dünyası Araştırmaları*, Aralık 2008, Sayı 177, 7-36.
- , "Şehsuvaroğlu, Bedii Nuri," *TDVİA*, C. 38, 475-476.
- Ergin, Osman Nuri, *İstanbul Tıp Mektepleri, Enstitüleri ve Cemiyetleri*, İstanbul: Osmanbey Matbaası, 1940.
- Erkoç, Şahap ve Aykut Kazancıgil, "Osmanlı Ordusunda I. Dünya Savaşı'nda 3 Teşrinisani 1330-3 Nisan 1333 Tarihleri Arasında (1914-1917) Şehit Olan Sağlık Subaylarının Listesi," *Tıp Tarihi Araştırmaları*, Sayı 10, 2001, 72-88.
- Eti, Ali Rıza, *Bir Onbaşının Doğu Cephesi Günlüğü* (1914-1915), Yayına Hazırlayan Gönül Eti, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- Etken, Şeref, Feza Günergün ve Abdullah Köşe, "Zeynep-Kamil Hastanesi'nin Kuruluşu ve Vakfıyesi," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, V/2 (2004).
- Ezine, Memduh, *Aile Günlüğü*, Hazırlayan Ziver Öktem, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011.
- Fatma Âliye Hanım, *Muhâdarât*, (Yayına Hazırlayan H. Emel Aşa), İstanbul: Enderun Kitabevi, 1996.
- Gençoğlu, Mustafa, "Başlangıçtan II. Meşrutiyet'e Osmanlı Devleti Tarafından Tıp Eğitimi için Avrupa'ya Gönderilenlerin Modern Türk Tıbbına Katkıları," *KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, X (1), Bahar 2008, 89-116.
- Gök, Şemsi ve Cahit Özen, *Adli Tıbbın Tarihçesi ve Teşkilatlanması*, İstanbul 1982.
- Günergün, Feza ve Nuran Yıldırım, "Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'nin Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye Getirdiği Eleştiriler (1857-1867)," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 2001, C. III, Sayı 1, 19-62.
- Gürkan, Kâzım İsmail, *Gureba Hastanesi Tarihçesi*, İstanbul: Kenan Matbaası (İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü), 1944.
- Gürpınar, Hüseyin Rahmi, *İffet* (1898), İstanbul: Everest, 2011. (Orijinal Metin).
- Gümüşşü, Osman, "Milli Mücadele Dönemi Türkiye Coğrafyası İçin Bilinmeyen Bir Kaynak: Türkiye'nin Sıhhi-i İktimai Coğrafyası, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 1999, Cilt, XV, Sayı 45.
- Hatemi, Hüseyin, "Türk Tıp Tarihinin Aşamaları," *Tıp Tarihi Araştırmaları*, Haziran 2001, Sayı 10-11-20.
- Hatemi, Nilüfer, *Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri*, I. Cilt (1911-1917), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.
- Hafız Hakkı Paşa'nın Sankamış Günlüğü, Yayınlayan Murat Bardakçı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.

- Hayrullah Efendi, *Makalat-ı Tıbbiye*, İstanbul, 1259.
- Hüseyin Cemâl, *Yeni Harb Başımıza Tekrar Gelenler Edirne Harbi, Muhasarası, Esâret ve Esbab-ı Felâket*, (Yayına Hazırlayan Aziz Korkmaz), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- İlikan, Ceren Gülser, "Osmanlı Devleti'nde Sağlık Mesleklerinde Diploma Mecburiyeti," *Toplumsal Tarih*, Şubat 2010, Sayı 194, 80-84.
- Kâhya, Esin, *Ondokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Tıp Eğitimi ve Türk Hekimler*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 1997.
- Karaaslan, Yusuf Ziya, "Osmanlı Devleti Döneminde Bursa Hamidiye Gurebâ Hastanesi," *hayat sağlık Sağlık ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Ağustos 2015.
- Karamanlı Rum Ortodoks Bir Askerin Seferberlik Hatıraları Çanakkale ve Doğu Cepheleeri 1915-1919, (Yayına Hazırlayan Evangelia Achladi, Çeviri Thanasis Nikolaidis), İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017.
- Karabekir, Kâzım, *Günlükler (1906-1948)*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, I, 2009.
- Kemalpaşazâde Said, *Veżâif-i Adliyye-i Etibbâ*, İstanbul: Âlem Matbaası, 1306.
- Koloğlu, Orhan, "XIX. Yüzyılda Hac Yoluyla Koleranın Yayılması ve Hanikin Karantina Doktorunun Anıları," *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999, 61-67.
- Kuntman, M. Derviş, "Bir Doktorun Harb ve Memleket Hâtıraları," *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, Eylül 1965, Yıl 84, Sayı 215 (Ek Sayı).
- Lindemann, Mary, *Erken Modern Avrupa'da Tıp ve Toplum*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Macar, Oya Dağlar, *Balkan Savaşları'nda Salgın Hastalıklar ve Sağlık Hizmetleri*, İstanbul: Libra, 2018.
- Martal, Abdullah, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Emeklilik ve Buna İlişkin İlk Düzenlemeler," *Kebikeç*, 2000, Sayı 9, 35-42.
- Mustafa Hârî, *Menâfîü'l-İnsan*, İstanbul, 1284.
- Noyan, Abdülkadir, *Son Harplerde Salgın Hastalıklarla Savaşların*, Ankara: Son Havadis Matbaası, 1956.
- Operatör Hâzım Paşa, *Hatıraları*, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1945.
- Özel, Oktay, "Fotoğraflı Bir 'Yemen Türküsü': Yüzbaşı Mehmet Arif Bey'in Hicranlı Hayatından Bir Kesit," *Kebikeç*, 2015, 39, 555-564.
- Özbek, Nadir, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet Siyaseti, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914*, İstanbul: İletişim, 2013.
- Özcan, Tahsin, "Hukuk ve Tıp: Fetvalara Göre Osmanlı Toplumunda Hasta-Doktor İlişkileri," *Osmanlılarda Sağlık*, Ed. Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz, İstanbul: Biofirma İlaç Sanayi ve Ticaret A.Ş., 2006.
- Özcan, Nuri, "Uludağ, Osman Şevki," *TDVİA*, C. 42, 123-124.
- Özen, Sükrü, "İslâm Hukukuna Göre Yanlış Tedavide Sorumluluk," 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, (Editörler Nil Sarı vd.), Ankara, 2005, C. II, 737-752.
- Özönder, Hasan, "Uzluk, Feridun Nafiz," *TDVİA*, C. 42, 257-258.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.
- Porter, Roy, *Kan Revan İçinde Tıbbın Kısa Tarihi*, İstanbul: Metis Yayınları, 2016.
- Rıza Tevfik'in Mektupları, Haz. Abdullah Uçman, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2016.
- Rasimoğlu, Ceren Gülser İlikan, "The Foundation of a Professional Group: Physicians in the Nineteenth Century Modernizing Ottoman Empire (1839-1908)," *Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi*, 2012.

- , “Taşra’yı İyileştirmek: 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu’nda Mevkelet Hekimleri,” *Lokman Hekim Journal*, 3 (1), 2013, 1-6.
- Rıza Tahsin, *Tıp Fakültesi Tarihçesi (Mir’ât-ı Mekteb-i Tıbbiyye)*, Eklerle Yayınlayan Aykut Kazancıgil, İstanbul: Özel Yayınlar, 1991, I-II.
- Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, İstanbul: Altındağ Yayınevi, 1967, I-II.
- Safa, Peyami, *Dokuzuncu Hariciye Koğuşu*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019.
- Sahillioglu, Halil, “Üsküdar’ın Mamure (Cedide) Mahallesi Fıtk Cerrahları,” *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, Sayı 4, 1998, 59-66.
- Sarı, Nil, “Mekteb-i Tıbbiyye,” *TDVİA*, C. 29, 2-5.
- , “Tıp-Osmanlı Dönemi,” *TDVİA*, C. 41, 101-111.
- , “Osmanlılarda Tıphanenin Kuruluşuna Kadar Tıp Eğitimi,” *IX. Türk Tarih Kongresinden Ayrışım*, Ankara 1989, 1277-1289.
- , “Osmanlı Darüşşifalarına Tayin Edilecek Görevlilerde Aranılan Nitelikler,” *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, 1995, 11-54.
- , *Osmanlılarda Tıp Ahlakı*, Ankara: T. C Sağlık Bakanlığı, 2015.
- , “Osmanlı Hekimliğinde Tıp Ahlakı,” *Osmanlılarda Sağlık*, İstanbul: Biofirma İlaç Sanayi ve Ticaret A.Ş., 2006, 207-235.
- Sarı, Nil, Ahmet Zeki İzgöer ve Ramazan Tuğ, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri Işığında II. Abdülhamid Devri’nde Kurulan ve Geliştirilen Hastaneler*, İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri, 2014.
- Sayar, Ahmet Güner, A. Süheyl Ünver Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri 1898-1986, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1994.
- , “Ünver, Ahmet Süheyl,” *TDVİA*, C. 42, 350-352.
- Sezer, Muzaffer, *Hekim Aşkı*, İstanbul: İstanbul Matbaası, 1953.
- Serezli, Mehmet Esat, *Memleket Hatıraları*, Yayına Hazırlayanlar Aynur Koçak, İbrahim Şirin, Faruk Yavuz, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2012, C. I.
- Shefer, Miri “Old patterns, New Meaning: The 1845 Hospital of Bezm-i Alem in İstanbul,” *Dynamis*, 2005, 25, 329-350.
- Shefer-Mossensohn, Miri “Health as a social agent in Ottoman patronage and authority,” *New Perspectives on Turkey*, 2007, 37, 147-175.
- Shefer-Mossensohn, Miri, *Osmanlı Tıbbı Tedavi ve Tıbbi Kurumlar 1500-1700*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013.
- Sultan II. Abdülhamid’in Sürgün Günleri Hususi Doktoru Âtîf Hüseyin Bey’in Hatıraları (1909-1918), Yayına Hazırlayan M. Metin Hülagü, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.
- Süleyman Numan, “Kızılın Korunma ve Tedavisi,” *Osmanlı Seririyat Mecmuası*, Haziran 1326, Sene 1, Numara 4, 145-158.
- Süleyman Numan, (Tevfik Sağlam), İstanbul, 1935.
- Şakar, Nazım Şakir, Orduda Temaruz (Simulation) *Ordu Doktorunun Nöropsikiyatri Kılavuzu*, İstanbul: Genelkurmay Başkanlığı Askeri Basımevi, 1946.
- Şehsuvaroğlu, Bedi N., “Osmanlı Tababetinde Garplılaşma Cereyanları,” (Tıp Fakültesi Mecmuası, 1956, C. 19 Aynı Baskı), İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1956.
- , *Tıp ve İlimler Tarihinin Lüzum ve Gelişmeleri*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1957.
- Şehsuvaroğlu, Bedi N. ve Cahit Özen, *Dünyada ve Yurdumuzda Adli Tıbbın Tarihçesi ve Gelişmesi*, İstanbul: Sermet Matbaası, 1974.

- Şişman, Adnan, *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2012.
- Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları; Sultan Abdülhamid, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1990.
- Tansel, Fevziye Abdullah, *Namık Kemal'in Husûsî Mektupları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1973.
- Tepeyran, Ebubekir Hâzım, *Hatıralar*, Yayına Hazırlayan Faruk İlhan, İstanbul: Pera Turizm ve Ticaret, 1998.
- Terzioğlu, Aslan, "Avrupa'da ve Bizde Tıp Tarihinin Tıp Eğitiminde Önemi," *Dirim*, 1982, C. 57, Sayı 7-8, 207-219.
- , "Tersane-i Âmir'e'deki Tabibhane'den Gülhane'ye Türk Tıbbının Batılılaşması," *Türk Tıbbının Batılılaşması*, Yayınlayanlar Arslan Terzioğlu-Erwin Lucius, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1993, 24-31.
- , "Dr. J. Nouridjan ve Onun Mekteb-i Tıbbiyye-i Şahanede Verdiği Tıbbi Deontoloji Giriş Dersi," *Tarih ve Toplum*, Sayı III, Mart 1993, 22-27.
- Tevfik Salım (Sağlam), "Bizde Tabâbet," *Osmanlı Seririyat Mecmuası*, Teşrisani 1329, Numara 9, 417-424.
- Tevfik Sağlam Profesörler Konuşuyor, İsmail Akgün Matbaası, 1947.
- , *Nasıl Okudum*, (Haz. Hüsrev Hatemi-Aykut Kazancıgil), İstanbul: Nehir Yayınları, 1991.
- Tonguç, Faik, *Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Anıları*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1999.
- Topuzlu, Cemil, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 yıllık Hatıralarım*, Haz. Hüsrev Hatemi-Aykut Kazancıgil, İstanbul: İşaret Yayınları, 2017.
- Tosyavizade Dr. Rıfat Osman, *Hayatım ve Hatıratım*, (Çeviren Rıfıp Kazancıgil), Ankara: GATA Basımevi, 1998.
- Toumarkine, Alexandre, "Adli Doktorlar, Ruh Doktorları ve Şeyhler: Kummerau Olayı (1880) ve Bilirkişilik Meselesi," *Osmanlı'da Asayiş, Suç ve Ceza 18.-20. Yüzyıllar*, Derleyenler Noémi Lévy-Alexandre Toumarkine, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 96-115.
- Uludağ, Osman Şevki, *Beşbuçuk Asırlık Türk Tabâbeti Tarihi*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1991.
- , "Tanzimat ve Hekimlik," *Tanzimat I*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999, 967-977.
- Unat, Ekrem Kadri ve Mustafa Samastı, *Mekteb-i Tıbbiyye-i Mülkiye (Sivil Tıp Mektebi)*, İstanbul, 1990.
- Unat, Ekrem Kadri, "Müderrris Dr. Celâleddin Muhtar Özden," *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999, 9-24.
- Uşaklıgil, Halid Ziya, *Saray ve Ötesi Son Hatıralar*, İstanbul: Can Sanat Yayınları, 2019.
- Uzman, Mazhar Osman, "Tımarhaneden Emrazı aklıye ve asabiye hastanesine doğru," *Sıhhat Almanakı*, İstanbul: Kader Matbaası, 1933.
- , "Radyodaki İlk Konferansım," *Konferanslarım (Medikal, Paramedikal) Mekteplerde, kuluplarda, radyoda söylenmiş*, İstanbul: Kader Basımevi, 1941.
- , "Konferans (1940) da Kütahya Halk evinde verilmiştir," *Konferanslarım (Medikal, Paramedikal), Mekteplerde, kuluplarda, radyoda söylenmiş*, İstanbul: Kader Basımevi, 1941.
- , "Tıbbiyeliler bayramında söylenilen," *Konferanslarım (Medikal, Paramedikal), Mekteplerde, kuluplarda, radyoda söylenmiş*, İstanbul: Kader Basımevi, 1941.
- , "Operatör Cemil Paşanın Hatıraları," *İstanbul Seririyatı*, Yıl XXXIII, Sayı 4, Nisan 1951.

- , "Ceremeye Ortak," *İstanbul Seririyatı*, Yıl XXXIII, No 3, Mart 1951.
- Uzman, Lâhut, "Ord. Prof. Dr. Mazhar Osman (1884-1951)," *İstanbul Seririyatı Mazhar Osman Özel Sayı*, 1951.
- Ünver, Süheyl, *Tıp Tarihi ve Ehemmiyeti*, İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Kürsüsü Açış Dersi, İstanbul: Ahmet İhsan Matbaası, 1934, 1-13.
- , "Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar," *Tanzimat I*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999, 933-966.
- Ülman, Yeşim Işıl, "Mekteb-i Tıbbiyye Cerrahi Kliniği Olguları (1850-1851)" *Hastane Dergisi*, Kasım-Aralık 2006, 30-31.
- Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin (Şeyhülislam) Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922), Hazırlayan Ali Suat Ürgüplü, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2015.
- Varlık, Nühket, *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba (1347-1600)*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017.
- Vasfi, "Hukuk ile Tabâbetin Yekdiğerine Tesirleri," *Dârülfünun Tıp Fakültesi Mecmuası*, Kanunusani 1335, C. 2, Sayı 4, 191-208.
- Yıldırım, Nuran, "Nurican Efendi'nin Yeni Bulunan Deontoloji Kitabı-I," *Tarih ve Toplum*, Sayı 116, Ağustos 1993.
- , "Nurican Efendi'nin Yeni Bulunan Deontoloji Kitabı-II," *Tarih ve Toplum*, Sayı 117, Eylül 1993.
- , "Nurican Efendi'nin Yeni Bulunan Deontoloji Kitabı-III," *Tarih ve Toplum*, Sayı 118, Ekim 1993.
- , "İstanbul Eczanelerinde Hasta Muayenesi ve Tıbbi Tahlil Laboratuvarları," *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, 1996/97, 2-3.
- , "İstanbul'da Nöbet Mahalleri-Nöbet Eczaneleri (1845-1895)," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 2005, VI/2.
- , "Tıp Eğitimimizin Tarihsel Sürecinde Eğitim Modellerine Bakış (1827-1933)," *Türkiye'de Üniversite Anlayışının Gelişimi (1861-1961)*, Editörler. Namık Kemal Aras-Emre Dölen-Osman Bahadır, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2007, 237-287.
- , *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, İstanbul, 2010.
- , "Osmanlı Darüşşifalarından Modern Hastanelere," 14. *Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar Hastaneler Kurumlar*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014.
- , "Çanakkale Zaferinin Tıbbiyelileri," *Çanakkale Çocuklar-Analar-Babalar*, Editör Coşkun Yılmaz, İstanbul: Sultangazi Belediyesi, 2016.
- Yıldırım, Nuran ve Yeşim Işıl Ülman, "Zoeros Paşa ve Deontoloji," *Tarih ve Toplum*, C. 22, Sayı 127, 1994, 29-34.
- Yıldırım, Rıfat Vedat, "Türkiye'de Adli Tıp Eğitiminin Öncüleri ve Gelişimi (1846-1933)," İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2011.
- Yıldızeli, İrem Ela, *Büyükdedem Dr. Osman Şevki Uludağ-Çanakkale Savaşı ve Viyana Seyahat Günlükleri*, İstanbul: Pan Yayıncılık, 2010.
- Yılmaz, Fikret, *Gelibolu Mektupları 1912-1915 Ruhum, Sorgili Beyim!*, İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Yüzbaşı Selahattin'in Romanı, Birinci Kitap, yay. Haz. İ. Selçuk, İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1994.
- Ziya Gökalp *Külliyât-II Limni ve Malta Mektupları*, Hazırlayan Fevziye Abdullah Tansel, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989.

DİZİN

'Ab

- 'Abdül-'Aziz (Sultan) 126
 Abdullah (Hafız) 150
 Abdullah Bey (Selanik Mekteb-i İdadisinde görev-
 li) 150
 Abdurrahman Efendi 70
 Abdülhak Hâmid (Tarhan) 79-80, 89-90, 131
 Abdülhak Molla 36
 Abdülhamid II (Sultan) 31, 35, 39-41, 76-77, 80,
 94, 102-103, 130-131, 133
 Abdülmecid (Sultan) 37, 80
 Abel 120
 Adana 40
 Adana Valiliği 41
 Adapazarı 152
 adli tıp 23, 29-31; meclisi 29
 Adliye Nezareti 76, 164
 Afganistan 101
 Afife Şerife (Rumeli Hisarı'nda) 137
 Âfiyet (gazete) 32, 130
 Afyon 124
 Agop (Kürkçü) 165
 Ağa Camii (Beyoğlu) 70
 Ahiçelebi 69
ahlâk-ı hamide 88
 Ahmed (Çömüklüzade) 156
 Ahmed (Hacı Mebmed'in damadı) 27
 Ahmed (Kalem odacısı) 127
 Ahmed (Odacı) 155
 Ahmed (Selanik Jandarma Alayından) 140
 Ahmed (Yozgath) 155
 Ahmed Abdullah Efendi (Yüzbaşı) 110
 Ahmed Ağa (İmameci) 28
 Ahmed Bey ((Mabeyn doktorlarından) 138
 Ahmed Bey (Başhekim) 138
 Ahmed Efendi (Aşı memuru) 26
 Ahmed Efendi (Cerrah) 122
 Ahmed Efendi (Hafız, Selanik Müftüsü) 93
 Ahmed Efendi (Halepli) 72
 Ahmed Efendi (Öğrenci) 50
 Ahmed Fehim Bey (Miralay) 51
 Ahmed Muhtar Efendi (Teşrifat memuru) 167
 Ahmed Muhtar Paşa (Gazi) 101
 Ahmed Paşa (Fırka Kumandanı) 115
 Ahmed Paşa (Mirliva Başhekim) 138
 Ahmed Vefik Paşa 40
 Ahmed Ziya Bey (Van ve Hakkari Mutasarrıfı) 160
 Ahmediye Camii (Üsküdar) 72
 Ahpusur Köyü 59
 Akdağ Madeni 130
 Akif Ahmed (Hasta) 149
 Aksaray (İstanbul) 72, 136
 Alaiye 139
 Aleksan Eczanesi (Bakırköy) 45
 Ali (Hacı, Binbaşı) 165
 Ali Bey (Hacı, Paşa) 113
 Ali Bey (Tabip) 131
 Ali Efendi (Basiretçi) 72-74, 118
 Ali Efendi (Hacı) 155
 Ali Efendi (Mühürdar) 155
 Ali Ekrem (Bölayır) 90
 Ali Haydar Bey (Evrak Müdürlü) 138
 Ali Nâzım Bey (Binbaşı Doktor) 61
 Ali Nihad Efendi (Yenibahçe'de) 44
 Ali Nizami Paşa 168
 Ali Raşid Bey (Tabip) 63
 Ali Rıza (Eti) 60-61, 139, 155-156
 Ali Rıza Efendi (Vilayet Mektubi Kalemî Müme-
 yizi) 166-167
 Ali Rüşdî Paşa 29
 Ali Saip Paşa (Harbiye Nazırı) 100
 Alman Hastanesi 46, 55, 133
 Alman Sefareti 90
 Almanya 21, 37, 43, 58, 61, 89, 152
 Alsan, Zeki Mesud 75
 Altay, Fahrettin 158
 Altıncı Daire-i Belediye Hastanesi 144
 Altıncı Daire-i Belediye Müdüriyeti 70
 Alzheimer (Doktor) 32
 Amasya 101
 Amerika 25, 95

- Amerikan Hastanesi 156
 Anadolu 31, 34, 41, 47, 67-68, 152; savaşı 132
 Anadolu Ordusu Defterdarlığı 160
 Anadolu Sağ Kol Müfettişliği 40
 Anastasya 123
 Andon (Yanko'nun babası) 36
 Andreyadi (Tabip) 24
 Ankara 112, 124, 145, 154, 160; Numune Hastanesi 56; Valiliği 66, 167
 Antep 58; Amerikan Hastanesi 58
 Anzak(lar) 152
 Apik (Burdur'da) 140
 Arabistan sıtması 61
 Arapgirli 156
 Arkan, İbrahim 62
 Arif Bey (Yaver) 168
 Aristidi Paşa 51
 Arnavutluk 56
 Arpa Emini Mahallesi (Rumeli Hisarı) 137
 Arpacı Bakkal (Çarşamba) 136
 Artin (Konyalı) 145
 Artin Efendi (Operaör Binbaşı) 84
 Asaf Derviş Paşa 126
 Asâkir-i Mansûre 19
 Asım (Jandarma) 167
 askeri hastane 20, 34-35, 50, 125, 143, 162-163
 askeri sıhhiye müfettişi 61
 Askeri Tıbbiye/Askeri Tıbbiye Mektebi 19-20, 32, 89, 93, 132
 Aspanodi (Doktor) 30
 Aşçı İbrahim Dede 81-83
 Atuf Efendi (Trablusgarb Vilayeti Mektubi Kaleminden) 150
 Âtuf Hüseyin Bey 76
 Avadi (Ekmekçi) 31
 Avusturya 21; Hastanesi 123
 Ayasofya 72
 Aydın 75; Valiliği 111
 Ayşe (Şumnu sakinlerinden) 148
 Ayşe Sıdika (Halik Şükrü Efendi'nin eşi) 122
 Bâb-ı Seraskeri 23; Hastanesi 35, 155
 Babiâli 159; Terceme Odası 66
 Babiâli Caddesi 45
 Bafra 88-89, 142
 Bağdadî Hazretleri 72
 Bağdat 66, 92
 Bahaeddin Şakir 29
 Bahçekapısı Caddesi 72
 Bakırköy 32, 45
 Balık Hanı (Bursa) 40
 Balkan Cephesi 56
 Balkan Harbi 60-61, 104, 113, 154
 Balkan Savaşı 55, 67, 132
 Balkanlar 61
 Basra 119
 Başkumandanlık Vekâleti 142
 Batı tıbbi 31, 33, 124
 Bayazıt (Van) 58
 Bayburt 58
 Bayezid Eczanesi 95
 bedelât-ı askeriye 147
 Begos (Adapazarlı) 141
 Behçet Bey (Başhekim) 139
 Behram Çavuş Mahallesi 137
 Belir (Hasta ve sakat) 146
 belediye hastaneleri 39
 Bentham, Jeremy 85
 Bergama 144
 Berlin 32, 71, 131-132; Dahiliye Kliniği 89
 Bernard, Charles Ambroise 29
 Besim Ömer Bey 114, 120
 Beşiktaş Komiserliği 27
 Beşinci Kolordu Sıhhiye Bölüğü 113
 Beyazıt (İstanbul) 36, 110, 127
 Beyazıt Sancağı 108
 Beykoz Kazası 111
 Beylerbeyi 41; Askeri Hastanesi 36
 Beyoğlu 26, 46, 70-71, 111, 123, 136, 151; Hastanesi 144; müddeiumumiliği 124
 Beyrut Amerikan Üniversitesi 58
 Beyrut Hastanesi

Bezm-i Âlem Gureba-yi Müslimin Hastanesi/Bezm-iâlem Valide Sultan Vakfı Gureba Hastanesi/İstanbul Yenibahçe Gureba-i Müslimin Hastanesi/Valide Sultan Hastanesi 35-37,

134-135

Bezm-iâlem Valide Sultan 37

Bilal Ağa (Kavas) 138

Bimarhane 32, 42-43, 136

Bingazi Mutasarrıflığı 149

Biren, Tevfik 66, 131, 133

Birinci, Ali 94

Bitlis 58, 152-153

Bombay 90

Bonafaci (Konya'da) 110

Bozkır Kazası (Konya) 68

Boztepe 115

British Museum 93

Brüksel 79

Budapeşte 132

Buhara 101

Bulgar Hastanesi 60

Bulgaristan 42, 101

Burdur 140

Bursa 40, 68, 124, 154; Gureba Hastanesi/Bursa Hamidiye Gureba Hastanesi 27, 40; Valiliği 66

Büyüklüde 90

Ca

Canik 165; Mutasarrıflığı 142

Cebeciyân, Avedis 58, 113-114

Celal Efendi (Korniser) 143

Celâl Muhtar (Özden) 93-94

Celalettin (Memduh Bey'in oğlu) 78

Cemal Hüsnü Bey (Muallim Muavini) 101

Cemil Bey (Sakallı) 45, 51

Cemil Paşa (Topuzlu) 38, 45, 51-52, 54-55, 99-101, 133-134, 138

Cemiyet-i Mülkiye/Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye 23, 25

Cemiyet-i Tıbbiye 151

Cenevre muahedesi 120

cereme 107

Cerrahpaşa 73; Hastanesi 144

Çanakkale 56; Boğazı 77; Cephesi 58, 62; Hastanesi 59, 91

Çarsancak Kazası (Dersim) 25

Çarşamba (İstanbul) 136

Çelebi Efendi 137-138

Çerkes(ler) 126

Çitli Maden Suyu 40

Çorum Kütüphanesi 59

Çubukçu, Osman Cevdet 112

Dahiliye Nezareti 23-25, 40-42, 110, 136, 138, 142-144, 163, 166-167

daire-i askeriye 20

Damat Efendi Konağı (Bursa) 40

Danail Efendi (Doktor) 34

Daniş Efendi (Sakozlu) 136

Dâr-ı Şûrâ 159

Dârülfünun 20; Tıp Fakültesi 43

dârüşşifa 19, 34-35, 49, 86

Dârüttıbb-ı Âmiriye 19

Dayke (Doktor) 94, 120

Dedeoğlu 41-42, 140

Delilbaşı, Nizamettin 154

deontoloji 65, 85-86, 89, 107

Dersaadet Ordusu Piyade İkinci Alayı 155

Dersim Sancağı 25

Derviş (Müfettiş) 125

Derviş Hacı Mustafa 135

Develi Kaymakamlığı 140

Dikran Efendi (Doktor) 111

Dimetoka 42, 122

Dimitraki Efendi (İzmir'de Doktor) 111, 118

Dimitrayidis, Luka 113

Dimitri (Yanyalı) 166

Dimitri Etivuli (Euthyboule) Efendi 38

diploma 21, 23-27, 38, 54, 71, 73, 106, 119, 122-123, 125-126, 151

Diyarbakır 58, 123; Hastanesi 152, 162

dizanteri 57, 69

Da

Doğu Cephesi 58-61, 139, 152
Doğu Trakya 152
Dominik Fransuva (Doktor) 95
Ourukan, Eyüp 44, 78, 158
Dünya Savaşı (Birinci) 27, 32, 38, 55, 59, 67, 78, 113, 132, 139

Eb

Ebubekir Hâzım (Tepeyran) 41-42, 69
Eczahane-i Amire 35
Edirne 39, 41-42, 69, 124, 152; **Belediyesi** 54; **Gureba Hastanesi** 110, 140; **Hastanesi** 54; **kuşatması** 158; **Merkez Hastanesi** 157; **Valiliği** 43, 140
Ege, Abidin 78, 158
egzama 50, 78-79
Ekrem Emin (Doktor) 106
Elazığ 113
Emin Beyefendi (Tabip) 138
Emin Efendi (Jurnal Kâtibi) 82
Encünen-i Daniş Vilayet Azalığı 93
Enez 42
Enver Paşa 57, 131
Erbil 69
Ermeni(ler) 25, 58
Erzincan 58, 81, 109, 154, 156
Erzurum 57, 60, 81, 154, 160-161
Esad Efendi 123
Eskeşehir 154; **Vakıflar Müdürlüğü** 93
Esma Hatun 148
Etfal Hastanesi/Hamidiye Etfal Hastanesi 39, 44, 140
Ethem (Hacı, Ömerzade) 156
Etke, Şeref 37
Evkâf Nezareti 37
Evkâf-ı Hümayun 162; **Nezareti** 43, 134-135, 141
Eyüp 36
Ezine, Memduh/Memduh Bey 54-55, 75-76

Fa

Fahri 156
Fatma (Bosna muhacirlerinden) 148
Fatma Hanım (Abdülhak Hâmid'in ilk eşi) 90

Fehmi Efendi (Şeyh) 81
Fener 30
Ferdi Paşa (Tabip) 90
Ferid Bey (Tercüman) 167
Feridun Bey (Belgrad Sefiri) 152
Fethi Bey (Dahiliye Vekili) 34
Feyzi Efendi 72
Feyzi Paşa 79
Filibo Teranko 28
Filistin Cephesi 62
Fransa 18, 21, 29, 43, 52, 93; **kanunları** 29; **tebaası** 28
frengi 28, 39, 67, 70, 92-93, 127-128, 159
Fuad Efendi (Komiser) 143
Fuat Süreyya Bey (Operatör Doktor) 45-46, 112
Fuat Süreyya Bey 45-46, 112

Galiçya Cephesi 62
Galip Bey (Doktor) 111
gayrimüslim 21, 58, 154
Gelibolu 67, 77, 152; **Kazası** 28; **Meclisi** 28
Girit Valisi 162
Godine 73
Golos 90
Gureba Hastanesi 40-41, 138, 141, 144, 162
Gureba-yı Müslimin 36; **Hastanesi** 141
Gülhane Askeri Hastanesi 32, 44, 61, 93, 109, 112, 114, 119, 123, 141; **Gülhane'de Dahiliye Kliniği** 89, 97; **Dahiliye ve Röntgen Şuvaları şubeleri** 54
Gülhane Kliniği 94
Gülhane Mektebi 43
Gülhane Seririyat Hastanesi 37, 138, 140, 143
Gülhane Tatbikat Mektebi 37
Gümölcine 111
Gümüşsuyu Askeri Hastanesi/Gümüşsuyu Hastanesi 27, 36, 50, 55, 101-102, 113, 125
Günergun, Feza 37
Gürkan, Kazım İsmail 36
Gürün Kazası (Sivas) 111

Ga

Ha

- Habeş (kadın) 44
Hacı Efendi (Attar) 73
Hadide Askeri Hastanesi 125
Hâfız Bey (Miralay) 49
Hafize Hatun (Ahmed Ağa'nın zevcesi) 28
Hakk 81-83
Hakkari 160
Haklı Bey (Miralay) 78
Haklı Çavuş (Arapgirli) 156
Haklı Paşa (Hafız) 57-58
Halep 58, 160, 162, 165; Hastanesi 119
Halid Ziya (Uşaklıgil) 55
Halide Edip (Adivar) 56, 74, 92
Halidiyye tarikatı 81
Halil Efe (Hacı, Tutü'nin babası) 30
Halil Efendi (Hacı) 82-83
Halil Şükrü Efendi 122
Halil-ür-raḥman Kasabası 66
Halim (Yüzbaşı) 158
Halit Şazi Bey 51
Halvetilik 84
Hama 82
Hamdi Suat (Aknar) 37
Hamidiye hastaneleri 40
Handanyan, Agop 29
Hanikin 66, 92
Hapishane-i Umumi 164; Hastanesi 143
Harbiye [Askeri okul] 154
Harbiye Nezareti 109
Harp Okulu 161
Harput 58, 147, 162; Mutasarrıflığı 24
Hasan Ağa (Jandarma) 143
Hasan Hüseyin (Bursalı) 159
Hasan İzzet Paşa 57
Hasan Sükuti (Tükel) 120
Hasan Tahsin (Tabip-Kimyager) 64-65, 105
Hasan Tahsin Ağa (Aşçı) 138
Hasankale (Erzurum) 58
Hasankale Kışla Hastanesi 58
Haseki 34; Hastanesi 44, 136
Hasip Paşa (Sihhiye Reisi) 100
Hastane Nazırlığı 37
Haşim (Silistre Süvari Alayından) 159
Hatice Hatun (Salih'in annesi) 135
Haydarpaşa Askeri Hastanesi 19, 32, 36, 38, 50, 52, 55, 68, 100-102, 123, 125, 143-144, 152
Hayreddin Paşa 51, 54
Hayri Bey (Mabeyn doktorlarından) 138
Hazım Paşa (Bellisan) 101-102, 113
Hazine-i Hassa Nezareti 39
Hekim (dergi) 64, 105-106, 108, 115
Hekimbashılık 23, 37
Heyet-i Sıhhiye 109, 113
Hıfzı Bey (Manastırlı) 163
Hıfzı Efendi (Mustafa Efendi'nin oğlu) 136
hıfzıssıhha komisyonları 64
Hırt Köyü 58
Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Riyâseti 125
Hilâl-i Ahmer Hastanesi 120
Hilâl-i Ahmer Kurumu 27, 101
Hilmi Bey (Hafız, Doktor) 45, 161
Hilmi Efendi (Hafız, Tahrirat Müdürü) 161
Hindistan 90
Horasancıyan Efendi 90
Hoşmat (Elazığ) 113
Humbara Malulini 36
Humbarahane Hastanesi 35
Humbarahâne-i Ma'mure Hastanesi 35
humoralizm 19
Humus 41; Sancağ 80
burufat 63
Hususi Hastaneler Nizamnamesi 45-46
Hususi Şifa Hastanesi 112
Hüdavendigâr Vilayeti 10, 167; Valiliği 40
Hüseyin (Abdülhak Hâmid'in oğlu) 131
Hüseyin (Başhekim) 91
Hüseyin (Helvacı) 28
Hüseyin (İzmirli) 164
Hüseyin Cemâl (Mülazım) 60, 104
Hüseyin Efendi (Kolağası) 84
Hüsni Beyefendi (Beyrut adliye müfettişi) 79
Hüsni Efendi (Bayezid civarında) 127

Ir Irak Cephesi 55, 158
 Isleworth (Londra) 79
 İbrahim (Eski Cidde Kaymakamı) 165
 İbrahim (Vidin'den) 40
 İbrahim b. Abdullah Efendi 41
 İbrahim Bey (Kaçurzâde) 41
 İbrahim Bey 150
 İbrahim Edhem (Tabip Kudemli Yüzbaşı) 27
 İbrahim Efendi (Amasya Belediye Tabibi) 110
 İbrahim Tali (Öngören) 132
 icazetname 22
 İdare-i Tıbbiye-i Mülkiye Nizamnamesi 23
 İdare-i Umûmiye-i Tıbbiye Nizamnamesi 22
 İdare-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Sandığı 21
 İhsan Ali (İris) 37
 İhsan Bey (Doktor) 137
 İlm-i Edeb ve Vezâif-i Tıbbiye 85
 İlm-i Tıp ve Vezâif-i Etibba 86
 İlyas Paşa (Uzman) 146
 İngiliz Eczanesi 73
 İngiliz tuzu 153
 İngiltere 64, 95; tebaası 28
 intihar 51, 61, 127-128
 İpsalidi (Doktor) 26
 İran Cephesi 55, 152, 158
 İrcanik (Serkis'in eşi) 140
 İsa Efendi (Kâtip) 26
 İskeçe 69
 İskender Efendi (Binbaşı) 138
 İsmail (Hasta ve sakat) 146
 İsmail Efendi (Esma Hatun'un oğlu) 148
 İsmail Paşa (Hekimbaşı) 37
 İsmilân 69
 İspanyol Gribi 153
 İstanbul 19, 22-26, 28, 30, 32, 34-42, 47, 50, 56-57, 59, 61, 63-64, 66, 69, 72-73, 79-80, 89-90, 93-95, 97-98, 101-103, 117-118, 134, 138-144, 146, 148-152, 154-155, 160-161, 165-166-167; Merkez Kumandanı 104; Polis Müdüriyeti 21, 26, 143; Şehreminliği 38; Üniversitesi 32
 İstanbul Seririyatı Mecmuası 47, 70, 105

İstiklâl Harbi 55
 İsviçre 21, 38, 43, 58, 131-132
 İtalya 21, 100
 İttihat ve Terakki Fırkası 93
 İzmir III, 166; Gureba Hastanesi III; Mutasarrıf-
 lığı 147

Kadıköy 90, 127
 Kadriye Hanım (Sadık Bey'in karısı) 148
 Kafkas Cephesi 55, 57
 Kahıçı Efendi (Doktor) 110
 Kahire 90
 Kale Hastanesi 91
 Kamburoğlu (Operatör) 133-134
 Karaağaç (Edirne) 39, 120
 Karaağaç (Lüleburgaz) 61
 Karabekir, Kâzım 46, 55
 Karacahisar-ı sahip 110
 Karagümrük 28
 Karamanlı Rum 152
 Karantina 60, 66, 82-83, 92-93, 156; Meclisi 23
 Karateodori, K. 51
 Karefski 132
 Karlsbad 133
 Kars 154
 Kasımpaşa Mevlevihanesi 81
 Kastamonu 124, 154; Meclisi 163
 Kâtibyan Efendi 90
 Kavak Hastanesi/Liman-ı Kebir Hastanesi 35-36
 Kavak Sokağı (Kumkapı'da) 137
 Kâzım (Çerkes) 126
 Kemal Bey (Hacı) 34
 Kemalpaşazâde Said 30
 Kerim Sebatî (Gürgün) 51
 Kerkük 69
 Keşan kazası 28
 Kethüdâlık 37
 Kıbrıs 140, 165-166
 Kırk Kilise 145
 Kiyık Muradiye Bölge Tabipliği (Edirne) 54
 Kızlar Ağası Hanı (Üsküdar) 72

Ka

Kigork (Berber) 123
 Kilidü'l-bahir Hastanesi 91
 Kirkor (Manik Kadın'un eşi) 140
 kloroform 55-56, 146, 157
 Koch, Dr. 131
 Kolaço Köyü (Arap Irakı) 158
 kolera 57, 68, 81, 83, 93, 101, 104, 114-115
 Kolman (Doktor) 71
 Konya 68, 110, 145, 167; Valiliği 66, 110
 Koska 95, 118
 Kozma (Tabip) 30
 Köprübaşı 45
 Köprüköy 58
 Köşe, Abdullah 37
 Kraepelin 32
 Kudüs 66; Mutasarrıflığı 24, 66, 133
 Kuleli Askeri Hastanesi 36, 159
 Kumbarahane Askeri Hastanesi (Sütlüce) 125
 Kumkapı 95, 137
 Kuntman, M. Derviş 102, 109
 Kurtuluş Savaşı 67
 Kuyumciyan, H. 95
 Kuzguncuk 31
 Küçükyan Eczanesi (Köprübaşı) 45
 Kyste Hydatique 133

La

La Paix Hastanesi (Fransız) 32
 Lefter Paşa (Başhekim) 50
 Leon Efendi (Belediye Tabib-i Sânisî) 115-116
 Leyla Hanım (Açba) 131
 Liyoza (Sütlü) 31
 Londra 79-80, 131
 Lüleburgaz 61

M.

M. Kemal (Operatör) 55
 Maarif Nezareti 20, 43, 137, 150
 Mabeyn Başkatibi 101-102
 Mabeyn doktorları 138
 Mâbeyn-i Hümayûn Baş Kitâbeti 39
 Mâbeyn-i Hümayûn kâtipliği 66
 Magaso 166

Mahir Efendi (Doktor) 34
 Mahmud Ağa (Hacı) 138
 Mahmud II (Sultan) 19, 21, 35
 Mahmud Paşa (Tunuslu) 41
 Mahmud Paşa Hanı 40
 maktel 58
 Malatya 58
 Maliye Nezareti 150
 Malta 34
 Maltepe Asâkir-i Mansure Hastanesi 35
 Maltepe Hastanesi 36, 50, 89, 138
 Manastr Valiliği 167
 Manik Kadın (Krikor'un eşi) 140
 Manukyan, Agop 113
 Maraş 58
 Marino (Fransa ve İngiltere tebaasında) 28
 Mavroyani Efendi 168
 Maydos 147
 Mazhar Osman 31-32, 63, 70, 96-97, 99, 105, 107-108, 113
 mecdî nişan 41, 110-111
 Meclis-i Âli-i Sıhhiye 70
 Meclis-i Maarif-i Tıbbiye 70
 Meclis-i Tıbbiye 23, 37, 50, 109
 Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye 115, 124
 Meclis-i Umumi Vilayet Azalığı 93
 Meclis-i Umur-ı Tıbbiye 23-24, 29
 Meclis-i Vâlâ 36, 147, 162-163, 165-166
 Mefharet Hanım (Çetinkaya) 91, 129-130
 Mehmed V (Reşad, Sultan) 131
 Mehmed VI (Vahideddin, Sultan) 131
 Mehmed (Belgrad Kalesi Muhafızı) 165
 Mehmed (Kemahlı) 147
 Mehmed Ağa (Şerbetçi) 135
 Mehmed Ali Efendi (Adli tabip öğrencisi) 29
 Mehmed Ali Paşa (Kavalalı) 38
 Mehmed Arif (Subay) 161
 Mehmed Cemil Efendi 149
 Mehmed Efendi (Hacı, Cerrah) 27
 Mehmed Efendi (Kıbrıslı) 152
 Mehmed İbrahim (Tabip Yüzbaşı) 119

Mehmed Paşa (Rumeli valisi) 149, 168
Mehmed Sadık Bey (Lapseki kaymakamı) 151
Mehmed Said Paşa 1148, 160
Mehmed Salih Efendi (Sabık Kaymakam) 130
Mehmed Salim (Orman Süvarisi) 145
Mehmed Suad Efendi (Tabip) 21
Mehmet Emin Bey (Operatör) 91
Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâne Nezareti 45, 94, 117, 122, 124, 136
Mekteb-i Harbiye Hastanesi 35
Mekteb-i Harbiye-i Şâhâne 50
Mekteb-i Hukuk 76, 106
Mekteb-i Tıbbiye Nezareti 49, 112, 122, 135-137
Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne/ 19, 23, 28
Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye 52
Mekteb-i Tıbbiye-i Hariciye (Cerrahi) Kliniği 51
Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye 20-21, 29, 36, 66, 89, 106, 111, 126
Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne 20-22, 24, 26-29, 31, 35-36, 39, 45, 49, 61, 73, 85, 89, 93-94, 118, 124-125, 137; **Hariciye Kliniği** 152; **Meclis-i Tıbbiye** 37; **Nezareti** 23, 72; **Seririyat-ı Hariciye Hastanesi** 45
Mekteb-i Tıbbiye 19, 24, 30-31, 35, 51, 64, 73, 93, 101, 122-123, 135, 151
Melik Efendi (Cerrah) 59
Memduh Bey (Sivas Valisi) 111
Memduh Bey 78
Memurin-i Sıhhiye 121
Menelaos (Ürgüp'ten) 34
merhamet 42, 83, 87, 92, 97, 110, 116, 128, 130-131, 134-137, 147, 150, 154, 160, 162, 164-165, 167, 170
Mersin 76, 163; **Gureba Hastanesi** 40-41
Meşrutiyet II 21, 32, 93-94, 154
Mevlevilik 81
Mıgırdıç 124
Mısır 90, 92, 101, 119, 148
mirtülümeralık 41
Molih (Alman Sefareti'nin doktoru) 90
Monceri (Doktor) 50

Muayenehane-i Cerrahi 45
Muhiddin Efendi (Yüzbaşı) 158
Mumcuyan Sergis (Doktor) 25
Murad (Vidin'den) 40
Murad Bey (Doktor) 103
Murad I. Vakfı 40
Mustafa (Ayşe'nin oğlu) 148
Mustafa (Çocuk) 75
Mustafa (Hacı) 123
Mustafa (Menemenlizade) 137
Mustafa (Tutuklu) 163
Mustafa Âkif Paşa 154
Mustafa Bey (Tabip Miralay) 91
Mustafa Bey (Vali) 115
Mustafa Celaleddin Bey (Müşeşar) 132
Mustafa Efendi (Kâtip) 136
Mustafa Efendi (Muallim) 151
Mustafa Efendi (Tabip Yüzbaşısı) 119
Mustafa Hâmi (Tabip) 87-88
Mustafa Hayri Efendi (Doktor) 34
Mustafa Kâmil (Mutasarıf) 81
Mustafa Şadi (Gureba Hastane Kâtibi) 144
Musul 114; **Vilayeti** 69
Muş Hastanesi 61
Mühendishane-i Berri-i Hümayûn 148
Mülki Tıbbiye Mektebi 69
Mülkiye Mektebi 20
Münever Hanım (Tevfik Bey'in eşi) 91
Münib Efendi (Hacı, Eski Edirne Defterdarı) 134-135
Münife Hatun (Osman kızı) 165
Münih "Psikiyatri" Okulu 32
Münir (Operatör Sol Kolağası) 119
Münire Sultan (I. Abdülmecid'in kızı) 138
Müslüman(lar) 19, 21, 37, 41, 66, 164

Naciye Sultan (Enver Paşa'nın eşi) 131
Nafiz Bey (Tabip) 131
Nafiz Paşa (Tabip) 90
Nâil 126
Naim Bey (Tabip) 51, 138

Na

Nakkaşyan Efendi (Doktor) 27, 90
 Nakşi-Hâlidî 81
 Namık Kemal 126
 Nasuh (Hacı) 42
 Nazım Şakar (Şakır)/Nazım Şakir 157
 Nazikeda Kadınefendi (VI. Mehmed'in eşi) 131
 Necip Bey 131-132
 Necip Paşa 41
 Necmeddin Molla 102
 Nelly Hanım (Abdülhak Hâmid'in ikinci eşi) 79
 Nevşehir 34
 Nezaret-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye 23
 Niğde 67
 Nihah Kasabası 59
 Niko (Edirneli) 153
 Nilüfer Çayı 40
 Noyan, Abdülkadir 104, 114
 nöbet mahall(eri) 35-36, 112
 Numan Bey (Sefaret doktoru) 79
 Nur Sakal Tekkesi 75
 Nur, Rıza 67, 93-94, 98-99, 102, 108, 112, 119
 Nurettin Paşa (Cerrahi hocası) 51
 Nurican Efendi (Tabip) 85, 89, 107

Oc

Ocak 68
 Ocak hekimleri 64
 Ohannes (Dikici) 123
 Okçular Başı 95
 Orhan Abdi (Kurtaran) 37, 46, 51, 54-55
 Orhan Bey (Memduh Bey'in oğlu) 75
 Orhan Bey (Müfettiş) 125-126
 Osman (Münife Hatun'un babası) 165
 Osman Paşa 51
 Osman Rıfat 102
 Osman Rıfat/Rıfat Osman, (Tosyavizade) 54, 157
 Osman Sırrı Efendi (Ahmed Muhtar Efendi'nin babası) 167
 Osmani nişanı 101
 Osmanlı Seririyat Mecmuası 47, 63
 Ömer (Kayserili) 155
 Ömer Ağa (Şumnu stüğüdö) 166

Ömer Efendi (Hacı, Eşraf) 41
 Ömer Lütfi Bey (Eti) 61, 139
 Ömer Vasfi (Aybar) 29, 56
 Özel Hastaneler Nizamnamesi 125

Palu 58, 113
 Papadopolu (Golos'taki Doktor) 90
 Paris 18, 29, 38, 52, 54, 93, 99-100, 102, 113, 133;
 kliniği 19
 Pasteur Enstitüsü 93
 Patropulos Efendi (Göz Tabibi) 123
 Pervari 58
 Peyami Safa 128
 Rafael Lui Efendi (Belediye tabibi) 108-109
 Ragıp Bey (Kolağası) 168
 Raif Paşa (Genç Mutasarrıfı) 161
 Rasih (Derviş Kuntman'ın arkadaşı) 102-103
 Râsim Efendi 126
 Refia Sultan (Abdülmecid'in kızı) 80, 84
 Reşid (Hacı, Şumnu Kaymakamı) 48
 Rıfat Bey (Ali Ekrem Bolayır'ın emiştresi) 90
 Rıfat Bey (Menemenli) 126
 Rıza Paşa (Defter-i Hakani Nazırı) 168
 Rıza Paşa (Serasker) 102
 rıza senedi 125
 Rodos 28, 140, 167
 Romanya 101
 Rum milleti 30
 Rumeli Hisarı 137
 Rumeli Valiliği 155, 168
 Rumeli Vilayet-i Şâhâne Müfettişliği 140
 Rumi Paşa 137
 Rus çadırları 153
 Rusya 101
 Rüçhan (Çocuk) 77

Saad, Lamec 66, 92
 Sabri Efendi 160-161
 Sadık Bey (Merc Kaymakamı) 149
 Saffet Bey (İstanbul Merkez Kumandanı Binbaşı)
 104

Pa

Sa

Safiye Hanım (Süheyl Ünver'in annesi) 34
Safvet (Hacı Ali Efendi'nin oğlu) 155-156
Sağlam, Tefvik 47, 89, 94, 96-97, 100, 133
Sahillioğlu, Halil 124
Said Paşa 102
Said Halim Paşa 38
Sakız Adası 76, 166; Kalesi 165
Salıpazarı/Fındıklı 36
Salih (Hatice Hatun'un oğlu) 135
Salih Sait Bey (Göz tabibi) 44
Samsun 142
Sancakdar Camisi 82
Saniye Hatun 149
Saray hekimliği 93
Seferberlik 137
Selahattin Bey (Yurtoğlu) 55, 61
Selanik 42, 76, 93, 133; Gureba Hastanesi 140;
Jandarma Alayı 140; Mekteb-i İdadisi 150;
Valiliği 66, 110, 133
Selim III 34
Seraskerlik 20, 119, 140, 143, 154; Sıhhiye Dairesi
125
Serez 93
Serezli, Mehmet Esat 93
Seririyat-ı Hariciye/Hariciye Kliniği 51
Serkis (İrcanik'in eşi) 140
Serviçen Efendi (Serovpe Viçenyan) 29
seyyar hastane 56, 153
Shefer-Mossensohn, Miri 31
Sıhhat (gazete) 21, 95, 144, 146
Sıhhat Muayenehanesi 146
Sıhhiye Mecmuası 121
Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi 24
sıhhiye bölükleri 57, 113
Sıhhiye Dairesi (Bâb-ı Seraskeri'de) 23, 68, 114;
Riyaseti 126
Sıhhiye Müdüriyeti 26
Sıhhiye müfettişleri 25, 27, 61, 64
Sıhhiye Nezareti 24
Sıhhiye ve İçtimai Muavenet Vekâleti 66
Sıhhiye-i Umumiye 23-24, 29; Riyaseti 108, 115-116

Sirmakeş Hanı (Bursa) 40
sıtma 56-57, 67, 75, 78, 83, 114, 152
Siirt 58, 102
Silistre valisi 166
Simkeş Hanı (Bursa) 40
Simkeşhane (Beyazıt) 36
Sinop 112, 154; Sancağı 67
Siroz 93; Kazası 24
Sivas 111, 142; Valiliği 41, 142
Siverek 58, 162; Kazası 24
Sivil Tıbbiye 51
Sofulu 42
Sofya 60, 132; Sefareti 132
Spielmeyer 32
Spitzer, Sigmund 29
Stanbol hastaneleri 153
Stefan (Şef Doktor) 51
Subhi Bey (Kâmil Paşa'nın oğlu) 131
Sultan Şah Mahallesi 72
Sultaniye (Konya) 68
Suriye Protestan Koleji 58
Surp Agop Hastanesi 124
Suşehri 41
Süleyman (Nalbant) 156
Süleyman Bey (Binbaşı) 104
Süleyman Numan Paşa 63, 79, 89, 94, 96-97, 99
Süleyman Saadeddin (Operatör Muavini Yüzbaşı)
119
Süleymaniye (Irak) 69
Süleymaniye Dârtüşşifası (İstanbul) 48
Süleymaniye Külliyesi (İstanbul): tıp medresesi
19-20
Süleymaniye Rüştüyesi 81
Sünbül Efendi 84
Sünbülüye 84
Süreyya Paşa (Mabeyn Başkatibi) 101
Süreyya Paşa (Rıza Paşa'nın oğlu) 102
Sütlüce 125
şahadetname 24, 26-27
Şakir Efendi dairesi 138
Şakir Paşa (Anadolu Müfettişi Müşir Büyük) 101

Şam 82-83, 165
 Şamhı Köyü 59
 Şark hekimleri 96
 Şark ve Selanik İltisak Demiryolları Direktörlüğü 42
 Şarköy 62
 Şebinkarahisarlı(lar) 156
 Şehzadebaşı 45, 114
 şer'i hukuk 109
 Şerafeddin Mağmumi (Doktor) 68
 Şeyh Resmi Mahallesi 28
 Şibli Urban (Şamlı) 165
 Şumnu 48, 148, 166
 Şûrâ-yı Devlet Âzâlığı 66

Ta

tabâbet-i adliye 30
 Tabâbet-i Belediye Nizamnamesi 22
Tabâbet-i Hazıra (dergi) 103-104
Tabâbet-i Seririye 113
 Tabip Paşa 103
 tabip-eczacı işbirliği 45
 Taha b. Ömer 148
 Tahir (Maraşlı) 24
 Tahir Efendi (Kethüda) 37
 Tahsin Bey (Vali) 58
 Taksim Komiserliği (İstanbul) 26
Takvîm-i Vekâyî 35
 Tanzimat 21
 Tarih-i Tıp ve İlmi-Hüsn-i Ahlâk-ı Tıbbiye 86
Tasvir-i Efkâr 63, 70-71
 Taşluşla Hastanesi 113
 Tatvan 58
 Tebriz 92
 Tekfurdağı heyet-i suhhiyesi
 Tekirdağ 165
 temaruz 157-158
 Terceman, Luici 138
 Tersane-i Amire Hastanesi/Bahriye Merkez Hastanesi 35, 152
 Terziyan (Doktor) 163
 Tevfik Bey (Münevver Hanım'ın eşi) 90-91
 Tevfik Recep (Örensoy) 37

tib-ı kanuni (Adli tıp) 28, 30
 tib-ı nebevi 19
tıbbileşme 19, 23
 Tıbbiye Mektebi (Haydarpaşa) 20
 Tıbbiye Nezareti 111, 118, 123, 136-137; **hastaneleri** 135
 Tıbbiye-i Askeriye Mektebi 51
 Tıbhâne-i Âmire 19
 Tıp Fakültesi 26, 29, 51
 tifo 67
 tifüs (lekeli tifo) 57, 113-114, 137, 153
 Tokat Vilayeti 67
 Tolado (Doktor) 110
 Tonguç, Faik 59-60, 62
 Tophane Kışlası 35
 Tophâne-i Amire Hastanesi 35
 Topkapı 36
 Topkapı Hastanesi/Asâkir-i Hâssa-i Şahane Hastanesi 35
 Toptaşı Bimarhanesi 32
 Tortum 59
 Toumarkine, Alexandre 30
 Trablusgarb Valiliği 41
 Trablusgarb Vilayeti Mektubi Kalemî 150
 Trabzon 154, 165
 Tur-ı Sina 101
 Tuti (Kız çocuk) 30
 Türk hekimliği 99
 Türkmen(ler) 92
 Uludağ, Osman Şevki 132
 Ulukoşla 137
 Umur-ı Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti 67
 Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye 108, 116; Nezareti 22, 46; Sandığı 21
 Urfa 162
 Ustrumca 110
 Üçüncü Ordu Selanik Hastanesi 76
 üçüncü rütbe 41
 Ünver, Süheyl 34-35, 95, 97

Ul

Ürgüp 34
 Üsküb 120
 Üsküdar 36, 42, 72, 124, 136, 143; İdadisi 32

Va

Valsamidis, Yeoryios 153
 Van 58, 148, 159
 Vasıf (Tabip Yüzbaşı) 119
 Vasil 31, 122
 verem 79, 90-92, 127-131, 154
 Vidin 94
 Viyana 22, 130, 132-134
 Vize Kazası 145

Ya

Yahudi Hastanesi (Berlin) 132
 Yahya Efendi (Belediye hekimi) 69
 Yakof (Kayserili) 30
 Yanko (Andon oğlu eczacı) 36
 Yanko (Bafra'daki Doktor) 88-89
 Yanko (Doktor) 122
 Yanyalı(lar) 166
 Yemen 56, 61, 100, 119-120, 161; Valiliği 66
 Yenibahçe 134-135; Hastanesi 44, 138
 Yenikapı 95
 Yenişehir Kazası 166
 Yeşilköy Tren İstasyonu 104
 Yıldırım Darüşşifası 40
 Yıldız Askeri Hastanesi 36, 125
 Yıldız Hastanesi 50
 Yıldız Sarayı 66, 101
 Yıldız Sokakı 72
 Yoncalık Hastanesi 139
 Yorgi (Gümtülcine'de Tabip) 111
 Yorgi 31
 Yorgiyadis, Aristidi 142
 Yunan Tebaası 142
 Yunan-Bulgar Savaşı 93
 Yusuf 168
 Yusuf Fehmi Bey (Kaymakam) 166
 Yusuf Kâmil Paşa (Sadrazam) 38
 Yusuf Kanacı 165
 Yusuf Kenan Bey (Yüzbaşı) 77-78

Zaptiye Nezareti 124, 136, 141
 Zartariyan (Doktor) 124
 Zehra Hanım 77-78, 91
 Zeynep Hanım (Mehmed Ali Paşa'nın kızı) 38
 Zeynep Kâmil Hastanesi 37-38, 101
 Zeytinburnu Askeri Hastanesi 36
 Zezari (Maydoslu) 147
 Zibciyan (Doktor) 38
 Zibefçe 120
 Ziehen 32
 Ziya Efendi (Yazıcı) 155
 Ziya Hasan (Gün) 37
 Ziya Paşa (Mirliva) 57
 Zoeros Paşa 85-86, 100
 Zografyos Efendi (Doktor)

Bu çalışma yakın dönemde tıp tarihi ve kültür tarihi alanındaki yeni yaklaşımların tesiriyle Osmanlı'da modern tıbbın tarihini hasta, doktor ve devlet üzerinden okuma çabasının bir ürünüdür. Odaklanılan zaman dilimi modern Batı tıbbının Osmanlı topraklarına girdiği, bir başka ifadeyle modernleşme tarihine ve tıbbın derinlemesine değişimine sahne olan 19. yüzyıldır. Tıp tarih yazımına hâkim olan doktorların başarılarına odaklanan biyografi, hastalık veya kronolojik kurum tarihi alanının dışına çıkılarak bireyin deneyimlerine dayalı bir kurgu esas alınmakta böylece her birinin hastalıkla mücadelesinin derin ama çoğu kez bitmemiş hikâyeleri çok yönlü ilişkiler ağı göz önüne alınarak incelenmektedir. Meselenin bir yönünü doktor hasta ilişkisi kapsamında Osmanlı kadın ve erkeklerinin hastalıkla baş etme çabaları, hasta rolü ve hastalık stratejileri oluşturuyor. İnsanlar hastalıkları sırasında karşılaştıkları sorunları çözümlemede doktorlar kadar, siyasi iktidar temsilcileriyle de ilişkilerini düzenlemekte de talihsizliklerini ileri sürerek bir takım yollara başvurmuşlardı. Diğer taraftan doktorlar yeni dönemde sadece hastalıkla değil cehaletle de mücadele rolünü üstlenirken meslek etiği ve uygulamadaki güçlüklerle baş etmenin yollarını arıyorlardı. Yöneticilerin iktidar stratejileri doğrultusunda hastalara karşı sergiledikleri hayırseverlik, iş verimliliği, ekonomik çıkarların gözetilmesi ve bunların güç ve statü kazanımına dair içerdikleri anlamlar öne çıkmaktaydı. İşte mevcut çalışmada bütün bu çok yönlü ilişkiler ağı mümkün olduğunca farklı kaynak grupları kullanılarak

merhamet, itibar, minnet, hak ediş, sorumluluk ve meşruiyet gibi şimdye kadar üzerinde durulmayan daha geniş bir alana taşınmakta ve böylece modern tıp tarihinin farklı bir yönden yazılması amaçlanmaktadır. *Rüya Kılıç'ın Osmanlı Devleti'nde Seyyidler ve Şerifler* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005) ile *Deliler ve Doktorları; Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Delilik* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014) ve *İntiharın Tarihi; Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet'te İstemli Ölüm Halleri* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2018) adlı eserleri yayınlandı. Çalışmalarını psikiyatri ve psikoloji tarihine odaklanarak Hacettepe Üniversitesinde sürdürüyor.

TARİH VE COĞRAFYA DİZİSİ

KitapYAYINEVİ

ISBN 978-605-105-203-8

